

Refleksivnost tradicije u ruralnim područjima: studija slučaja kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji

Popović, Toni

Doctoral thesis / Disertacija

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:514911>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

POSILIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
(DOKTORSKI STUDIJ) HUMANISTIČKE ZNANOSTI

DOKTORSKA DISERTACIJA

Refleksivnost tradicije u ruralnim područjima: studija slučaja kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj
županiji

Toni Popović

Split, srpanj 2023.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
(DOKTORSKI STUDIJ) HUMANISTIČKE ZNANOSTI

MODUL:

MEDITERANSKI INTERDISCIPLINARNI KULTUROLOŠKI STUDIJ

DOKTORSKA DISERTACIJA

REFLEKSIVNOST TRADICIJE U RURALNIM PODRUČJIMA: STUDIJA SLUČAJA KUĆA ZA
ODMOR U SPLITSKO-DALMATINSKOJ ŽUPANIJI

Mentorica:

Prof. dr. sc. Renata Relja

Doktorand:

Toni Popović

Split, srpanj 2023.

ZAHVALA

Zahvaljujem se mentorici prof. dr. sc. Renati Relja na razumijevanju, savjetima i pomoći prilikom izrade disertacije.

Zahvaljujem svojoj obitelji na strpljenju i potpori koje su mi nesebično pružali.

PREDGOVOR

Iskustvo življenja u selu i gradu izravno me potaknulo prema istraživanju njihovih temeljnih razlika i pretpostavki razvoja. Naslovi radova o hrvatskom selu unutar dugog razdoblja hrvatske sociologije ukazuju na njegovo stanje, bilo da je riječ o „egzodusu poljoprivrednika“, „dugim sjenama periferije“, „prostoru iza“, „selu iz autentičnosti u neprepoznatljivost“ ili pak „ruralnoj općini sutra – društvenoj rekonstrukciji na ruralnom teritoriju“ (Puljiz, 1977; Rogić i Štambuk, 1998; Štambuk i sur., 2002; Šundalić, 2010; Štambuk i Šikić-Mićanović, 2014). Unatoč brojnim strukturalnim problemima takvih područja, istraživači kontinuirano ukazuju na mogućnosti njihove revitalizacije, pri čemu nove poticaje pruža politika Europske unije, čija je Hrvatska članica. Mirne, kulturno specifične i ekološki očuvane seoske sredine kao takve treba i sačuvati i to u smislu promišljenih, kreativnih i dugoročnih promjena, odnosno, promišljati ih u kontekstu neoendogenog razvoja unutar mreže ruralnih i urbanih naselja.

Ovom je disertacijom obuhvaćen i istražuje se dio procesa, fenomena i pojava vezan za hrvatsku ruralnost u tematskom i prostornom smislu. Promišljanju razvoja pristupa se bez podržavanja elemenata ruralne tradicije *a priori* u odnosu na dosege modernog i urbanog društva. Život u hrvatskom selu oduvijek je bio opterećen raznim izazovima, odnosno selo ne treba jednostrano romantizirati. Mnogi tradicijski sadržaji više nisu niti kompatibilni sa suvremenom ruralnošću kao odrazom interakcija između globalne i lokalne razine. Međutim, neki elementi tradicije mogu predstavljati razvojni resurs u društvu koje pozitivno vrednuje takve sredine kao oblik harmoničnog prožimanja ljudi i prirode u odnosu na urbano-(post)industrijsku paradigmu prilično opterećenu različitim izazovima.

Istraživanje kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji ukazuje na slučaj afirmativnog odnosa prema tradiciji, koherentnog suvremenim promišljanjima neoendogenog razvoja. Njegova informativnost, utemeljena na dokumentarnoj, *insiderskoj* i ekspertnoj perspektivi, može poslužiti zainteresiranoj javnosti prilikom daljnjih analiza i djelovanjima u svrhu unaprjeđenja stanja ruralnih područja u Hrvatskoj.

SADRŽAJ

Uvod	1
1. Ruralna područja kao razvojni kontekst i istraživačka tematika	10
1.1. Ograničeni dosezi modernizacije i mogućnost ruralne rekonstrukcije.....	10
1.2. Implikacije neoendogenog modela za promišljanje ruralnog razvoja Hrvatske.....	20
1.3. Razvojna uloga istraživanja ruralnih područja i njihovi trendovi u Hrvatskoj.....	26
2. Ruralni turizam kao razvojni potencijal u Hrvatskoj	34
2.1. Širenje, definicije i značajke ruralnog turizma.....	34
2.2. Stanje i prioriteti ruralnog turizma u Hrvatskoj	42
2.3. Strateška i terenska iskustva ruralnog turizma u Splitsko-dalmatinskoj županiji	51
3. Refleksivnost tradicije i ruralni turizam: primjer dalmatinske kamene gradnje	59
3.1. Tradicija – neizbježni dio društvenog života.....	59
3.2. Kuće za odmor u ruralnim područjima Dalmacije kao oblik refleksivnosti tradicije	65
3.2.1. Značajke tradicijskih kuća za odmor	70
4. Metodologija	78
4.1. Cilj istraživanja i studija slučaja kao istraživački pristup.....	78
4.2. Tijek istraživanja, metode i uzorkovanje.....	82
5. Rezultati i rasprava	89
5.1. Administrativno-prostorni smještaj i tradicijske značajke kuća za odmor.....	89
5.2. Doprinos kuća za odmor ruralnom razvoju iz perspektive njihovih vlasnika	108
5.3. Potencijali turizma i tradicije unutar ruralnog razvoja: perspektive eksperata	133
6. Zaključak	145

7. Literatura	151
8. Prilozi	178
8.1. Odluka Etičkog povjerenstva Filozofskog fakulteta u Splitu o usklađenosti istraživanja s Etičkim kodeksom Filozofskog fakulteta u Splitu	178
8.2. Protokol analize sadržaja internetskih oglašivača smještaja	179
8.3. Protokol intervju s vlasnicima kuća za odmor.....	181
8.4. Protokol intervju sa znanstvenicima i djelatnicima administrativnih tijela u turizmu	182
8.5. Obrazac informiranog pristanka na intervju s vlasnicima kuća za odmor.....	183
8.6. Obrazac informiranog pristanka na intervju sa znanstvenicima i djelatnicima administrativnih tijela u turizmu.....	185
8.7. Popis slika, tablica i grafičkih prikaza.....	187
Sažetak	190
Abstract	193
Životopis	196
Izjava o pohrani i objavi ocjenskog rada	197
Izjava o akademskoj čestitosti	198

UVOD

Više je razloga koji upućuju na važnost rasprava o razvoju ruralnih područja u Republici Hrvatskoj. Bez obzira na odabrane kriterije (Državni zavod za statistiku, Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj ili Europska unija), takva područja obuhvaćaju većinu nacionalnog teritorija i vrlo značajan ili većinski udio populacije (između 45,8 i 78,9 %) (Lukić i Obad, 2016: 78; Čagalj i sur., 2021: 97). Konceptualno je ograničeno govoriti o razvoju Hrvatske bez uvažavanja ruralnih područja, primjerice u ekonomskom, demografskom i infrastrukturnom kontekstu. S druge strane, jednako kao u razdoblju socijalizma, sustavniji razvitak ruralnih područja nije se dogodio nakon osamostaljenja Hrvatske. Iako su 2008. i 2014. godine donesene posljednje dvije strategije u ovu svrhu, njihovi praktični učinci uglavnom su izostali (Štambuk, 2014a; Popović i sur., 2017). Na probleme ruralne svakodnevice ukazuje populacijsko pražnjenje (iseljavanje i negativni prirodni prirast) regija poput Istočne Hrvatske i Like tijekom posljednjih desetak godina (Majstorić, 2020: 46; Živić, 2021b).

Pored teritorijalnog i društvenog ujednačavanja razvoja, briga za ruralna područja rasterećuje pritisak stanovništva na gradove i doprinosi rješavanju njihovih problema kao što su zagušenost prometom, zagađenost okoliša, neplanska gradnja, visoke cijene stanogradnje i nezaposlenost. Glavni grad Zagreb i tri makroregionalna središta (Split, Rijeka i Osijek) privlače većinu stanovništva, gospodarstva i kulturnih sadržaja, dok se periferija oblikuje već na njihovim rubovima s očiglednim manjkom razvojnih perspektiva (Štambuk, 2014a: 7). Prema Šimunoviću (2016: 33), zanemarivanjem ruralnih područja postupno se urušava i demografski potencijal gradova. Uzrok ovome jest nestanak ruralnog bazena iz kojeg se stanovništvo stihijski „prelijevalo“ umjesto postupno i kontrolirano. Ovo postaje naročito zabrinjavajuće nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju. Stanovništvu su postale atraktivnije urbane sredine u drugim članicama nego naši najveći gradovi. Otkako je 2013. postala dijelom Europske unije, Hrvatsku napušta oko 50 tisuća ljudi godišnje – uglavnom onih mlađe životne dobi između 20 i 39 godina (Jurić, 2022: 10). Za razliku od nekadašnjeg gastarbajterskog modela iseljavanja, odlazak sada najčešće podrazumijeva čitave obitelji pri čemu iseljenici nemaju namjeru povratka tijekom dugoročnog razdoblja, odnosno prije odlaska u mirovinu (Relja i sur., 2021: 410). U svrhu učinkovitijeg upravljanja prostornim i ljudskim resursima, Hrvatskoj je nužan model policentričnog razvoja koji podrazumijeva preraspodjelu funkcija, radnih mjesta i ljudi, umjesto monocentričnosti gradova (Šimunović, 2018: 54). Prednosti se urbanih i ruralnih područja

ne isključuju, već one zasigurno mogu biti komplementarne. Potrebno je jačati mrežu naselja, tj. poticati razvoj srednjih i malih gradova koji premrežavaju ruralna područja. Takvi gradovi trenutno ne mogu biti osloncem razvojnih procesa, ali ipak mogu pružiti infrastrukturni minimum svojoj okolini. Njihovo bi gospodarsko i ukupno osnaživanje doprinijelo ublažavanju nepovoljnih tendencija u Hrvatskoj, poput metropolitanizacije većih gradova, kritičnog razvojnog posustajanja ruralne periferije i iseljavanja u inozemstvo (Štambuk, 2014a: 23).

Europska unija pridaje ruralnom razvoju veliku važnost jer predominantno ruralne regije, u kojima 50 % stanovništva ili više živi u ruralnim sredinama, obuhvaćaju polovinu njezine površine i petinu populacije (Eurostat, 2019: 1). Također, ruralno stanovništvo čini oko 60 % stanovništva Europske unije (Bock i Krzysztofowicz, 2021: 4). S druge strane, procesi centralizacije (političke, gospodarske i kulturne) vode produbljivanju teritorijalne nejednakosti unutar većine zemalja članica, što je naročito slučaj u postsocijalističkim zemljama. Politike i strateški dokumenti Europske unije, poput *Zajedničke poljoprivredne politike* i *Teritorijalne Agende 2020*.¹, upućuju na važnost ujednačavanja razvoja i poticanja partnerstva urbanih i ruralnih područja (Svirčić Gotovac, 2017: 98). Uz probleme vezane za zanemarivanje razvojnih potencijala, ruralna podrazvijenost stvara velike financijske troškove te otvara pitanja učinkovitosti organizacije javnih usluga i održavanja tehničke infrastrukture (npr. veća ovisnost o socijalnim transferima, dugovi lokalne samouprave, organizacija školstva, zdravstva i javnog prijevoza, održavanje energetske i kanalizacijske mreže itd.) (Zeppenfeld, 2012: 69). Već tridesetak godina Europska unija odmiče od tzv. sektorskog pristupa ruralnom razvoju, promišljajući ga više kao multidimenzionalni konstrukt. Takva se područja ne poimaju isključivo putem jačanja poljoprivrede, već se doživljavaju kao multifunkcionalne životne i radne sredine² (Arapović i Bokan, 2018: 98).

Model neoendogenog razvoja, koji se kao dominantni diskurs pojavljuje od 2000-ih godina,

¹ Nova je *Teritorijalna Agenda 2030*. donesena u prosincu 2020. godine na neformalnom sastanku ministara nadležnih za prostorno planiranje, teritorijalni razvoj i/ili teritorijalnu koheziju. Njezine se preporuke naslanjaju na prethodnu agendu. Spomenuti su dokument i njegov sažetak dostupni na: <https://territorialagenda.eu/hr/#> (pristupljeno: 8. svibnja 2022.)

² Iako poljoprivreda predstavlja najčešći način korištenja zemljišta u ruralnom dijelu Europske unije, taj sektor nije dominantan ni gospodarski niti društveno. Njegova je uloga sporedna u odnosu na bruto domaći proizvod (BDP) i zaposlenost čak i unutar takvih područja (Galdeano-Gómez i sur., 2011: 56). Slično je i u Hrvatskoj, gdje udio poljoprivrede, ribarstva i šumarstva u ukupnom nacionalnom BDP-u iznosi približno 4 % (Jež Rogelj i sur., 2020: 4), a broj zaposlenih u poljoprivredi čini samo 2,5 % od ukupnog broja zaposlenih (Majdak, 2021: 12).

ukazuje na potrebu diverzifikacije ruralnog gospodarstva i društvene strukture uz očuvanje prirodnih resursa i lokalne kulture na kojima je moguće graditi autentični održivi razvoj. Takav integralni pristup objedinjuje složenu problematiku koja traži usklađivanje ciljeva na razini Europske unije, država članica te njihovih regija i lokalnih zajednica (Cifrić, 2003: 433). Afirmiranjem pristupa odozdo i njegovim povezivanjem s pristupom odozgo, ruralna politika Europske unije promiče inovativno korištenje lokalnih resursa (Žutinić i Zrakić, 2018: 166). Taj se proces financira pomoću mjera iz različitih fondova, a ponajprije iz Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj. U tome smislu, države članice razvijaju sedmogodišnje programe (strategije) s različitim mjerama. Njihovi korisnici mogu biti privatni, javni i civilni sektor, a mjere se donose unutar prioriternih područja na razini Europske unije poput povećanja konkurentnosti poljoprivrede, poticanja održivog upravljanja prirodnim resursima i djelovanja u području klime te uravnoteženog teritorijalnog razvoja gospodarstava i zajednica.³ Ekološka kriza i klimatske promjene važni su uzroci promijenjenog shvaćanja ruralnosti koja se doživljava kao izvor prirodne i kulturne raznolikosti, pri čemu je tu raznolikost potrebno strateški razvijati i čuvati (Cifrić, 2003: 433). Ovaj je imperativ istaknut i unutar *Teritorijalne Agende 2030.* (2020: 11-14). Kao za većinu postsocijalističkih zemalja članica i pristupnica Europske unije, „korištenje je europskih fondova prilika te ujedno izazov Hrvatskoj za zaokret involutivnih procesa unutar većeg dijela ruralnih područja u pozitivnom smjeru“ (Žutinić i Zrakić, 2018: 166).

Turizam predstavlja važnu gospodarsku djelatnost unutar neoendogenog modela razvoja. Još od 1950-ih, države kao što su Francuska, Njemačka, Austrija i Italija započele su osmišljavati poticaje za njegovo širenje kako bi osigurale stanovništvu prihode u područjima koja nisu imala povoljne uvjete za komercijalnu poljoprivredu, ali i dodatna financijska sredstva tamo gdje su uvjeti bili povoljniji (Kušen, 2003: 39; Baćac, 2011: 176-184). Potencijali ruralnog turizma postaju uočljivi i u Hrvatskoj. Ova se djelatnost značajnije pojavljuje nakon završetka Domovinskog rata, ali je još uvijek u začetku unutar većine županija, a što se ogleda primjerice u usitnjenosti ponude, malom broju agroturističkih gospodarstava, nedovoljnom profiliranju destinacija i malom broju noćenja (Bartoluci i sur., 2018: 63). Unutar *Strategije razvoja turizma Republike Hrvatske do*

³ Vidjeti više na mrežnim stranicama Europske komisije: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/financing-cap/cap-funds_en (pristupljeno: 27. srpnja 2022.).

2020. godine (2013: 35), ruralni turizam sagledava se kao primarni ili sekundarni turistički proizvod u većini hrvatskih regija, odnosno figurira kao važan gospodarski potencijal. Srodna tematika postaje zanimljiva istraživačima koji razmatraju stanje i perspektive ruralnog turizma na nacionalnoj razini, kao i lokalne slučajeve poput Istočne Hrvatske, Istre, Like, Zagore i jadranskih otoka (Popović i sur., 2017: 80). Rezultati istraživanja ukazuju na značajne mogućnosti razvoja destinacija valoriziranjem prirodnih resursa te ruralne baštine i tradicije (Ružić i Medica, 2010: 497). Za veću prepoznatljivost destinacija nužan je strateški angažman regionalnih i lokalnih vlasti, stanovništva te administrativnih i stručnih tijela u turizmu (Kranjčević i Marinović Golubić, 2014; Popović i sur., 2017; Smolčić Jurdana i sur., 2018).

Ovom disertacijom razmatraju se značajke i djelovanje tradicijskih kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Povoljne mogućnosti ruralnog turizma na ovom području istaknute su unutar nacionalne Strategije razvoja turizma do 2020. godine, koja ga pozicionira kao sekundarni proizvod nakon modela sunca i mora te srodnih proizvoda poput gradskog turizma, nautičkog turizma i sl. (Strategija razvoja turizma RH do 2020., 2013: 35). Uz Sisačko-moslavačku i Zagrebačku županiju, Splitsko-dalmatinska županija bila je jedna od prvih koje su osmislile *Strategiju razvoja ruralnog turizma* (2009.) (Ružić i Demonja, 2013: 59). Njezin je zaobalni dio (Zagora) više puta nominiran i osvojio je nagradu za destinaciju godine u kategoriji takve ponude (2018.), koju dodjeljuje Hrvatska turistička zajednica.⁴ Kuće za odmor pritom dominiraju u cijelom ruralnom području županije. Iako ne postoji javno dostupni službeni podatak o njihovom broju, prethodna istraživanja ukazuju na prisutnost preko tri stotine objekata samo na prostoru Cetinske i Imotske krajine (Bitunjac, 2019: 86; Grabovac, 2020: 7). Unutar istraživanja u sklopu ove disertacije obuhvaćeno je 328 tradicijskih kuća za odmor na temelju analize odabranih internetskih oglašivača smještaja (NOVASOL, *Airbnb* i *Booking*). Tradicijskim se podjednako smatralo adaptirane kamene kuće i novogradnju u tradicijskom stilu. U slučaju empirijskog obuhvata objekata građenih stilom moderne arhitekture, uzorak bi nedvojbeno bio znatno veći.

Za razliku od ruralnog turizma općenito, vrlo su rijetka istraživanja kuća za odmor kao nove turističke pojave u Hrvatskoj. Objavljeno je nekoliko radova o ovoj tematici, pretežno iz ekonomske

⁴ Vidjeti više na mrežnim stranicama Hrvatske turističke zajednice: <https://www.htz.hr/hr-HR/projekti-i-potpore/godisnje-hrvatske-turisticke-nagrade/destinacija-godine> (pristupljeno: 19. kolovoza 2022.).

perspektive (npr. Marković, 2017; Banožić, 2019; Bitunjac, 2019; Popović, 2019; Mofardin, 2019; Grabovac, 2020). Unutar disertacije, korišten je holistički pristup. Ukazuje se na refleksivnost tradicijskih praksi, odnosno ulogu kuća za odmor u očuvanju tradicijske kulture i promicanju neoendogenog ruralnog razvoja (ekonomska, sociokulturna, politička i okolišna dimenzija). Na teorijskoj razini, afirmira se pojam tradicije kojem unutar društvenih i humanističkih znanosti nije pridana primjerena pažnja (Škorić, 2008: 11-12). Tome je jedan od razloga činjenica što se na sve tradicijsko dugo gledalo kao nešto što je suprotno modernome, pa ga se time inherentno povezivalo s predindustrijskim društvom za razliku od urbano-industrijskog društva (Lukić, 1987: 34). Unatoč tome, tradicije ostaju važan aspekt društvenosti koji osigurava predvidljivost ljudskog djelovanja te uspostavu individualnih i kolektivnih identiteta, omogućujući kontinuitet prošlosti, sadašnjosti i budućnosti društva. Kuće za odmor zorno ukazuju na razvojni potencijal tradicija. Na prostoru Dalmacije, stare se seoske kuće uređuju za stanovanje i bavljenje turizmom. Unutar procesa obnove u stručnom smislu ima dobrih, ali i loših zahvata (Živković, 2014: 488). Također, česti su elementi tradicijskog graditeljstva i kod novogradnje koja nastaje u turističke svrhe. U tome smislu, dobrodošli su priručnici i istraživanja koji ukazuju na primjerene načine obnove graditeljske baštine i važnost očuvanja identiteta destinacija te njihovu ulogu u sveukupnom društvenom razvoju.

Sadržaj disertacije obuhvaća osam poglavlja. U prvom se razmatraju pokušaji modernizacije ruralnih područja, koji se smještaju u širi kontekst triju modernizacijskih tijekova hrvatskog društva (Rogić, 2000; Hodžić, 2006; Šundalić, 2010; Štambuk, 2014a). Njihovi su učinci prisutni do danas (npr. deagrarizacija, deruralizacija, individualizacija itd.) i potrebno ih je sagledati i analizirati prilikom promišljanja razvoja. Riječ je ponajprije o promjenama koje su donijeli prodor kapitalizma i industrijalizacije od sredine 19. do sredine 20. stoljeća, kao i socijalistička modernizacija koja je nastupila poslije tog razdoblja, a trajala je do pretkraj prošlog stoljeća. Cifrić (2003) smatra kako su obje spomenute modernizacije bile nepotpune i nisu ujednačile kvalitetu života urbanih i ruralnih područja jer nisu bile namijenjene ruralnim područjima u značajnijoj mjeri. Unutar poglavlja raspravlja se o okviru treće modernizacije koja se upravo odvija (demokratizacija, tržišno gospodarstvo i pristupanje Europskoj uniji) i koja bi trebala uvažiti načela neoendogenog razvoja. Ovom modelu pridaje se pažnja na teorijskoj razini i dovodi ga se u vezu s perspektivama ruralnih područja u Hrvatskoj. Istaknuti su također važnost i trendovi istraživanja ruralne problematike. Iako su takva

istraživanja u Hrvatskoj prisutna unutar dužeg vremenskog razdoblja, a koje seže još u drugu polovinu 19. stoljeća, njihova sustavnost sve je manja uslijed kontinuiranog zanemarivanja prilikom oblikovanja razvojnih politika i mjera. Kako ističe Štambuk (2014a: 7), barem se tri do četiri desetljeća ruralna područja ne promišljaju temeljito kao strateški važan prostor jer oni koji odlučuju o njima smatraju da o tome dovoljno znaju. Rješenja se, međutim, svode na promicanje poljoprivrede što ne odgovara multifunktionalnosti prostora, uvažavanju različitih perspektiva lokalnog stanovništva, rješavanju demografskih, komunalnih, gospodarskih i drugih problema, kao ni ublažavanju procesa deruralizacije u konačnici. Poticanje i provedba istraživanja osiguravaju pouzdana epistemološka uporišta zainteresiranoj javnosti prilikom oblikovanja pojedinih elemenata i razina ruralnog razvoja (Štambuk, 2014a: 25).

U drugom poglavlju raspravlja se o ruralnom turizmu kao razvojnom potencijalu. Riječ je o širenju ovog oblika turizma unutar europskog prostora te njegovom definiranju, oblicima i značajkama. Razvoj ruralnog turizma počinje u drugoj polovini 19. stoljeća uslijed češćeg provođenja slobodnog vremena usmjerenog na uživanje u prirodi, zdravstvene tretmane i iskustvo seljačkog života na farmi u pojedinim zemljama poput Engleske, Njemačke i Švicarske (Ružić, 2005: 12). Tijekom posljednjih pola stoljeća, ovo postaje vrlo raznovrstan segment ponude čijoj su promidžbi naročito doprinijeli gospodarska restrukturacija ruralnih područja, urbano-ekološka kriza, težnja modernog čovjeka povratku prirodi i njegovo traganje za autentičnim iskustvima (Ružić, 2005; Baćac, 2011; Šuran, 2016). Oblici ruralnog turizma danas su brojni, poput rezidencijalnog, lovnog, ribolovnog, gastro i eno, sportsko-rekreacijskog i vjerskog turizma (Ružić, 2005: 14-15). Unutar drugog dijela poglavlja raspravlja se o njegovoj bogatoj prirodnoj i antropogenoj osnovi, kao i razvoju u Hrvatskoj i Splitsko-dalmatinskoj županiji. Izuzmu li se pojedina područja kao što su unutrašnjost Istre, Baranja i okolica Dubrovnika gdje je prisutna značajnija agroturistička djelatnost (Demonja, 2014: 77; Svržnjak i sur., 2017), kao i prostor hrvatskog primorja u kojem broj kuća za odmor posljednjih godina izrazito raste, ruralni turizam još uvijek se razvija sporadično i bez jedinstvene strategije te praćenja učinaka (Sudarić i sur., 2021: 91). Slična je situacija u Splitsko-dalmatinskoj županiji, pri čemu dosadašnja istraživanja ukazuju na gospodarski potencijal ove djelatnosti, ali i nedovoljnu educiranost te angažiranost stanovništva u njezinoj implementaciji. Pored toga, izostaje podrška lokalnih i regionalnih vlasti, dok je bavljenje projektima namijenjenim

ostvarivanju bespovratnih sredstava nedovoljno (Popović i Relja, 2015; Relja i sur., 2016; Buzov i sur., 2021).

U trećem poglavlju dovode se u vezu pitanje o neizbježnosti tradicije u suvremenom društvu, njezina promijenjena uloga u ruralnim područjima i potencijal tradicije unutar ruralnog turizma na primjeru dalmatinskog tradicijskog graditeljstva. U kontekstu navedenoga, razmatraju se promišljanja filozofa Poppera o razlozima uspostavljanja i održavanja tradicija. Obilježja se tradicijskog mišljenja iznose temeljem radova antropologa Hortona, koji su značajni zbog razumijevanja funkcioniranja tradicije u predindustrijskim društvima (održavanje poretka, odsustvo svijesti o alternativama i usmjerenost prema prošlosti) (Škorić, 2008: 21). Konačno, iznose se viđenja sociologa Shilsa i Giddensa koji ističu današnju opstojnost tradicije putem prilagodbe novim situacijama. U odnosu na predmodernu društvo, Giddens (1994) globalizirano društvo označava kao posttradicijsko, napominjući kako tradicija ne može živjeti na nekadašnji način kao diktat prošlosti nad sadašnjošću, odnosno legitimacijom kolektivnih iskustava prenesenih iz prošlosti samo zato jer se tako oduvijek postupalo (Giddens, 2005: 54). Stoga su nužne njezina artikulacija i diskurzivna obrana (Giddens, 1994: 100). Kao što društveni akteri oblikuju sebe kao „refleksivne samoprojekte“ (Zlatar, 2006: 433), promišljajući i revidirajući djelovanja u skladu sa spoznajama o svijetu, tako je i tradicija izložena refleksivnoj analizi kako bi se moguće legitimirala njezina funkcija u odnosu na dinamiku društvenih promjena.

Perspektive tradicijske kulture razmatraju se u odnosu prema budućnosti ruralnog društva. Ukazuje se kako takva područja ne treba povezivati s nekadašnjom inertnošću, bez obzira romantizira li ih se kao više ili manje netaknuta posljedica modernizacije ili stigmatizira kao neizbježno povezana s nerazvijenošću, siromaštvom i iseljavanjem (Hillyard, 2007: 135). Takve reprezentacije nisu vjerodostojne jer su ruralna područja različita i izložena promjenama, a mogu se i razvijati ako ih se poima kao vrijedan resurs s različitim funkcijama (Kranjčević, 2018: 130). Turizam je jedna od važnih razvojnih mogućnosti i predstavlja najmasovniji način provođenja slobodnog vremena u suvremenim društvima. Pojedina su obilježja načina života na selu kakav je nekada bio jedan od osnovnih elemenata privlačnosti destinacija (Ružić i Demonja, 2012: 49). Svijet se turistificira, odnosno transformiraju se kulture, naslijeđe i identitet, pri čemu je potrebno čuvati obilježja lokalnih sredina koja im pružaju autentičnost i atraktivnost (Štifanić, 2002: 873). Tradicijske kuće za odmor

primjer su objedinjavanja autentičnosti i suvremene turističke potrebe za komforom (Živković, 2016: 7). Razmatraju se obilježja takvih objekata u Dalmaciji i istaknuta je zanemarenost ove tematike od strane politike i stručne javnosti te posljedično slaba educiranost stanovništva. To rezultira financijskim potporama projektima koji znatno odstupaju od tradicijskih elemenata iako se pozivaju na njih i relativno čestim pogreškama u etnološkom smislu prilikom obnove ili gradnje objekata (Čiča i Mlinar, 2010; Živković, 2015; 2016; Kranjčević, 2018).

U četvrtom poglavlju iznose se metodološki aspekti disertacije. Precizira se cilj istraživanja koji se tiče refleksivnosti tradicijskih praksi unutar djelovanja kuća za odmor u ruralnom području Splitsko-dalmatinske županije. Nakon definiranja pojma „ruralno područje“ kojeg se koristi za potrebe disertacije, artikulira se odabir istraživačkog pristupa studije slučaja na temelju dvaju čimbenika: 1) distinktivnosti elemenata tradicijskih kuća za odmor na prostoru Dalmacije i 2) pozicioniranosti ruralnog turizma Splitsko-dalmatinske županije unutar strateških dokumenata kao sekundarnog turističkog proizvoda, odnosno potencijalno važne socioekonomske aktivnosti. Poglavlje se nadalje usmjerava na opis tijeka istraživanja, korištenih metoda i procesa uzorkovanja. Istraživanje je realizirano unutar tri sukcesivne faze od travnja do srpnja 2022. godine. U prvoj je provedena analiza sadržaja odabranih internetskih oglašivača smještaja kako bi se sagledale tradicijske značajke kuća za odmor. Tijekom druge faze provedeni su intervjui s vlasnicima tradicijskih objekata kako bi se utvrdio doprinos kuća za odmor neoendogenom ruralnom razvoju. U trećoj fazi provedeno je pet intervjua s ekspertima – znanstvenicima i djelatnicima administrativnih tijela unutar sektora turizma u svrhu triangulacije podataka dobivenih temeljem drugih izvora.

Peto poglavlje sadrži interpretaciju rezultata istraživanja. Analizirani su administrativni i prostorni smještaj kuća za odmor koje su obuhvaćene analizom sadržaja, njihove tradicijske značajke, potom tipična odstupanja od tradicije kod obnove i gradnje objekata, kao i perspektive turista o ponuđenom smještaju. Kada je riječ o doprinosu kuća za odmor neoendogenom ruralnom razvoju, iznijeti su opsežni izravni navodi iz transkripata intervjua provedenih s vlasnicima takvih objekata. Svi rezultati interpretirani su i artikulirani u kontekstu relevantne znanstvene i stručne literature, kao i strateških dokumenta javnih tijela. Analizira ih se i u odnosu na perspektive eksperata u području tematike tradicijskog graditeljstva, ruralnog turizma te problema i razvoja ruralnih područja.

Šesto poglavlje sadrži zaključna razmatranja, sedmo popis korištene literature, a osmo

metodološku i istraživačku arhivu, odnosno priloge. Na kraju rada nalaze se sažetak disertacije na hrvatskom i engleskom jeziku, životopis te *Izjava o pohrani i objavi ocjenskog rada* i *Izjava o akademskoj čestitosti*.

Izrazi koji se koriste unutar disertacije, a imaju rodno značenje, bez obzira jesu li korišteni u muškom ili ženskom rodu, obuhvaćaju na jednak način muški i ženski rod.

1. RURALNA PODRUČJA KAO RAZVOJNI KONTEKST I ISTRAŽIVAČKA TEMATIKA

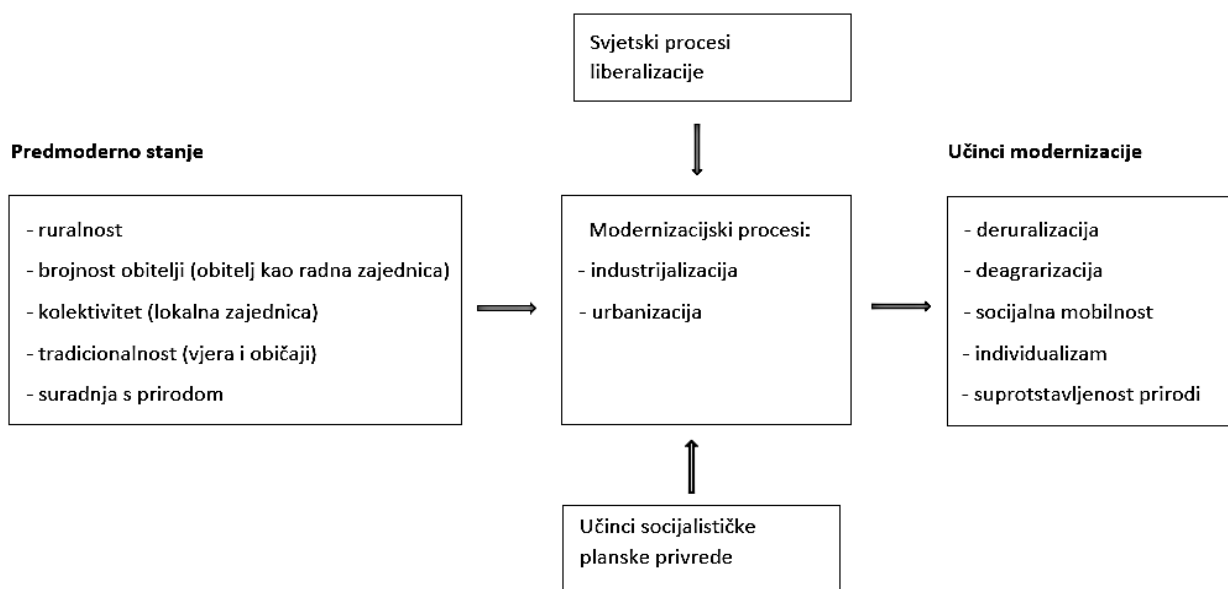
1.1. Ograničeni dosezi modernizacije i mogućnost ruralne rekonstrukcije

Unutar rasprava o razdobljima modernizacije hrvatskog društva i njihovim utjecajima na ruralna područja često se primjenjuje troetapni model francuskog sociologa i geografa Kaysera. Specifični se društveno-povijesni konteksti takvih sredina pritom sagledavaju kroz etape kompozicije, dekompozicije i rekonstrukcije (npr. Štambuk, 1995; Štambuk i sur., 2002; Cifrić, 2003; Hodžić, 2006; Šundalić, 2010; Štambuk, 2014a; Bušljeta Tonković i sur., 2017). Svaka od spomenutih etapa odgovara jednom od razdoblja modernizacije koje se detaljnije razmatra unutar ovog poglavlja. Svi su modernizacijski procesi hrvatskog društva kasnili u odnosu na gospodarski razvijene zemlje Zapadne Europe, a njihovi su učinci u ruralnim područjima bili djelomični, tj. nisu vodili korjenitoj gospodarskoj i sociokulturnoj transformaciji (Bušljeta Tonković, 2015a: 11). Dok u nekim članicama Europske unije istraživanja pokazuju veću kvalitetu života u ruralnim sredinama u odnosu na urbane (npr. Austrija, Francuska, Njemačka i dr.) (Defilippis; 2006; Eurofound, 2014; Čagalj i sur., 2021: 94), gradovi nemaju dovoljno kvalitetnu alternativu života i rada u Hrvatskoj (Štambuk, 2009: 40). Primjeri razvijenih inozemnih sredina ne mogu se sadržajno preslikati u domaći kontekst iz razloga što model neoendogenog razvoja inzistira na autentičnosti i korištenju lokalnih resursa. Ukazuje se, međutim, na mogućnost osnaživanja ruralnog segmenta društva pomoću usmjeravanja od strane viših političkih razina (npr. regionalna samouprava, država i Europska unija). Takva modernizacija podrazumijeva rekonstrukciju ruralnog društva, odnosno njegovu gospodarsku, demografsku i infrastrukturnu obnovu na održivoj osnovi.

Rogić (2000) govori o tri modernizacije na prostoru Hrvatske. Prva se odvijala od sredine 19. do sredine 20. stoljeća, a rezultirala je urušavanjem feudalnog poretka i prodorom kapitalističke ekonomije. Druga je bila centralno-planska i odvijala se unutar socijalističkog društva, a treća je započela nakon osamostaljenja Hrvatske i još nije dovršena. Bušljeta Tonković (2015a: 23) smatra korisnom ovu interpretativnu shemu kod opisivanja promjena koje je potrebno uzeti u obzir prilikom planiranja ruralnog razvoja. Iako su dosadašnje promjene u takvim područjima češće bile posljedica političkih odluka ili stihijske prirode negoli sustavnog planiranja utemeljenog na znanstvenim

analizama (Cifrić, 2003: 14), određeni su modernizacijski imperativi ostvareni i olakšavaju proces rekonpozicije. U njih primjerice spadaju projekt masovne elektrifikacije iz 1960-ih, infrastrukturno opremanje kućanstava, prometno integriranje Hrvatske autocestom, dostupnost Interneta te drugih sredstava suvremene komunikacije, globalizacija kulture, širenje obrazovanja te sekundarnih i tercijarnih djelatnosti. S druge strane, procesi modernizacije ostavili su i brojne manje povoljne posljedice koje trenutno onemogućavaju samorazvoj brojnih ruralnih sredina, poput egzodusa u gradove (deruralizacija), rijetke naseljenosti, starenja stanovništva, slabe komunalne opremljenosti i ponude radnih mjesta (Šuvar, 1973; Puljiz, 1989; Štambuk i sur., 2002; Hodžić, 2006; Šundalić, 2010; Bušljeta Tonković, 2015a; Popović i sur., 2017; Kuzmić i sur., 2021). Osnovne uvide u utjecaje modernizacijskih procesa moguće je dobiti unutar shematskog prikaza na Slici 1. Ovome je ujedno pridato više pozornosti prilikom razmatranja etapa (razdoblja) kompozicije, dekompozicije i rekonpozicije ruralnih područja. Odvijanje etapa prikazano je s obzirom na europski kontekst u svrhu razumijevanja sporije dinamike i samog smjera promjena u Hrvatskoj.

Slika 1. Utjecaj modernizacijskih procesa na ruralna područja u Hrvatskoj

Izvor: Šundalić (2010: 83)

Razdoblje kompozicije trajalo je od desetog do posljednje četvrtine devetnaestog stoljeća u zapadnoeuropskim okvirima (Štambuk, 2014a: 15). Odredili su ga uspostava i održavanje autentične

seljačke kulture unutar feudalnog poretka. Seoska je zajednica bila homogena, relativno autonomna u odnosu na šire društvo, te samodovoljna u proizvodnji popraćenoj raznim davanjima (Mendras, 1986: 30). Svakodnevicu je karakterizirao suživot s prirodom (ovisnost o njezinoj datosti), vezanost za zemlju, kao i rad u svrhu preživljavanja pri čemu je seljačka kuća nastojala proizvoditi sve što su njezini članovi trebali (Mendras, 1986: 79). Kulturu je prožimala tradicija zajedništva. Seljaci su bili upućeni jedni na druge u radu i slobodnom vremenu, a lokalna je zajednica bila temeljni izvor socijalizacije i društvene kontrole (Šuvar, 2005; Šundalić, 2010: 15). Čitavo je razdoblje kompozicije određivala životna nesigurnost uvjetovana ratovima, razbojništvima, bunama, nerodnim godinama, gladi i kugom. Seljaci su češće zavisili o feudalnim gospodarima negoli bili slobodni što je ovisilo o raspoloživom zemljištu i urodu, a feudalni se poredak upravo temeljio na cjelokupnoj nestabilnosti (Hodžić, 2006: 24-25).

Pod utjecajem širenja industrijalizacije i urbanizacije započinje rastakanje seljačke kulture odnosno dekompozicija sela. Nepochjoprivredno stanovništvo (trgovci, obrtnici, plemstvo, liječnici, učitelji i dr.) i značajni dio seljaštva odlazi u gradove, a taj proces poprima razmjere egzodusa u pojedinim sredinama (naročito u onim udaljenim od urbanih centara). Poljoprivreda iz ekstenzivne djelatnosti prelazi u intenzivnu, uvjetovanu logikom tržišta, mehanizacijom i kemikalizacijom, a ne nekadašnjim međuodnosima seljaštva s prirodom na čemu se temeljio njihov društveni život (Šundalić, 2002: 201; Šimunović, 2016: 68). „Takve su sredine gubile nepoljoprivredne funkcije i obilježja. Njihova je društvena struktura postajala krajnje jednostavna. Osim seljaka gotovo da nije bilo drugih skupina“ (Štambuk, 2014a: 16). Proces dekompozicije završava 1970-ih u Zapadnoj Europi, od kada države počinju značajnije skrbiti o ruralnim područjima, postupno uvažavajući njihovu multifunkcionalnost (prestaju biti samo izvor hrane, sirovina i radne snage). S vremenom se mijenjao i način njihova doživljavanja u javnosti, pri čemu su razvijena ruralna područja postala poželjno mjesto života i rada lokalnom, ali i urbanom stanovništvu (Župančić, 2000: 26-27).

U Hrvatskoj je kompozicija trajala sedamdeset godina duže u odnosu na Zapadnu Europu, tj. do uvođenja centralno-planske privrede unutar socijalističkog društva i forsiranja urbano-industrijske paradigme. Prodor kapitalističke ekonomije i industrijalizacije odvijao se sporo, jednako kao u drugim zemljama „perifernog kapitalizma“ koje su služile izvozu poljoprivrednih proizvoda i sirovina. Posljedično, nije nastupila izrazitija akumulacija kapitala i bogatstva koja bi potaknula

inovacije u gospodarstvu i društvene mase na bavljenje novim djelatnostima (Hodžić, 2006: 19; Štambuk, 2014a: 17). Hodžić (2006: 86) ističe kako se značajnije promjene nisu dogodile u hrvatskom društvu sve do sredine 19. stoljeća, kada su ukinuti kmetstvo i feudalizam (1848.) te nešto kasnije i Vojna krajina (1881.) kao političke prepreke kapitalističke industrijalizacije. Međutim, industrijalizacija se javlja tek početkom 20. stoljeća, tj. cijelo stoljeće kasnije u odnosu na zemlje Zapadne Europe. Čak se i tada proizvodilo samo za potrebe i prema zahtjevima jezgre unutar Austro-Ugarske (Štambuk, 2014a: 16). Položaj „dvostruke periferije“ (Hrvatska u odnosu na Beč i Peštu te Austro-Ugarska u odnosu na Zapad) uvjetovali su fragmentiranost prve modernizacije unatoč njezinom dugom trajanju od 1848. do 1945. godine (Rogić, 2000: 362). Promjene na selu uključile su raspad obiteljskih zadruga, pojavu individualnih gazdinstva i usitnjavanje zemljišnog posjeda, jačanje tržišnih odnosa te pauperizaciju seljaštva za koje najčešće nije bilo mjesta unutar slabo razvijene industrije u gradovima (Mirković, 1979: 19; Hodžić, 2006: 86-87). Tijekom prve modernizacije, seljaštvo je činilo četiri petine stanovništva Hrvatske. Njegova većinska nepismenost, siromaštvo te izostanak doticaja s gradom onemogućili su značajnije inoviranje u svakodnevnom životu, bez obzira radi li se o stanovanju, ishrani, odijevanju, provođenju slobodnog vremena i dr. (Gross, 1981: 349; Hodžić, 2006: 90).

U razdoblju druge (socijalističke) modernizacije počinje dekompozicija ruralnih područja u Hrvatskoj. Ruralno se stanovništvo smanjuje, a individualna poljoprivreda gubi radnu snagu. Industrijske i urbane vrijednosti postaju dominantne, dok se kultura seljaštva potkopava (Šundalić, 2010: 21). Kako bi se ograničila ekonomska moć i politički utjecaj poljoprivrednika, maksimalna površina obradivih posjeda bila je određena zakonom. Zemljišni maksimum iznosio je sedamnaest hektara nakon 1945. godine, dok je 1953. ograničen na deset hektara (Cifrić, 2003: 45). Često je posjed bio sveden na jednu parcelu koja je služila potrebama kućanstva, ali nije imala tržišnu orijentaciju (Šundalić, 2010: 75). Poljoprivreda je kolektivizirana, odnosno, dominantnu ulogu dobili su kombinati pod kontrolom države. Kako ističe Šundalić (2010: 75), „nekadašnji mit o radu na zemlji kao izvoru sigurnosti zamijenio je mit radnog mjesta u industriji kao temelja gospodarskog razvoja. Za razliku od poljoprivrednika, nepoljoprivredno je stanovništvo imalo sigurnu plaću, zdravstveno i mirovinsko osiguranje, plaćeni godišnji odmor, mogućnost dobivanja stana i kredita itd.“ Bili su to potisni čimbenici napuštanja poljoprivrede (deagrarizacija) i masovnog seljenja u

urbane sredine, što su višedesetljetni procesi čiji se intenzitet usporio, ali bez značajnijeg zaokreta (Tablica 1).

Tablica 1. *Kretanje ruralnog stanovništva u Hrvatskoj između 1953. i 2001. godine (%)*

GODINA REGIJA	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Središnja Hrvatska	73,8	67,9	58,6	50	45	43,5
Istočna Hrvatska	77,5	71,7	64,5	52,8	47,4	46,9
Gorska Hrvatska	91,6	86,4	78,3	73,3	69,8	65,1
Sjeverno hrv. primorje	60	50,1	41,8	34,5	33,2	35,8
Južno hrv. primorje	76,9	71,2	60,3	44,3	39,7	36,1
UKUPNO (Hrvatska)	74,6	68,4	59,2	48,5	43,8	42,3

Izvor: Državni zavod za statistiku prema Šundalić (2010: 43)

Prema službenim popisima, ruralno stanovništvo obuhvaćalo je 74,6 % populacije 1953. godine, a njegov je udio opao na 43,8 % tijekom 1991. Trend se nije preokrenuo nakon osamostaljenja Hrvatske pa je ovaj udio iznosio 42,3 % prema *Popisu stanovništva* iz 2001. godine (Šundalić, 2010: 43), kao i 45,8 % prema *Popisu stanovništva* iz 2011. (Kranjčević i sur., 2014: 56). Dekompozicija se očituje u svim dijelovima Hrvatske (Tablica 1), pri čemu je poljoprivreda prestala biti dominantna gospodarska djelatnost. Njome se bavilo 69,7 % stanovništva 1931. godine (Šundalić, 2010: 50), dok je 2020. bilo samo 2,5 % zaposlenih u ovom sektoru (Majdak, 2021: 12). Povoljniji uvjeti života unutar urbanih sredina u odnosu na ruralne (npr. zapošljavanje, obrazovanje te razne mogućnosti društvenih kontakata i provođenja slobodnog vremena) vodili su iščezavanju 150 seoskih naselja do 2011. godine (Dugački i sur., 2021: 7). Prema Živiću (2009: 51), navedeni su demografski procesi posljedica dugotrajne razvojne neravnoteže u socioekonomskom smislu.

Unatoč nepovoljnoj bilanci socijalističkog razdoblja u odnosu na hrvatska ruralna područja, ostvareni su određeni civilizacijski dosezi kao važni doprinos njihovoj rekonpoziciji. Iako razlike u kvaliteti života u odnosu na urbane sredine nisu bile dokinute, što Šuvar (1973: 138-142) objašnjava sebičnom politikom gradova, zadržavanjem komunalnih fondova za sebe i izostankom regionalnog

planiranja za razliku od urbanog, socijalistička je modernizacija bila poprilično obuhvatna jer je promijenila obrasce života i rada (Hodžić, 2006: 104). Promjene su obuhvatile i ruralna područja. Primjerice, projekt elektrifikacije dovršen je 1960-ih, polovina je dotadašnjeg stambenog fonda na selima izgrađena između 1946. i 1970. godine, dok se 1970-ih proširuju prometnice, kućanstva se opremaju bijelom tehnikom i masovnim medijima poput televizora i radio prijemnika, a poljoprivredna se gospodarstva mehaniziraju. Ipak, samo je dio sela bio obuhvaćen ruralno-urbanim kontinuumom uz značajnije pulsiranje života prema ritmu gradskih i industrijskih središta. S druge strane, geografski i prometno izolirana naselja ostala su potpuno izvan domašaja modernizacije. Mladi su ih ubrzano napuštali pa se njihova demografska struktura izrazito pogoršavala uz posljedično gašenje ekonomskog i društvenog života (Puljiz, 1987: 13).

Urbane su tekovine sve više potiskivale tradicijsku kulturu i vodile približavanju ruralnih područja standardima modernog društva. Prema istraživanju koje je 1996. i 1997. godine proveo Hodžić (2006: 95-98) na uzorku od 907 stanovnika ruralnih sredina, većina je kućanstava bila opremljena modernim instalacijama, prostorijama te sredstvima za obavljanje kućanskih poslova i provođenje slobodnog vremena. Načini provođenja slobodnog vremena u urbanim i ruralnim sredinama bili su slični, a ruralna je društvena struktura postala raznovrsna unatoč demografskim problemima (sve veća zastupljenost sekundarnih i tercijarnih djelatnosti, rast prosječne razine obrazovanja i osposobljenosti za različita zanimanja) (Hodžić, 2006: 129).

Razdoblje tranzicije u demokratsko i kapitalističko društvo suočilo je ruralna područja s novim izazovima. S jedne strane, napušten je socijalistički model njihovog razvoja, prema kojemu je trebalo ukinuti sociokulturne razlike između grada i sela. Unatoč tome, novi model još nije uspostavljen, sada već trideset godina od početka treće modernizacije hrvatskog društva. Ideje o multifunkcionalnosti ruralnih sredina sporo se šire unutar politike (osim donekle na deklarativnoj razini). Dominantno je njihovo poimanje kroz sintagmu „selo i poljoprivreda“, što predstavlja činjenično neodgovarajući i neprimjereni okvir promišljanja razvoja, napušten u europskim okvirima prije nekoliko desetljeća (Štambuk, 2014a: 7). Ovo su razdoblje obilježile i posljedice Domovinskog rata koji se uglavnom odvijao na ruralnom prostoru, pri čemu su mnogi stanovnici prognani, stradali ili poginuli, dok su kuće, sredstva za rad i infrastruktura uništeni (Šundalić, 2006: 130).

Tijekom tranzicijskog razdoblja umnoženi su problemi unutar sektora poljoprivrede pa

ukidanje ograničenja površine obradivih posjeda nije dovelo do njihovog povećanja od 1990. godine do danas.⁵ Nestali su veliki industrijsko-poljoprivredni kombinati kao stručna i financijska potpora poljoprivrednicima, mjere politike često su bile neprimjerene (npr. ulaganja u nepotrebno skupu mehanizaciju i neplansko ulaganje u pojedine vrste stočarstva), trgovinski lobiji dobili su veliki prostor ponude jeftinije robe iz uvoza, a banke su sklonije kreditirati manje rizične aktivnosti (Cifrić, 2003; Šundalić, 2010; Klempić Bogadi i sur., 2015). Kako ističe Cifrić (2003: 405), ruralno stanovništvo uočilo je veću profitabilnost ulaganja u neki oblik rentijerstva i druge nepoljoprivredne djelatnosti. Ponegdje takve djelatnosti imaju i razvojnu funkciju, što je slučaj s turizmom ruralnih područja Istre, dok su kontinentalna naselja u znatno skromnijem položaju (Cifrić i Trako, 2009: 17).

Na poljoprivredi ne treba ustrajati tamo gdje nema objektivnih uvjeta za to. Poljoprivreda više ne može biti temelj razvoja, već samo jedna od važnih djelatnosti. „Međutim, ne treba je promatrati isključivo u komercijalnom smislu, nego i strateški kao proizvodnju vlastite hrane koja istovremeno čuva i održava nacionalni ruralni prostor živim“ (Štambuk, 2009: 45). Hrana je postala globalni resurs jednako važan kao i energenti, pri čemu pojedine države daju izdašne subvencije i nastoje ostvariti tržišnu dominaciju preko multinacionalnih kompanija poput Monsanto, Nestlea, Syngente i dr. (Šundalić, 2010: 30-31). Pitanje strateške važnosti poljoprivredne proizvodnje uvijek se reaktualizira tijekom kriznih razdoblja, kao što pokazuju primjeri svjetske financijske krize iz 2007. godine, pandemije novog koronavirusa i rata u Ukrajini. Ipak, izazovi hrvatske poljoprivrede su brojni i trenutno im se ne naziru rješenja. Osim usitnjenih posjeda koji ne osiguravaju konkurentnu i kontinuiranu proizvodnju i neracionalnih ili nedostatnih državnih potpora, to su djelomično zastarjela tehnologija, opterećenost gospodarstava skupim kreditima, neorganizirani otkup proizvoda, nedovoljno obrazovana i ostarjela radna snaga, nedovoljna pripremljenost proizvoda za tržište, loši uvjeti skladištenja voća i povrća, nepridržavanje rokova plaćanja te slaba suradnja poljoprivrednika (Cifrić, 2003; Klempić Bogadi i sur., 2015; Popović i sur., 2017; Majdak, 2021). Prema podacima iz 2019. godine, „samodostatnost u proizvodnji povrća iznosila je samo 56,9 %, pri čemu niti jedna vrsta nije bila dostatna za podmirenje potreba domaćeg tržišta. Slično, samodostatnost u proizvodnji

⁵ Prema podacima Agencije za plaćanje u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju, oko 60 % obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava koristi posjede do tri hektara. Samo ih je 2,3 % većih od 20 hektara, dok je 0,93 % većih od 50 hektara (Klempić Bogadi i sur., 2015: 140).

voća iznosila je 47,6 % svih potreba domaćeg tržišta, uz dostatnost samo u proizvodnji trešanja, višanja i jabuka (Majdak, 2021: 31-32). Istovremeno, neiskorišteno je oko 400 000 hektara obradivog zemljišta, što je površina dovoljna za vlastite potrebe, ali i proizvodnju hrane te sirovina za izvoz.⁶

Uz prethodno iznesene, službeni i strateški dokumenti ukazuju na postojanje i nekih drugih problema ruralnih područja. Unutar *Izješća o stanju u prostoru Republike Hrvatske za razdoblje 2013. – 2019.* (2021: 163) upozorava se na negativne gospodarske i opće razvojne trendove u takvim sredinama. Istovremeno, ističe se važnost policentričnog razvoja koji podrazumijeva uspostavu uravnotežene mreže naselja i urbano-ruralnog partnerstva. Potrebno je planirati gradove ugodne za život te unaprijediti vitalnost i privlačnost ruralnih područja uz očuvanje njihovog prirodnog i tradicijskog naslijeđa. Za razliku od toga, dominantni razvojni model u Hrvatskoj do sada se oslanjao na razvitak najvećih gradova, a ne cjelokupnog nacionalnog prostora (Štambuk, 2014b: 15). Zagreb, Split, Rijeka i Osijek čine tek 6 % površine Hrvatske, a u njima živi 30 % stanovništva prema *Popisu* iz 2021. godine. Spomenuti gradovi povećavali su svoje stanovništvo privlačenjem populacije iz perifernih područja, najprije iz okoline čime su već u selima svojih gravitacijskih zona (prstenova) pridonijeli gašenju razvojnih mogućnosti umjesto da im budu podrška. U takvom razvojnom modelu srednji i mali gradovi te općinska središta nisu vitalna žarišta koja privlače stanovništvo. Unutar disperzirane strategije razvoja prostora potrebno je odrediti njihovu ulogu i primjerene mjere pomoći, kao i poticati ih na oblikovanje razvojne vizije njihove seoske okoline. Problem hijerarhizacije i ujednačavanja vitalnosti naseljske strukture ne može se rješavati lokalno ili regionalno, već isključivo na razini prostornog razvoja Hrvatske ukoliko ga se doista želi riješiti učinkovito. Takva regionalizacija treba biti dobro organiziran i socioekonomski strpljiv proces s ciljem ujednačavanja razvojnih prilika stanovništva, približavanjem infrastrukturnih i društvenih procesa koji to omogućavaju. Opisana prostorna politika u skladu je s idejom neoendogenog ruralnog razvoja jer se iz centra ne može imati detaljan uvid u lokalne potencijale poput financijskih i okolišnih kapaciteta, kompetencija i društvenog kapitala te učinkovito voditi računa o svemu tome. Razvojna politika treba biti poticana odozgo i prožimati se s onom na lokalnoj razini u svrhu ravnomjernog razvoja nacionalnog prostora (Štambuk, 2014b: 16-18).

⁶ Vidjeti više na: <https://www.bojezemlje.hr/poljoprivreda/u-hrvatskoj-400-000-hektara-neiskoristenog-zemljista/> (pristupljeno: 12. travnja 2022.).

Ambicioznost takvih ciljeva, barem kada je riječ o ruralnim sredinama, pokazuju dugotrajne slabosti i prijete utvrđene SWOT analizom unutar *Strategije ruralnog razvoja RH 2008. – 2013.* (2008: 32-33). Tako su, primjerice, kao slabost utvrđene slabija dostupnost fizičke i društvene infrastrukture u odnosu na gradove. S obzirom na društveni i ljudski kapital, uočava se usitnjenost i polariziranost poduzetničkih inicijativa, niski stupanj samoinicijative na lokalnoj razini, manjak radne snage, kao i nedostatak znanja o programima ruralnog razvoja. Istovremeno, jedinice lokalne samouprave su slabe u organizacijskom i financijskom smislu, a širi su nepovoljni čimbenici ustanovljeni unutar sporog procesa strukturnih reformi, manjka koordinacije između programa i aktivnosti u ruralnim područjima i svojevrstne odbojnosti prema ruralnome unutar društvenog sustava (Tablica 2). Prepoznavanje odbojnosti u odnosu na ruralna područja kao prostor financijskog ulaganja i življenja dodatno upućuje na važnost koordiniranog političkog djelovanja uz uključivanje stručne javnosti i iskustava lokalnog stanovništva (Popović i Relja, 2015: 445). U njima su smještene sve poljoprivredne površine i šume, mineralna bogatstva, vode te važna industrijska postrojenja i tehnička infrastruktura (ceste, željeznica, vodovodi, dalekovodi i plinovodi) (Štambuk, 2014b: 21). Takvim resursima potrebno je odgovorno upravljati, jačajući sposobnost i aktivizam lokalnih zajednica u generiranju novih ideja i predlaganju mjera ruralnog razvoja (Žutinić i Zrakić, 2018: 176).

Prema analizi iznesenoj unutar *Strategije ruralnog razvoja RH 2008. – 2013.* (2008: 32-33), očuvani i raznoliki okoliš i kulturno naslijeđe spadaju među najveće snage, što Bušljeta Tonković (2015a: 16) ujedno ističe kao jednu od pozitivnih posljedica razvojnog zanemarivanja. Takvi resursi omogućuju rekonpoziciju putem širenja ruralnog turizma, ekološke poljoprivrede, proizvodnje energije iz obnovljivih izvora te drugih djelatnosti koje odražavaju ideje održivog razvoja. Značajnu pogodnost omogućavaju programi Europske unije na temelju potencijalno dobivenih bespovratnih financijskih sredstava (Tablica 2). Bude li se primjereno skrbilo o sektorskoj raznolikosti gospodarstva, multifunkcionalnosti ruralnih područja te ujednačenoj prostornoj distribuciji potpora, moguće je očekivati njihov značajan pozitivni razvojni doprinos. U tome smislu, važni su motiviranje i edukacija raznih kategorija stanovništva za osmišljavanje kvalitetnih projekata. Lokalne i regionalne vlasti i lokalne akcijske grupe trebaju biti osposobljene za dijeljenje informacija, koordinaciju i pomoć u projektnom upravljanju, dok provedeni natječaji trebaju biti transparentni (Lukić i Obad, 2016: 84; Bokan i Obad, 2018: 224-225).

Tablica 2. Snage, slabosti, prilike i prijetnje ruralnih područja u Hrvatskoj

SNAGE	SLABOSTI	PRILIKE	PRIJETNJE
Očuvani okoliš	Slabija dostupnost fizičke infrastrukture u odnosu na urbana područja	Povoljan geografski položaj RH	Spor proces strukturnih reformi
Raznolikost krajolika	Niža razina društvene infrastrukture u odnosu na urbana područja	Izgrađenost autoceste i razvoj telekomunikacija	Depopulacija i starenje stanovništva
Kulturno i povijesno naslijeđe	Financijski i organizacijski slaba lokalna samouprava	Novi trendovi u turističkoj potražnji	Izrazito neujednačeni regionalni razvoj
Tradicijske vještine i proizvodi	Napuštena naselja i zapuštene poljoprivredne površine	Trend decentralizacije u politici ruralnog i regionalnog razvoja EU	Niska zaposlenost i viša ovisnost o socijalnim transferima
Šumska područja s potencijalom za lovni turizam i iskorištenje drva	Niža razina obrazovanosti u odnosu na urbana područja	Jačanje multifunkcionalne uloge poljoprivrede i ruralnog prostora	Nedostatak koordinacije između programa i aktivnosti
Centralizirani nadzor nad šumskim zemljištem	Nizak stupanj (samo)inicijative na lokalnoj razini	Jačanje sektora proizvodnje energije iz obnovljivih izvora	Niski stupanj organizacije civilnog društva i lokalnih inicijativa
Sektor malog i srednjeg poduzetništva u razvoju	Slabo razvijeno gospodarenje otpadnim vodama i otpadom	Horizontalno i vertikalno povezivanje radi povećanja konkurentnosti	Visok udjel ekološki ranjivih područja
Uzlazni trend ruralnog turizma	Manjak znanja o programima ruralnog razvoja	Promjene u svijesti potrošača glede prehrane, zaštite životinja i očuvanja okoliša	Problemi vlasništva nad nekretninama i tržišta nekretnina
Skupine i pojedinci s iskustvom u razvojnom regionalnom planiranju	Usitnjenost i razjedinjenost poduzetničkih inicijativa	Širenje tržišta bez trgovinskih barijera	Odbojnost prema ruralnom u društvenom sustavu
Porast poduzetničkih inicijativa	Nedostatak radne snage	Programi i potpore EU	

Izvor: prilagođeno prema *Strategija ruralnog razvoja RH 2008. – 2013.* (2008: 32-33)

Rekompozicija uključuje diverzifikaciju gospodarskih djelatnosti, infrastrukturnu opremljenost i nehomogenu društvenu strukturu. Takve su ruralne sredine poželjne za život. Njihovo je stanovništvo obrazovano i vezano za sadržaje globalne kulture (Župančić, 2000: 23; Šundalić, 2010: 21). Proces rekompozicije počeo se intenzivnije odvijati od 1970-ih godina u gospodarski razvijenim zemljama Europe, posebno u Njemačkoj i Francuskoj, ali i drugdje u većoj ili manjoj mjeri. Prisutan je u prosperitetnim regijama i kvalitetno prometno povezanim ruralnim područjima koja su bliže urbanim centrima opremljenim raznim sadržajima (Župančić, 2000: 23). U takvim sredinama privlačnost

gradova slabi, pogođenih ekološkim, društvenim i infrastrukturnim problemima, a istovremeno se uviđaju prednosti manjih ruralnih sredina koje se potvrđuju kao mjesta stanovanja i rada za ljude različitih aspiracija (Hodžić, 2006: 129).

Prema svim relevantnim pokazateljima, moguće je ustvrditi kako se Hrvatska nalazi na počecima procesa rekompozicije. Polumodernizirana ruralnost nije postala alternativni životni izbor i ne posjeduje kapacitete samorazvoja (Cifrić, 2003: 409). Takva je strategija donekle moguća samo u ograničenom dijelu nacionalnog teritorija kao što su veći otoci, obala, prigradska područja u blizini regionalnih središta te područja s poljoprivrednim kontinuitetom (Rogić, 2002: 346; Lukić, 2013: 363). Prilikom poticanja razvoja potreban je angažman svih razina političkih upravljačkih struktura, tim više što Hrvatska ne posjeduje duboku ruralnu periferiju, što znatno olakšava povezivanje naselja i afirmaciju potencijala (Cifrić i Trako, 2009: 17).⁷ Kako ističe Kranjčević (2018: 130), raznolikost naselja uvjetuje iznalaženje specifičnih rješenja za svaku regiju bez univerzalnih naputaka. Pa ipak, nužni su integralni planovi utemeljeni na znanstvenom pristupu i istraživanjima. Prema ovoj autorici, ruralni razvoj treba biti pothvat kojim se „cjelovito rješavaju problemi takvih sredina, potiče uključivanje lokalnog stanovništva te koordinira suradnja svih aktera“ (Kranjčević, 2018: 130). Pri tome, Rogić (2002: 349) ključnom ističe ulogu države. Ona je institucionalna inicijalna točka za poticaje i povlastice, donositelj zakonskih odredbi, vlasnik značajnih površina koje je moguće staviti u funkciju razvoja, oblikovatelj tehničke i društvene infrastrukture te jamac saveza aktera s relativno različitim interesima. Međutim, prvo je potrebno uvidjeti potencijale ruralnih područja, naročito od strane onih koji o njima odlučuju (Štambuk, 2014a: 7), što je preduvjet da ih se prestane tretirati kao neperspektivni prostor zbog nagomilanih problema za koje nisu nađena primjerena rješenja (Šundalić, 2010: 104-105).

1.2. Implikacije neoendogenog modela za promišljanje ruralnog razvoja Hrvatske

Pad zaposlenosti unutar sektora poljoprivrede uslijed tehnoloških unaprjeđenja proizvodnje, neučinkovite mjere ruralne politike i migracije u gusto naseljene gradove nametnuli su potrebu promišljanja novih modela ruralnog razvoja u Europi (Ward i sur., 2005: 3; Janković, 2012). Nakon

⁷ Detaljnu tipologiju urbanih i ruralnih naselja vidjeti u Lukić (2013: 362-365).

Drugog svjetskoga rata, primarno je dominirao egzogeni model s industrijalizacijom kao okosnicom društvenog razvoja. Ruralna područja bila su svedena na proizvođenje hrane za brzo rastuće gradove. Već 1970-ih godina ovaj model biva izložen kritici. Kao glavni nedostaci istaknuti su: 1. političko odlučivanje koje je udaljeno od lokalnih sredina (centralizirani i dirigirani razvoj); 2. ovisnost o subvencijama; 3. oslanjanje na pojedine gospodarske sektore i odabrana naselja; kao i 4. destruktivnost u smislu ugrožavanja kulturnih specifičnosti i ekološke raznolikosti (Ward i sur., 2005: 4). Od sredine 1980-ih, ruralni razvoj znatno se rjeđe shvaća kao agrarni razvoj, odnosno jačanje multifunkcionalnosti takvih područja isključivo bazirano na poljoprivredi (Baldock i sur., 2001: 18; Bušljeta Tonković, 2017: 150). Suprotno tome, iskorak prema endogenom pristupu stavlja veći naglasak na aktivaciju prirodnih, kulturnih i ljudskih resursa određene sredine. Prepoznaje se raznovrsnost aktera čiji ciljevi nisu uvijek isti, a mogu biti i suprotstavljeni. Poljoprivreda tako postaje samo jedna od sastavnica mnogo složenijeg promišljanja ruralnih područja (Bušljeta Tonković, 2017: 150).

Od 2000-ih godina, unutar različitih strategija, koncepata i teorijskih promišljanja, dolazi do promidžbe neoendogenog modela. Ovo je velikim dijelom rezultat kritičkog stava o nedovoljnom uvažavanju vanjskih utjecaja i mogućnosti unutar ruralnog razvoja, kao što su procesi globalizacije, vanjska trgovina i djelovanje Europske unije i nacionalnih vlada (Galdeano-Gómez i sur., 2011: 61). Temeljne odrednice o heterogenosti takvih područja kao razvojnom potencijalu i imperativu nisu odbačene, ali se istovremeno ističe potreba za učinkovitijom komunikacijom na relaciji lokalne razine i ekstralokalnih tj. izvanjskih aktera. Osnova neoendogenog modela jest simultanost uspostave unutarnjih i vanjskih razvojnih mreža. Drugim riječima, svaki se lokalitet sagledava kao kombinacija endogenih i egzogenih impulsa unutar vlastite dinamike (High i Nemes, 2007: 106).

Neoendogeni razvoj podrazumijeva mobilizaciju unutar zajednice i oslanjanje na lokalne potencijale kao učinkovit način prevladavanja strukturalnih nedostataka ruralnih područja. O ovome modelu rašireno je mišljenje među znanstvenicima kako osposobljava lokalne aktere za iznalaženje vlastitih razvojnih rješenja na putu prema samoodrživosti (Žutinić i Zrakić, 2018: 166-170). Tijekom spomenutog procesa važan je potencijal „pomoći izvana“ u obliku znanja, stručnog savjetovanja, ideja, donacija i investicija. Vrlo koristan ljudski kapital može biti iseljeno stanovništvo koje je znanja i stručnost steklo negdje drugdje u odnosu na lokalnu zajednicu, ali poznaje njezine ekonomske,

sociokulturne i političke uvjete (Bušljeta Tonković, 2015a: 267). Pored toga, iseljništvo predstavlja i eventualan izvor financijskog kapitala. Usporedba modela ruralnog razvoja prikazana je u Tablici 3.

Tablica 3. Modeli ruralnog razvoja u Europi

	EGZOGENI RAZVOJ	ENDOGENI RAZVOJ	NEOENDOGENI RAZVOJ
KLUČNI PRINCIP	Ekonomija obujma i koncentracija	Iskorištavanje lokalnih resursa za održivi razvoj (prirodnih, ljudskih i kulturnih)	Interakcija lokalnih i globalnih silnica
DINAMIČNA SNAGA	Polovi urbanog rasta (egzogeni pokretači u ruralnim područjima)	Lokalna inicijativa i poduzetništvo	Globalizacija, brze tehnološke promjene u komunikaciji i prijenosu informacija
FUNKCIJE RURALNIH PODRUČJA	Hrana i primarni proizvodi za rastuća urbana gospodarstva	Ekonomija raznovrsnih usluga	Ekonomija znanja, dinamično sudjelovanje lokalnih aktera u lokalnim i vanjskim mrežama te razvojnim procesima
GLAVNI PROBLEM RURALNOG RAZVOJA	Niska produktivnost i perifernost	Ograničeni kapacitet područja i skupina za sudjelovanje u kompetitivnoj gospodarskoj aktivnosti	Raspodjela resursa i konkurentnost u globalnom okruženju
FOKUS RURALNOG RAZVOJA	Modernizacija poljoprivrede: poticanje mobilnosti radne snage i kapitala	Izgradnja kapaciteta (vještine, institucije, infrastruktura): prevladavanje isključenosti	Jačanje lokalnih kapaciteta i poticanje sudjelovanja aktera kako bi se lokalne i vanjske snage usmjerile u njihovu korist
KRITIKE	Ovisni, destruktivni i diktirani razvoj	Nepraktičnost u suvremenoj Europi	Nedovoljni empirijski dokazi o učinkovitosti

Izvor: Ward i sur. (2005); Buchenrieder (2007); Galdeano-Gómez i sur. (2011)

Ruralni razvoj treba biti teritorijalan, multisektorski, multifunkcionalan i lokalno upravljen kako bi dugoročno unaprijedio kvalitetu života lokalnog stanovništva. Europski primjeri i iskustva hrvatskog sela unutar razdoblja socijalizma i tranzicije ukazuju na nestabilnost ruralnog poretka tamo gdje strukture nižeg reda (npr. lokalna razina) ovise isključivo o odlukama viših razina (npr. državna vlast). Na primjeru postsocijalističkih zemalja vidljivo je kako s urušavanjem struktura višeg reda

brzo propadaju i one nižeg reda ukoliko ne posjeduju autonomnu subjektivnost (privatizacija i nestajanje kombinata, problemi poljoprivrednika itd.) (Cifrić, 2003: 423). Stoga se ističe potreba strateški osmišljene promjene strukturalnih obrazaca unutar ruralnog segmenta društva, jednako kao i između ruralnog te ostalih dijelova globalnog društva (Brkić i Žutinić prema Žutinić i Markovina, 2009: 73). Svojevrsni zadatak razvoja jest unutar reorganiziranja takvih područja prema većoj atraktivnosti i korisnosti u odnosu na lokalno stanovništvo i društvo u cjelini i to prvenstveno revalorizacijom postojećih specifičnih resursa i razvijanjem potrebnih (van der Ploeg i sur., 2008: 3). Unutar današnje perspektive nije više riječ o oblikovanju stroge hijerarhijske strukture u poretku niti o ideji linearnog razvoja prema nefleksibilnom modernizacijskom obrascu, već je riječ o oblikovanju funkcionalnih odnosa između struktura u kojima svaka posjeduje prepoznatljive značajke razvoja. „Inzistiranje na osposobljavanju lokalnih razina i osnaživanje autonomnih energija ne znači dokidanje šire razvojne mreže nego susret s njom. Razvoj odozdo nije povijesna alternativa koja bi zamijenila model razvoja odozgo i na taj način alimentirala odgovornosti, primjerice, ulogu države ili Europske unije po pitanju skrbi o ruralnim područjima“ (Cifrić, 2003: 423-424).

Uspjeh neoendogenog modela izravno ovisi o usklađenosti ciljeva na različitim političkim razinama, pri čemu je potrebno ustrajati u provođenju definiranih mjera (Marsden prema Arapović i Bokan, 2018: 99). Jačanje društvenog i ljudskog kapitala time dolazi u samo središte. O međusobnom povjerenju i suradnji, kao i informiranosti, znanju i obrazovanosti, ovise stupanj korištenja dostupnih resursa i kreativnost, odnosno stvaranje i realizacija novih ideja (Žutinić i Markovina, 2009: 84). Isključivo uvažavanjem spomenutih čimbenika, ruralni razvoj može voditi prema integraciji unutar globalnog društva na temelju postupne emancipacije, odnosno stvaranja samoodrživih lokalnih struktura i prepoznatljivog regionalnog identiteta (Hodžić, 2006: 104; Neumeier, 2012: 59).

Svijest o teritorijalnim posljedicama političkih odluka uvjetuje sve obuhvatniji pristup ruralne politike Europske unije, kao i uključivanje članica u njezino oblikovanje. Države interveniraju u odnosu na regionalni i lokalni razvoj, donoseći mjere znatnim dijelom financirane od strane EU, prateći pokazatelje i usmjeravajući aktivnosti (Štambuk, 2014b: 21). Obilježja prostora i lokalne zajednice nezaobilazni su unutar održivog razvojnog projekta, stoga je nužno u takvim inicijativama uvažavati potrebe svih relevantnih aktera (od razine Europske unije, nacionalne razine do potreba lokalnog stanovništva).

Promjene prethodno spomenutih modela pratila je *Zajednička poljoprivredna politika* (ZPP) kao jedna od najstarijih politika Europske unije. Ova politika utemeljena je 1962. godine sa svrhom poticanja stabilne proizvodnje i opskrbe hranom stanovništva po pristupačnim cijenama (Sočo, 2019: 12). Uz prvi stup navedene politike, koji uključuje *Zajedničku organizaciju tržišta poljoprivrednih proizvoda* i *Izravna plaćanja poljoprivrednicima*, *Politika ruralnog razvoja* uvedena je kao drugi stup tijekom reforme *Agenda 2000* zbog učinkovitog rješavanja gospodarskih, društvenih i okolišnih izazova ruralnih područja u 21. stoljeću (naročito u kontekstu širenja Europske unije na postsocijalističke zemlje) (Sergi, 1999; Kesner-Skreb, 2008: 545). Između ostalog, njezini se prioriteti odnose na mjere povećanja konkurentnosti poljoprivrede, očuvanje i poboljšanje ekosustava ovisnih o poljoprivredi i šumarstvu, suzbijanje siromaštva te promicanje socijalne uključenosti i gospodarske heterogenosti ruralnih područja.

U skladu s neoendogenim načelima, specifičnost drugog stupa *Zajedničke poljoprivredne politike* jest njegova provedba putem sedmogodišnjih razvojnih programa koje osmišljavaju države članice prema svojim potrebama. Ističe se nužnost usklađivanja programa s prethodno spomenutim prioritetima, čija se realizacija temelji na odabiru europskih mjera navedenih u *Uredbi o ruralnom razvoju*⁸. Uredba uključuje i razvojni pristup vođen lokalnim akterima (program LEADER⁹). Programe ruralnog razvoja, financirane unutar Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj i manjim dijelom nacionalnim sredstvima, odobrava Europska komisija. Uz ovaj fond, osnaživanje ruralnih područja potiče se uz pomoć sredstava ostalih europskih strukturnih i investicijskih fondova (Kohezijski fond, Europski fond za regionalni razvoj, Europski socijalni fond i Europski fond za pomorstvo i ribarstvo).¹⁰ Pored sredstava Europske unije, slične je projekte moguće financirati regionalnim i državnim potporama. U slučaju Hrvatske, takve natječaje raspisuju županije i primjerice

⁸ Vidjeti više na mrežnim stranicama Europskog parlamenta: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/110/> (pristupljeno: 11. svibnja 2022.).

⁹ LEADER (eng. *Links between the actions of rural development*) je uveden u europsku politiku 1991. godine. Temelji se na izradi i provedbi lokalnih razvojnih strategija ruralnih i ribarstvenih područja, a provode ih lokalne akcijske grupe (LAG-ovi) odnosno partnerstva javnog, privatnog i civilnog sektora. Zadaća je LAG-ova potaknuti stanovništvo i pretvoriti ih u aktivne partnere i pokretače razvoja (Soto i Ramsden prema Žutinić i Zrakić, 2018: 170). Njihove se aktivnosti svode na edukaciju članova i pružanje potpore potencijalnim korisnicima unutar pripreme projekata predviđenih u okviru donesenih strategija (Žutinić i Zrakić, 2018: 173). O LEADER-u i LAG-ovima moguće je pronaći više informacija na mrežnim stranicama LEADER mreže Hrvatske: <https://www.lmh.hr/o-nama> (pristupljeno: 11. svibnja 2022.).

¹⁰ Vidjeti više na mrežnim stranicama Europske komisije: <https://cohesiondata.ec.europa.eu/funds> (pristupljeno: 11. svibnja 2022.).

Ministarstvo regionalnog razvoja, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine, Ministarstvo poljoprivrede, Ministarstvo turizma i sporta te Ministarstvo gospodarstva i održivog razvoja.

Na temelju aktualnog *Programa ruralnog razvoja (2014. – 2020.)*, Hrvatskoj su raspoložive 3,2 milijarde eura.¹¹ Iako su kao osnovni cilj postavljene restrukturacija i modernizacija poljoprivrednog i prehrambenog sektora, svi su prioriteti *Politike ruralnog razvoja* uzeti u obzir. Odabrano je šesnaest mjera za njihovu realizaciju, od kojih pojedine ciljaju na unaprjeđenje životnih i radnih uvjeta općenito. Riječ je o *Mjeri šest – Razvoj poljoprivrednih gospodarstava i poslovanja (Podmjera 6.4. Ulaganje u razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti u ruralnim područjima)* i *Mjeri sedam – Temeljne usluge i obnova sela u ruralnim područjima*. Aktivnosti se potonje mjere odnose na izradu razvojnih planova, poboljšanja, proširenja ili izradu svih vrsta male infrastrukture, kao i poboljšanja, proširenja ili pokretanje temeljnih usluga za lokalno stanovništvo, uključujući slobodno vrijeme i kulturne aktivnosti te povezanu infrastrukturu.¹² Do sada nisu provedene sustavnije znanstvene analize o učinkovitosti provedbe dostupnih mjera, koje bi obuhvatile perspektive lokalnih aktera. Kako ističe Devčić (2022: 21), doprinos je razvojnih mjera moguće u ovom trenutku promišljati isključivo temeljem realiziranih projekata i iznosa financiranja, što nisu dovoljni kriteriji mjerenja njihove uspješnosti. Primjerice, važni su održivost projekata poslije isteka razdoblja financiranja te njihova disperzirana sociodemografska i prostorna distribucija. Prilikom provedbe ovoga i budućih programa, kao i sličnih aktivnosti financiranih iz državnog proračuna, ključno je ustrajati na načelima neoendogenog razvoja u svrhu jačanja ruralnih područja. Pojedini autori ističu ne tako rijetku praksu njihovog razvoja putem promicanja poljoprivrede i centraliziranog (državnog) upravljanja, što nije slučaj samo s postsocijalističkim zemljama već i drugim članicama Europske unije (Galdeano-Gómez i sur., 2011; Bokan i Obad, 2018).

Štambuk (2009: 40-41) dvojako sagledava hrvatska ruralna područja. Jednostavni su sustav zbog zapriječenih mogućnosti njihovog razvoja tijekom prve i druge modernizacije. Kao rezultat dugoročnog zapostavljanja, ostala su unutar sjene gradova i nisu dostigla objektivno dostižnu

¹¹ Inicijalno je njegovo trajanje bilo određeno do kraja 2020. godine, ali je raspisivanje natječaja produljeno do kraja 2022. (Devčić, 2022: 15).

¹² Vidjeti više na mrežnim stranicama *Programa ruralnog razvoja*: <https://ruralnirazvoj.hr/program/> (pristupljeno: 11. svibnja 2022.).

razvojnu razinu. Istovremeno, ruralnu složenost određuju različiti prirodni i društveni uvjeti pri čemu ne treba smetnuti ulogu lokalnog stanovništva kao okosnice prilikom upravljanja razvojem unutar neoendogenog modela. Ovo podrazumijeva istraživanje i uvažavanje lokalnih perspektiva, LEADER pristup te poticanje korištenja bespovratnih sredstava. Seferagić (2002: 19-28) ukazuje na brojnost aktera ruralnih područja, neovisno je li riječ o njihovim stanovnicima ili akterima koji djeluju izvana. Njihove je interese potrebno pomiriti kako bi se izbjegli nepovoljni tragovi u prostoru i vremenu, odnosno promjene koje potenciraju podjele i konflikte (Krištofić, 2010: 281). Iako bi bilo neutemeljeno isticati mogućnost razvojnog izjednačavanja s urbanim sredinama unutar kraćeg razdoblja, društveno je značajno težiti stvaranju što kvalitetnije ruralne periferije i to ublažavanjem i eventualno potpunim otklanjanjem negativnih procesa kojima je izložena (Bušljeta Tonković, 2015a: 11).

1.3. Razvojna uloga istraživanja ruralnih područja i njihovi trendovi u Hrvatskoj

U kontekstu dinamičnih promjena i složenosti suvremenih društvenih procesa, današnji istraživački napori dobrim su dijelom interdisciplinarnog karaktera. Njihov glavni cilj iščitava se unutar produblivanja znanja i kreativnog korištenja teorijskih koncepata i metodoloških alata određenih znanstvenih disciplina (Orlić i sur., 2016: 151-154). Prema Loweu, takva ruralna istraživanja trebaju izbjegavati produkciju „znanja radi znanja“, težeći artikulaciji zaključaka o mogućnostima razvoja (Lowe, 2010: 312). Pojedini autori upućuju i na potrebu većeg angažmana znanstvenika unutar zajednice, ustrajanjem na korištenju uvida kojima raspolažu (Bokan i Obad, 2018: 214). To se postiže dijeljenjem informacija, edukacijama, pružanjem pomoći različitim akterima prilikom osmišljavanja njihovih aktivnosti i uključivanjem u lokalne projekte (Bokan i Obad, 2018: 214). Uz interdisciplinarni i angažirani rad kao doprinos neoendogenom razvoju, Shortall (2013: 266) prepoznaje i suradnju s kreatorima politika koja predstavlja značajno obilježje suvremenih znanstvenih aktivnosti. Ruralnu problematiku moguće je pritom istraživati na različitim razinama, počevši od promjena unutar kućanstava, naselja i regija pa sve do nacionalne razine i propitivanja učinkovitosti politika, mjera i institucionalnog uređenja (Knickel i Renting, 2000: 514). Međutim, Shortall (2012: 1088) ističe kako ne postoje sustavni istraživački dokazi o djelovanju političkih aktera unutar procesa ruralnog razvoja na temelju znanstvenih uvida. Mogući su njihovo zanemarivanje ili odabir

„dokaza“ koji odgovaraju preferiranom diskursu i kratkoročnim ciljevima. Iz ovih se razloga sve češće ukazuje na važnost kritičkog propitivanja prioriteta ruralne politike i načina upotrebe znanstvenih spoznaja (Shortall, 2013: 267).

Proučavanje ruralnih područja u Hrvatskoj ima dugu tradiciju koja je započela sredinom 19. stoljeća. Veliki udjeli pripadajućeg stanovništva unutar društvene strukture, dominantna površina takvog prostora, kao i prepoznavanje njihove društvene važnosti, potiču znanstveni interes za srodnu tematiku koji traje do današnjih dana. Osvrt na najznačajnija istraživačka razdoblja prilog je razumijevanju dinamike i istraženosti ruralnih područja. Očituje se kako sustavnost znanstvenog rada uvelike ovisi o strateškom interesu politike za takve sredine. Ovoga u Hrvatskoj uglavnom nije bilo izuzme li se kraće razdoblje unutar socijalizma.

U kontekstu buđenja nacionalne svijesti i osnivanja znanstvenih, kulturnih i obrazovnih institucija tijekom 19. stoljeća u Hrvatskoj, tematikom kojom su se ove institucije bavile, nastojalo se ukazati prije svega na izvornost narodne kulture. Autohtoni način života seljaštva, kao tadašnje najbrojnije društvene skupine, nisu narušila stoljeća tuđinske vlasti, na što ukazuju obilježja razdoblja kompozicije hrvatskog sela (Puljiz, 1989: 133). Najznačajniji autori toga razdoblja koji su se bavili tematikom sela jesu Baltazar Bogišić i Antun Radić (Puljiz, 1987; Šušar, 1988; Puljiz, 1989; Batina, 2006). Bogišić je oblikovao najraniji sociološki upitnik na ovim prostorima o uvjetima života na selu kod Hrvata, Srba i Crnogoraca, odaslan u četiri tisuće primjeraka kako bi se prikupila relevantna građa (Batina, 2006: 63).¹³ Radić je nastavio rad kojeg je započeo Bogišić. Objavio je 36 svezaka tekstova o selu i seljaštvu, razradio je upute za proučavanje života Južnih Slavena i pokrenuo izdavanje zbornika radova o ovoj tematici. Time je ustanovljena svojevrsna tradicija ruralnih istraživanja (Batina, 2009: 63). U radovima ovih autora zrcali se slika seljaka okrenutog zemlji, obitelji, zajednici i tradicijskim vrijednostima (Puljiz, 1989: 134).

U razdoblju između svjetskih ratova i poraća djelovao je veći broj značajnih istraživača. Moguće je izdvojiti ekonomista Miju Mirkovića, ekonomista i sociologa sela Rudolfa Bićanića, sociologa Dinka Tomašića, etnologa Milovana Gavazzija i antropologinju Veru Stein Erlich

¹³ Bogišić je prvi predsjednik Međunarodnog instituta za sociologiju (prethodnik današnjeg Svjetskog sociološkog društva). O njegovom je životu i radu moguće saznati više na mrežnim stranicama Hrvatske enciklopedije: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=8383> (pristupljeno: 14. veljače 2022.).

(Milinković, 1980: 151). Mirković i Bićanić upozoravali su na nepovoljne socioekonomske prilike na selu. U knjizi *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima*¹⁴, danas klasičnom djelu hrvatske ruralne sociologije, Bićanić opisuje teške uvjete života seljaštva. Zbog malih posjeda i prihoda, seljaci su bili prisiljeni tražiti dodatnu zaradu putem nadnica i sezonskog rada. Zaduživanjem kod trgovaca i zeleniša preživljavalo se od žetve do žetve te plaćalo dugove, poreze i takse (Puljiz, 1996: III). Slično uvidima o trenutnoj situaciji u Hrvatskoj, Bićanić je upozoravao na razvojno zanemarivanje ruralnih područja. Izlaz iz nepovoljne situacije vidio je u ustrajanju na kvalitetnijem obrazovanju, unaprjeđenju (poljoprivredne) proizvodnje i povezivanju seljaka u kooperative kako bi se zaštitili od razornih tržišnih utjecaja. Ujedno je ukazivao na važnost angažiranih istraživanja, napominjući kako težnja znanstvenika treba biti „upoznavanje života i potreba seoskog stanovništva kao važnog doprinosa u njihovom zadovoljavanju“ (Bićanić, 1996: 4). Kada je riječ o ostalim istraživačima, značajan je doprinos Tomašića (2013) u tumačenju predindustrijskog razvoja Hrvatske na temelju zadružne (ratarske) i plemenske (stočarske) kulture. Gavazzi je istraživao tradicijsku kulturu Hrvata, uspoređujući je s europskim i neeuropskim narodima¹⁵, dok je Stein Erlich istraživala položaj žena u ruralnim krajevima sredinom 20. stoljeća.¹⁶

Šezdesete godine prošlog stoljeća bile su razdoblje sustavnih i učestalih istraživanja sela. Tada je formiran Agrarni institut (1960.) s odjelima za agrarnu ekonomiju i sociologiju sela, iz kojega je potekao današnji Institut za društvena istraživanja u Zagrebu (Petak, 2014: 22). Unutar njegovog rada djelovala su značajna imena tzv. zagrebačke ruralno-sociologijske škole poput Stipe Šuvara, Vlade Puljiza i Ivana Cifrića (Pilić, 2020: 1071). Već je 1963. godine pokrenut znanstveni časopis *Sociologija sela* zbog mogućnosti publiciranja raznovrsnih analiza i rezultata istraživanja vezanih uz intenzivne procese promjena u ruralnim sredinama. Petak (2014: 22) ističe kako je Odjel za sociologiju sela odmah prerastao u institucionalni okvir ruralno-sociologijskih istraživanja za područje bivše Jugoslavije. Njegova je produkcija do početka 1970-ih bila vrlo intenzivna, pri

¹⁴ Knjiga je tiskana u dva sveska 1936. i 1939. godine, a reizdanje je objavljeno 1996. godine unutar izdavačke djelatnosti Pravnog fakulteta u Zagrebu i Nakladnog zavoda Globus.

¹⁵ Gavazzija se smatra “ocem i začetnikom hrvatske etnologije”. Za svoja je istraživanja nagrađen Plaketom etnologa svjetskog značenja (1988.). O njegovom je životu i radu moguće saznati više na mrežnim stranicama Hrvatske enciklopedije: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=21424> (pristupljeno: 15. veljače 2022.).

¹⁶ Anketno istraživanje među stanovništvom tri stotine sela unutar tadašnje Jugoslavije bilo je podloga Stein Erlich u izradi doktorske disertacije na Sveučilištu Berkeley u Kaliforniji (1952.). Na istom je sveučilištu predavala antropologiju i bila jedna od najbližih suradnica glasovitog antropologa Alfreda L. Kroebera (Čulinović Konstantinović, 2001: 275).

čemu se znanstveno-istraživačka perspektiva činila zajamčenom u smislu osiguravanja vrijednih nalaza unutar procesa socijalističke transformacije društva (npr. kolektivizacija poljoprivrede, širenje masovne/urbane i uklanjanje tradicijske kulture, mogućnosti ublažavanja procesa deruralizacije itd.). Međutim, 1970-ih i 1980-ih smanjeno je financiranje društvenih znanosti i empirijskih istraživanja ruralnih sredina, što je vodilo osipanju istraživačkih timova. To je bilo vrijeme nastojanja prelaska iz ekstenzivne u intenzivnu fazu industrijskog razvoja, jačanja tržišta, smanjenih državnih intervencija u društvene tokove, migracija u inozemstvo te akumulacije deviza za gospodarsku ekspanziju. Svjetska se kriza iz 1970-ih vrlo nepovoljno odrazila na socijalističku ekonomiju koja nije uspjela sustići standarde Zapada u odnosu na pitanja proizvodnje (Puljiz, 1987: 9-12). Interes se tada usmjerio na druge razvojne probleme u odnosu na ruralna područja i njihovo istraživanje, što je ujedno trend koji je obilježio i tranzicijsko razdoblje u Hrvatskoj (Popović i sur., 2017: 75). Iako Cifrić (2003: 398) ukazuje na nedostatak sustavnih analiza rada zagrebačke ruralno-sociologijske škole i njezinog doprinosa ruralnom razvoju, napominje kako je pristup tadašnjim istraživanjima određivala modernizacijska paradigma linearnog rasta. Ova paradigma bila je prilagođena socijalističkoj (marksističkoj) viziji nestanka sela kao specifičnog životnoga prostora u odnosu na grad (Seferagić, 2002: 12). Razmatrala se kvalitativna i kvantitativna dimenzija promjena u odnosu na predindustrijsko vrijeme, a same se promjene kulture i života seoskog stanovništva smatralo poželjnima, odnosno dijelom općeg društvenog progressa (Cifrić, 2003: 398).

Tijekom tranzicijskog razdoblja nije došlo do veće usmjerenosti na ruralni razvoj, a posljedično niti do značajnijeg interesa vladajuće politike prema financiranju srodnih istraživanja. To potvrđuju izvješća o radu Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu i Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, kao i analize radova o ruralnim područjima. Štambuk (2014a: 16) tvrdi kako od 1990-ih ne postoji strateški okvir znanstveno-istraživačke djelatnosti vezan za takva područja, što je neprimjereno s obzirom na njihov broj stanovnika i veličinu prostora koji zauzimaju. Njezinu primjedbku potvrđuju nalazi o realizaciji svega četiri istraživačka projekta o ruralno-sociologijskoj problematici, prikazani u *Pilarovom kaleidoskopu hrvatskoga društva* (2021: 49) za razdoblje između 1992. i 2021. godine.¹⁷ Petak (2014: 47-49) također ističe kako je Institut za društvena

¹⁷ Istovremeno je provedeno čak trinaest projekata iz područja urbane sociologije, što ide u prilog tvrdnji o sve većem interesu istraživača za pitanja prostora te društvenih pojava i procesa koji se očituju unutar njega. Međutim, prvenstveno se radi o zaokupljenosti urbanim društvom kao središnjom dimenzijom suvremenog svijeta (Čaldarović, 2012: 8-9).

istraživanja u Zagrebu tijekom 1990-ih obilježilo daljnje smanjenje broja istraživanja ruralnih područja. Izostanak financijske potpore onemogućio je sustavne i kontinuirane analize postsocijalističke tranzicije kao jedinstvene tzv. društveno-eksperimentalne situacije, čime bi bila zajamčena racionalna podloga ključnim akterima odlučivanja o ruralnom razvoju. Bez istraživanja nije moguće temeljiti uvid u razvojne resurse, što posljedično onemogućuje kvalitetno planiranje kada takva namjera i postoji. Ovakva se situacija nepovoljno odrazila i na časopis *Sociologija sela*, koji je sve manje mogao osvijestiti procese promjena na takvom prostoru i informirati javnost o posljedicama tranzicije. Tijekom 2007. godine mijenja se naziv časopisa u *Sociologija i prostor*, čime se ističe važnost sagledavanja različitih sastavnica prostora (ruralno i urbano, lokalno i globalno) te privlači disciplinarno i tematski raznovrsniji profil radova (Seferagić i Svirčić Gotovac, 2014: 66-67).

U posljednjih je tridesetak godina provedeno nekoliko analiza znanstvene produkcije o ruralnim područjima. Prema dostupnim rezultatima, istraživački su interesi ostali raznovrsni, a neke od učestalijih tema bile su (ili to još uvijek jesu) posljedice rata i učinkovitost poslijeratne obnove, značajke obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, diverzifikacija gospodarske strukture, kvaliteta života, očuvanje okoliša i dr. Modernizacijska paradigma linearnog rasta zamijenjena je paradigmom održivog razvoja, pri čemu se ističe važnost autentičnosti i heterogenosti lokalnog konteksta (Cifrić, 2003: 399-400). Unutar bibliografije radova o selu koja obuhvaća razdoblje između 1990. i 1999. godine, Milinković (2000) ukazuje kako broj radova o pripadajućoj tematici nije zanemariv. Međutim, potrebno je ukazati na tematsku širinu spomenute bibliografije koja je obuhvatila i radove koji sporadično dotiču ruralna područja svojim tematskim izborom, radove pregledne naravi te radove stranih autora objavljene u inozemstvu bez izravne tematske poveznice s hrvatskim kontekstom. Popović i sur. (2017) iznose recentnije rezultate na temelju bibliometrijske analize i analize sadržaja radova objavljenih u nekim od najznačajnijih hrvatskih socioloških časopisa unutar razdoblja 2006. – 2016. (Tablica 4). Od 905 radova, njih se 115 tiče ruralne problematike, odnosno neke od razvojnih dimenzija takvih područja (gospodarstvo, zajednica i okoliš). Pritom se 56 radova temelji na rezultatima empirijskih istraživanja. Riječ je uglavnom o studijama na lokalnoj (24) i regionalnoj (24) razini, a ne nacionalnoj (7) ili razini Europske unije (1). Takva distribucija potvrđuje kako istraživanja ruralnih područja trenutno proizlaze ponajprije iz entuzijazma istraživača, dočim izostaje strateški politički interes. Iako mikro i mezo lokacijske studije mogu biti značajne

različitim akterima unutar procesa neoendogenog razvoja, očituje se nedostatak reprezentativnih podataka prilikom osmišljavanja pripadajućih nacionalnih strategija (Popović i sur., 2017: 89). Na temelju smjernica takvih dokumenata generiraju se potom strategije i projekti na nižim razinama (Štambuk, 2014b: 14).

Tablica 4. *Znanstveni radovi o ruralnim područjima u hrvatskoj sociološkoj periodici (2006. – 2016.)*

ČASOPIS	Znanstveni radovi	Znanstveni radovi o ruralnoj problematici	Empirijske studije o ruralnoj problematici
Revija za sociologiju	114	1	1
Sociologija i prostor	178	41	24
Socijalna ekologija	139	40	19
Društvena istraživanja	473	33	12
UKUPNO	905	115	56

Izvor: prilagođeno prema Popović i sur. (2017: 76-89)

U Hrvatskoj započinje novo istraživačko razdoblje, a odnosi se na modernizacijske dosege u kontekstu korištenja financijskih instrumenata Europske unije (Popović i sur., 2017: 86-87). U tome smislu, nužno je ukazati kako proces ruralnog razvoja sagledavaju različiti akteri i kako se to odražava na donositelje odluka (politika). Neke od specifičnih tema mogu biti održivost projekata, odnos ugovorenih i realiziranih aktivnosti te strateška i administrativna učinkovitost upravljanja razvojem (Arapović i Bokan, 2018: 95). Prikupljanje takvih informacija i njihova vidljivost naročito su važni unutar društvenog konteksta poput Hrvatske, u kojem je proces odlučivanja piramidalan (hijerarhijski) i često nema interesa za sustavno propitivanje mišljenja s nižih razina (Seferagić, 2000: 144).

U kontekstu brojnih projekata Europske unije, akteri koji ne dolaze iz znanstvenih krugova skloni su pozivati znanstvenike na uključivanje u takve aktivnosti (npr. lokalne vlasti, udruge, razvojne agencije i lokalne akcijske grupe). Ova se pojava označava kao „projektifikacija znanosti“, koja potiče ranije istaknuti angažirani pristup istraživača uz konkretnu primjenu dobivenih rezultata.

Takva se praksa počinje javljati u Hrvatskoj, a njome se nastoje sačuvati discipline koje se bave ruralnim pitanjima u vremenu sve izazovnijeg položaja institucija financiranih pretežno sredstvima iz državnog proračuna (Orlić i sur., 2016: 81).

Aktualiziranje društvene važnosti ruralnog prostora ulaskom u Europsku uniju, kao i promicanje suvremenih koncepcija njegovog razvoja, potaknuli su određene istraživačke inicijative u Hrvatskoj koje je nužno nastaviti. Kada je riječ o izdavačkoj djelatnosti, važno je istaknuti ponovno pokretanje periodike *Agroeconomia Croatica: časopisa za agroekonomska i agrosociološka istraživanja*, kojeg objavljuje Hrvatsko agroekonomsko društvo. Nakon prvog broja iz 2001. i desetogodišnje pauze, upravo je proces pristupanja Europskoj uniji imao ključnu ulogu prilikom kontinuiteta njegova izlaženja od 2012. godine. Pritom se razmatraju različite teme značajne za ruralna područja (Lončarić, 2012). Između ostalog, obrađivani su različiti aspekti poljoprivredne djelatnosti, oblici ruralnog turizma, teorije neoendogenog razvoja, društveni položaj žena i sl.¹⁸ Uz *Sociologiju i prostor* te donekle *Socijalnu ekologiju* (više usredotočen na pitanja okoliša), ovo je jedan od rijetkih hrvatskih časopisa u području društvenih znanosti unutar kojeg se ukazuje na sadašnje i buduće izazove ruralnih područja o kojima su istraživači pozvani očitovati se (Žimbek, 2001: II).

Prije desetak godina, pobliže 2014. godine, uspostavljena je i neformalna interdisciplinarna znanstvena skupina Ruralije. Ona trenutno okuplja geografte, sociologe, etnologue, antropologe i socijalne radnike. Njezini su osnovni interesi povezivanje znanstvenika koji se bave ruralnim područjima putem zajedničkih projekata, razvoj teorijskih koncepata i metodoloških alata kroz interdisciplinarni rad te javno problematiziranje pitanja neoendogenog razvoja (Orlić i sur., 2016: 151-154). Pojedine su članice skupine sudjelovale u izradi uredničke knjige *Socioekonomske nejednakosti na relaciji selo – grad: izgradnja baze znanja u kontekstu provedbe mjera ruralnog razvoja* (2021). Knjiga je nastala kao rezultat aktivnosti Nacionalne ruralne mreže.¹⁹ Realizacija istraživanja kao i publiciranje sufinancirani su sredstvima Europskog poljoprivrednog fonda za

¹⁸ Vidjeti više na Portalu hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa Hrčak: <https://hrcak.srce.hr/agroeconomia-croatica> (pristupljeno: 17. veljače 2022.).

¹⁹ „Nacionalna ruralna mreža (NRM) djeluje kao platforma za umrežavanje i dijeljenje informacija o *Programu ruralnog razvoja*. Članstvo je besplatno, a omogućuje međusobnu podršku i suradnju.“ Vidjeti više na mrežnim stranicama Nacionalne ruralne mreže: <https://nrm.hr/o-nama/> (pristupljeno: 14. kolovoza 2022.).

ruralni razvoj. Namjera autora bila je nadomjestiti nedostatak recentnih informacija o ruralnim područjima u Hrvatskoj. Ujedno je istaknuta potreba korištenja europskih fondova i edukacije stanovništva o praktičnim temama ukorijenjenim u lokalni kontekst kako bi se otklonili uočljivi socioekonomski izazovi u ruralnim sredinama (npr. rizik od siromaštva, rodne nejednakosti, nepovoljne mogućnosti zapošljavanja itd.) (Obad, 2021: 1-5).

Spomenute i slične znanstvene inicijative ukazuju na smjer u kojem treba provoditi buduća istraživanja te pripremati stručnjake za realizaciju takvog zadatka. Prikupljene rezultate i znanja važno je približiti akterima ruralnih područja u svrhu što učinkovitijeg aktiviranja lokalnih razvojnih potencijala. Na ovaj način, znanstvene spoznaje mogu pružiti značajni doprinos transformaciji takvih sredina u mjesta aktivnih izbora, za što je potrebno ispunjavanje i ostalih značajki neoendogenog razvoja.

2. RURALNI TURIZAM KAO RAZVOJNI POTENCIJAL U HRVATSKOJ

2.1. Širenje, definicije i značajke ruralnog turizma

Putovanja i posjete ruralnim područjima privlačni su još od vremena ranih civilizacija. U starom Egiptu, Babilonu i Perziji zabilježene su aktivnosti slične današnjim oblicima turizma, a glavni motivi bili su zanimanje za rijetke i neobjašnjene prirodne pojave i tadašnje religijske prakse (Ružić, 2005: 1). Razni se oblici putovanja, odmora i rekreacije izvan gradova povezuju s vremenom antike, odnosno Grčke i Rima, kao što su posjeti proročistima, sportskim događanjima u Olimpu, termalnim kupalištima i ljetnikovcima u atraktivnim prirodnim podnebljima (Weber i Mikačić prema Ružić, 2012: 218). Sličnosti s današnjim ruralnim turizmom pronalazimo također u srednjem vijeku, a primjeri su hodočašća i odlasci u lov (Ružić, 2012: 218).

Razvoj turističkog sektora tijekom posljednjih nekoliko stoljeća nije zaobišao ruralna područja. Prema Šuranu (2016: 71), turizam se kao moderni sociokulturni fenomen pojavio s *Grand Tourom* između 1600. i 1700. godine, kada mladi aristokrati putuju Europom nakon stjecanja punoljetnosti u svrhu upoznavanja civilizacijskih dostignuća posjećenih zemalja. Nakon Francuske revolucije (1789.) putuje i buržoazija, najčešće u Englesku, kako bi se upoznala s izumima i otkrićima povezanim s industrijskim razvojem (Šuran, 2016: 71). Aristokracija istovremeno ponajčešće provodi odmor u termalnim lokalitetima, dok će romantizam kao intelektualni, umjetnički i književni pokret iz 19. stoljeća afirmirati ideal ljepote prirode, čime će ruralna područja dobiti na privlačnosti kao mjesta uživanja u krajoliku i specifičnoj seoskoj kulturi. Kao glavno odredište prepoznaje se Švicarska, gdje se ruralni turizam razvijao u obliku alpskog penjanja, pješaćenja i zdravstvenih usluga (Ružić, 2005: 12; Ružić, 2012: 218).

Tijekom prošlog stoljeća, preciznije od 1920-ih godina, turističke aktivnosti postaju dostupne srednjoj klasi i radništvu zbog plaćenih godišnjih odmora. Uspostavljaju se državna odmarališta i organizira prijevoz, primjerice posebni vlakovi koji voze upravo u takva turistička odredišta (Savelli prema Šuran, 2016: 72). Kada je riječ ruralnom turizmu u tom kontekstu, njegov je razvoj počeo najprije u Njemačkoj i to još 1873. godine, uvođenjem plaćenog godišnjeg odmora za državne službenike. Odmor se realizirao u jeftinom smještaju unutar malih hotela i soba u selima blizu gradova

ili na obližnjim farmama (Ružić, 2005: 12).

U drugoj polovini prošlog i početkom ovog stoljeća, ruralni turizam oblikovao se kao prepoznatljivi dio segmentiranog turističkog tržišta i značajni čimbenik revitalizacije takvih područja. Tijekom 1960-ih, vlade alpskih zemalja (Švicarska, Francuska, Njemačka, Austrija i Italija) uočile su njegove potencijale prilikom povećanja prihoda i životnog standarda poljoprivrednika koji svojom proizvodnjom nisu mogli konkurirati onima ravničarskih predjela. Osim slabih ekonomskih učinaka seoskih gospodarstava, nezadovoljstvo i iseljavanje stanovništva bili su potaknuti nerazvijenom komunalnom infrastrukturom i minimalnom mrežom objekata društvenog standarda. Tada se poduzimaju mjere njegovog zadržavanja koje su bile kontekstualne naravi, a obuhvaćale su financijsku dimenziju (bespovratna sredstva, beskamatni krediti i porezne olakšice), izgradnju infrastrukture i programe edukacije o uvođenju u poslovanje (Kušen, 2003: 39). Uočavanje i strateško korištenje lokalnih potencijala vodili su obnovi ruralnih područja u ovim i drugim gospodarski razvijenim zemljama Europe. Podaci pokazuju kako je stopa nezaposlenosti u nekim od najrazvijenijih zemalja manja u ruralnim nego u urbanim sredinama (npr. Austrija, Njemačka i Ujedinjeno Kraljevstvo) (Ward i sur., 2005: 3-4; Eurostat, 2017). Ruralni turizam predstavlja pritom jednu od uočljivo važnijih djelatnosti. Austrija je vjerojatno najpoznatiji primjer njegovog korištenja kao „alata“ u svrhu lokalnog razvoja. Turizam na farmama (agroturizam) predstavlja 15 – 20 % svih noćenja u toj zemlji. Prosječni boravak gostiju iznosi devet dana (noćenja), a godišnji promet po farmi oko 25 tisuća eura (Grgić i sur., 2015: 66).

Modernizacijski učinci izrazito su doprinijeli širenju ponude ruralnog turizma tijekom posljednjih pola stoljeća. Ovdje se radi o rastu životnog standarda i slobodnog vremena, razvoju motoriziranog prometa, sve većoj potrebi za povremenim odmakom od urbanih sredina i afirmaciji turizma kao kulturne prakse. Također, značajnu su ulogu imali javna kritika masovnog turizma, širenje svijesti o važnosti očuvanja okoliša i potreba razvoja održivih oblika turizma (Ružić, 2005; Rajko, 2013; Šuran, 2016; Petelca i Garbuz, 2020). Ideja održivog razvoja prvi put se spominje 1987. godine u dokumentu *Naša zajednička budućnost* (engl. *Our Common Future*), kojeg su objavili Ujedinjeni narodi. Prema glavnom zaključku, sadašnje generacije ne smiju ugroziti resurse onih budućih zbog svojih potreba. Unutar turističkog sektora, takvo shvaćanje podrazumijeva važnost razvijanja destinacija u skladu s njihovim kapacitetima, odnosno bez narušavanja prirodne i

sociokulturne osnove određenog područja. Svjetska turistička organizacija (engl. *World Tourism Organization* – UNWTO) upozorila je na širenje masovnog turizma nekoliko godina prije pojavljivanja koncepta održivog razvoja. Istaknut je devastirajući utjecaj nekontroliranog priljeva gostiju iznad kapaciteta nosivosti destinacija (npr. zagađenost zraka ispušnim plinovima automobila, betonizacija obale i bespravna gradnja, komodifikacija kulture te konflikti unutar lokalne zajednice) (Šuran, 2016: 119-120).

Od 1990-ih zamjetan je povećani interes za izvornošću okruženja u odnosu na standardiziranu turističku ponudu (Šuran, 2016: 82). To se izravno reflektira na brojnost suvremenih motiva i oblika ruralnog turizma. U idealtipskom smislu, takve je motive moguće podijeliti na fizičke, kulturne, interpersonalne i statusne. Fizički se odnose na doživljavanje onoga što se smatra zdravim načinom života. U njih spadaju primjerice relaksiranje u prirodi, konzumiranje zdrave hrane te prakticiranje sportsko-rekreacijskih i adrenalinskih aktivnosti. Kulturni motivi najčešće obuhvaćaju lokalnu gastronomiju, arhitekturu te tradicijske aktivnosti i manifestacije. Interpersonalni motivi uključuju upoznavanje novih ljudi, uživanje u gostoprimstvu lokalnog stanovništva te posjećivanje prijatelja i rodbine, dok se statusni odnose na prestiž povezan sa samoostvarivanjem i samoaktualizacijom (Ružić, 2005; Craig-Smith i sur. prema Cloesen, 2007: 84; Goeldner i Ritchie, 2009: 263).

Inicijative razvoja ruralnog turizma uočljive su globalno. Prvi svjetski forum na ovu temu održan je 2003. godine u Perugii (Italija) (Baćac, 2011: 16). Unutar programa generalne skupštine Europske federacije agroturizma i ruralnog turizma (engl. *European Federation of Farm and Village Tourism*), održane 2005. godine na Jalti (Ukrajina), konstituirani su opći standardi i kriteriji razvoja ove djelatnosti u odnosu na europski prostor. Istaknuto je kako ruralni turizam čine aktivnosti koje čovjeka urbane sredine vraćaju prirodi. Specifični seoski ambijenti omogućavaju pritom organizaciju raznovrsne ponude nametnute potrebom aktivnog i kvalitetnog odmora, pokrećući niz gospodarskih i negospodarskih aktivnosti u takvim sredinama (Ružić, 2009: 16-18). Od 2007. godine, održano je i pet kongresa o ruralnom turizmu u Republici Hrvatskoj.²⁰ Unutar ovih i sličnih događanja, relevantni znanstvenici i stručnjaci ukazuju na različite oblike i daju preporuke razvoja ruralnog turizma, no unatoč tome nije se oblikovala njegova općevažeća definicija. Profilirana su međutim

²⁰ Vidjeti više na mrežnim stranica posljednjeg kongresa: <https://kongres.klubselo.hr/> (pristupljeno: 5. svibnja 2022).

tri razlikovna pojma koja odražavaju pojavu brzo rastuće ponude u kontekstu ruralnog turizma (Slika 2):

1. ruralni turizam – obuhvaća sve turističke aktivnosti unutar određenih ruralnih područja;
2. seoski turizam – užiji je pojam od prethodnog, a odnosi se na aktivnosti koje su tradicijski vezane za ambijent sela (npr. gastronomija, arhitektura, poljoprivreda, folklor itd.);
3. turizam na seoskim obiteljskim gospodarstvima (TSOG) ili agroturizam – odnosi se isključivo na oblik usluge koji je dodatna djelatnost poljoprivrednog gospodarstva unutar kojega su ponudeni proizvodi toga gospodarstva (Baćac, 2011: 16-17).

Slika 2. *Međuodnos ruralnog turizma, seoskog turizma i agroturizma*

Izvor: Baćac (2011: 18); Kantar (2014a: 12)

U znanstvenoj literaturi spominju se donekle različiti oblici ruralnog turizma, što je očekivano kako je riječ o kontekstualnoj djelatnosti. Njihovoj diverzifikaciji pridonosi i kontinuirana valorizacija prirodnih i kulturnih resursa destinacija, potaknuta globalnim kretanjem ljudi, raznolikošću životnih stilova te sve većim brojem kraćih putovanja (Bartoluci i sur., 2015: 198-199). Kompleksnost podjele ruralnog turizma upućuje na potencijal oblikovanja raznovrsne ponude. Neki od njegovih oblika mogu pritom biti vodeći i prepoznatljivi, a ostale pronalazimo unutar dopunske funkcije ponude (Bartoluci i Hendija, 2013: 201). Ruralni turizam posjeduje specifične značajke unatoč svojoj

raznovrsnosti, a koje se prepoznaju kao suprotnost masovnom turizmu. Detaljne razlike između spomenuta dva modela turizma iznesene su unutar Tablice 5. Nakon njezinog prikaza osvrnut ćemo se na neke od razlika koje su značajne za ovo istraživanje.

Tablica 5. Razlike masovnog i ruralnog turizma

	OBIJEŽJE	MASOVNI TURIZAM	RURALNI TURIZAM
Tržište	<i>Obujam Sezonalnost Izvori</i>	Veliki (turistički paketi) Izrazito prisutna Jedno ili dva dominantna tržišta	Mali (samostalni aranžman) Nema sezonalnosti Bez dominantnih tržišta
Smještaj	<i>Veličina Prostorni model Gustoća Arhitektura Vlasništvo</i>	Velikih razmjera Područja za turizam Visoka Standardizirana Strano, korporacijsko	Malih razmjera Raspršen Niska Lokalna Lokalno, obiteljsko
Ekonomija	<i>Zarada Istjecanje (engl. leaking) Uloga turista</i>	Visoka Visoko Dominantna	Umjerena Nisko Dopunska
Odredbe	<i>Kontrola Količina Načelo Naglasak</i>	Strana, korporacijska Niska Slobodno tržište Gospodarski rast i profit	Lokalna, utemeljena u zajednici Visoka Intervencija Dobrobit zajednice

Izvor: prilagođeno prema Weaver (2006: 41) i Bâc (2014: 132)

Masovni turizam usmjeren je na profit, ali zarada uglavnom ne ostaje unutar lokalne zajednice. Ovdje su atrakcije osmišljene ciljano u svrhu turizma, smještajni kapaciteti su veliki i gusto raspoređeni, a kontrola i strategija razvitka nisu dostupne lokalnom stanovništvu (korporacijski utjecaj i vlasništvo). Masovni turizam propisuje mali broj odredbi, tj. koncipirani normativni okvir sporadičan je u odnosu na kretanja tržišta i zahtjeve potražnje (Weaver, 2006: 41; Bâc, 2014: 132). Geić (2011) iznosi kritike masovnog turizma i zbog određenih drugih razloga. Ova djelatnost prvenstveno narušava autohtonost sredine uz zamjetno oponašanje i standardizaciju destinacija. Infrastruktura je također često neodrživa, što uz ugroženi okoliš vodi smanjivanju ukupne kvalitete života lokalne zajednice određenog područja.

Ruralni turizam potiče očuvanje identiteta malih sredina, suprotno uniformnosti ponude karakteristične za masovni turizam (Pivčević i Mandić, 2012: 216). Profit je umjeren i ostaje lokalnom stanovništvu koje kontrolira razvoj turizma. Naglasak je na korištenju postojećih resursa (Weaver, 2006: 41; Bâc, 2014: 132). Pretežno je riječ o manjim, prostorno disperziranim i obiteljski vođenim gospodarstvima koja se sporo razvijaju uslijed nedostatka poduzetničkog znanja, pri čemu se vlasništvo prenosi s generacije na generaciju (Lynch, 1999: 120; Morrison, 2006: 192).

Širenje emitivnog i receptivnog tržišta ruralnog turizma, inzistiranje na stvaranju autentične destinacije, kao i upravljanje razvojem unutar zajednice, ukazuju na izraziti potencijal ove djelatnosti prilikom promicanja neoendogenog ruralnog razvoja. Koristi koje neka sredina pritom može imati od ruralnog turizma mogu se razmatrati u smislu doprinosa njezinoj ekonomskoj, sociokulturnoj, okolišnoj i političkoj održivosti.

Ekonomska održivost podrazumijeva sposobnost obnavljanja gospodarstva u postojećem ili širem opsegu i posljedično stvaranje određene financijske dobiti (Bušljeta Tonković, 2015a: 80). Kako bi takva održivost bila u suglasju s održivošću zajednice, a time i dugoročna, dobit treba biti disperzirana među stanovništvom, doprinoseći zadovoljavanju njegovih potreba (Wagner, 2020: 44). Gospodarstvo treba uvažavati lokalnu kulturu i kapacitete okoliša unutar kojeg je smješteno. Shvaćanje dobiti koje proizlazi iz kapitalističkog rasta pod svaku cijenu često nije usklađeno s ovim razvojnim načelima odnosno cjelokupnom održivošću (Bušljeta Tonković, 2015a: 80). Veliki problemi mogu nastati za zajednicu ukoliko ekonomija ne percipira niti respektira specifičnu logiku ostalih sfera njezine održivosti. Takve zajednice moguće je označiti kao dezintegrirane, za razliku od integriranih u kojima ekonomija djeluje kao njihov dio, dok zajednica i ekonomija funkcioniraju unutar okoliša. U takvim zajednicama različite sfere ne gube samobitnost, već se uvažava njihova posebnost lokalno vođenim (participativnim) političkim djelovanjem. Na taj način, zajednica djeluje kao koordinirana i svim akterima "prijateljska" cjelina (Geiger Zeman i Zeman, 2010: 92-93).

Ruralni turizam nudi proizvode i usluge s ciljem stvaranja dobiti, što vodi razvoju gospodarskih odnosa u regiji. Može potaknuti zapošljavanje i nove poduzetničke projekte ili diverzificirati poslovanje postojećih, osiguravajući stabilizaciju dohotka lokalnog stanovništva (Smolčić Jurdana i sur., 2018: 221). Izravni ekonomski učinci vezani su za priljev kapitala unutar turističke djelatnosti, a neizravni za razvoj drugih djelatnosti poput poljoprivrede, trgovine, obrta i građevinarstva (Rocca prema Šuran,

2016: 216-217). Jedna od temeljnih prepreka većeg ekonomskog doprinosa ruralnog turizma tiče se usitnjenosti ponude, odnosno izostanka udruživanja u oblikovanju destinacije. Lokalni poduzetnici trebaju surađivati povezujući ponudu i koristeći zajedničku promociju, jednako kao i jedinice lokalne samouprave unutar strateškog razvoja turističke djelatnosti i područja pod svojom nadležnošću (Bartoluci i sur., 2015: 202-203).

Sociokulturna održivost podrazumijeva obnavljanje društvene integracije i osjećaja pripadnosti nekoj simboličkoj cjelini (identifikacija sa zajednicom). Ona proizlazi iz kontekstualno prihvatljive kvalitete života, shvaćene šire od ekonomskih indikatora (npr. stanovanje, infrastruktura, društveni sadržaji i sigurnost) (Popović, 2021: 68). Suprotnost sociokulturnoj održivosti jest prisutnost društvenih pojava koje narušavaju postojeće kulturne rutine, zdravlje ili zadovoljstvo stanovništva (Lay, 2007: 34). Ruralni turizam tako može značajno doprinositi očuvanju autentičnog kulturalnog identiteta, kao i jačanju osjećaja ponosa i samosvijesti zbog društvenog prepoznavanja važnosti i atraktivnosti ovih područja. Ruralni turizam može utjecati i na poboljšanje infrastrukture i društvenih sadržaja koje koriste turisti i lokalno stanovništvo (ugostiteljski, zabavni, sportsko-rekreacijski i sl.) (Kantar, 2014c: 23; Šuran, 2016; Smolčić Jurdana i sur., 2018: 224). U tome smislu, njegov optimalni razvoj podrazumijeva ravnotežu potreba turista i lokalnog stanovništva (Šuran, 2016: 209).

Važan pokazatelj sociokulturne održivosti jest društveni kapital, koji se sagledava temeljem čimbenika kao što su povjerenje i suradnja unutar lokalne zajednice (Štulhofer, 2003: 82). Visoka razina društvenog kapitala jedan je od najvažnijih preduvjeta oblikovanja integrirane ruralne destinacije. Njegov rast može biti postupno potaknut samim razvojem turizma uslijed istovremenog rasta kvalitete života. Pa ipak, presudna je djelotvorna upravljačka struktura na svim razinama koja odaje brigu za općom dobrobiti i osigurava pravni okvir koji štiti od zloupotrebe i erozije povjerenja (Štulhofer, 2003: 98). U tome smislu, širi društveni procesi utječu na mogućnosti razvoja ruralnog turizma i ruralnih područja, što potvrđuje aktualnost neoendogenog modela koji dovodi u suodnos lokalnu i ekstralokalnu razinu. Društva koja određuje civilnost, u kojima se kolektivna akcija odvija putem stabilnog ekvilibrija suradnje, odlikovat će veći ekonomski i društveni prosperitet u odnosu na društva u kojima je nesuradnja uzeta kao ekvilibrij (Putnam prema Kantar, 2016: 27).

Ekološka održivost znači mogućnost samoobnavljanja u temeljnim ekološkim karakteristikama na kojima društvo počiva, poput biosfere, litosfere, hidrosfere i atmosfere (Lay, 2007: 33). Brojni su

primjeri zagađivanja iznad razine nosivih kapaciteta prirodnih sustava, što je ekologiju učinilo jednom od prioritarnih tema na globalnoj razini. Iako je progresivno uništavanje okoliša jedan od načina razumijevanja povijesti još od vremena uspona velikih civilizacija, sve do modernog doba priroda je ostala vanjski sustav koji je upravljao ljudskom aktivnošću, a ne obratno. Danas je ona uvelike određena ljudskom intervencijom (Giddens, 1994: 77). Zapadnjačka modernizacija uništila je ekološku regulaciju predindustrijskih društava, vođena ideologijom i praksom osvajanja prirode (Županov, 2002: 105). S druge strane, održivost ljudskih kolektiva neodvojiva je od održivosti okoliša. Iz ovog razloga, održivi razvoj nalaže njihovo paralelno i međupovezano obnavljanje. Briga za okoliš stoga ne znači izostanak djelovanja. Pojam održivog razvoja nema smisla ako neko područje nije naseljeno ljudima u konačnici. U takvim uvjetima priroda se obnavlja bez većih poteškoća, dok ljudska prisutnost nalaže odgovorno djelovanje koje neće ugroziti njihov opstanak na nekom području (Bušljeta Tonković, 2015b: 166).

Ruralni turizam povezuje se s ekološkom održivošću, tj. barem se načelno promišlja kao aktivnost koja ne šteti okolišu (Bartoluci, 2013: 190). Ovaj oblik turizma može doprinijeti njegovoj održivosti korištenjem obnovljivih izvora energije, postojećih kapaciteta i prirodnih materijala unutar gradnje te njegovanjem bioraznolikosti. S druge strane, stihijski razvoj turizma nerijetko vodi različitim oblicima zagađivanja. Za ruralna područja karakteristični su izlivanje otpadnih voda u prirodu te pojava ilegalnih odlagališta otpada (Cifrić, 2003: 276). Ekološki kapaciteti održivosti premašeni su onoga trenutka kada nastupe promjene u ponašanju životinja, pojedine vrste počnu izumirati ili erozija tla postane vidljiva (Smolčić Jurdana prema Kanar, 2016: 88).

Politička održivost znači prakticiranje samoodređenja jer nije moguće uvjete života i rada organizirati održivo ako se o njima odlučuje isključivo izvana ili od strane nekolicine lokalnih aktera (Lay, 2007: 34). Ruralni turizam temelji se na kulturi kao načinu života i okolišu kao najvažnijim atrakcijama neke zajednice, čije se očuvanje tiče svih njezinih pripadnika, a intenzivni i nekontrolirani turizam može ih mijenjati (ugrožavati). U tome smislu, potrebni su kontinuitet razvojnog planiranja i uključenost perspektiva lokalnog stanovništva o optimalnom modelu razvoja (Wanda George i sur., 2009: 32).

Unutar literature i prakse ne pridaje se dovoljna pažnja političkoj održivosti ruralnog turizma (Smolčić Jurdana i sur., 2018: 225). Njegov razvoj češće se odvija poprilično stihijski za razliku

od pomnog osmišljavanja i implementacije strateških dokumenata (Haven-Tang i Jones, 2012: 28). Jedan od izazova može predstavljati i nepovjerenje lokalnog stanovništva u (institucionalno) okruženje, a koje onda doprinosi slabijoj političkoj participaciji pored nedovoljne suradnje poduzetnika prilikom integriranja turističke ponude (Bokan i Obad, 2018: 223). Kako ističe Lay (2007: 46), stanovništvo nekog područja treba preuzimati ulogu nositelja razvoja uz podršku ekstralokalnih aktera poput regionalne uprave, ministarstava i državnih agencija.

Turizam nije jedina gospodarska aktivnost u ruralnim sredinama, ali nedvojbeno pruža brojne mogućnosti čija realizacija može biti više ili manje održiva. Dimenzije održivosti (ekonomija, zajednica, okoliš i politika) nisu statične niti trajno linearne, ali samo njihova harmonija može omogućiti uspješan neoendogeni razvoj (Lay, 2007: 36; Bušljeta Tonković, 2019: 253). Ruralni turizam stoga je potrebno planirati kao održivi turizam zbog optimalnog korištenja resursa i rasta kvalitete života cjelokupne lokalne zajednice.

2.2. Stanje i prioriteti ruralnog turizma u Hrvatskoj

Najranije pojave slične današnjim oblicima turizma u ruralnim područjima Hrvatske povezuju se s razdobljem Rimskog Carstva, поближе s korištenjem ljekovitih termalnih izvora današnjih Varaždinskih Toplica i Krapinskih Toplica (Kantar, 2016: 64). Tijekom 19. stoljeća odvija se inicijalni razvoj ruralnog turizma u suvremenom smislu, slično kao drugdje u Europi. Ovo je uključivalo pojavu jedriličarstva i padobranstva te prvih organiziranih putovanja, kao i začetak „turističkih mjesta“ (većinom klimatska lječilišta). Istovremeno, stvorene su veće obalne rivijere (Opatijska, Crikvenička, Kaštelanska i Dubrovačka), a započeo je i državni intervencionizam unutar turističkog sektora (zakonske odredbe, takse i vođenje statistike) (Vukonić, 2005; Kantar, 2016: 64). Tijekom prošlog stoljeća nije nastupio značajniji razvoj ruralnog turizma kao važnog alata unutar socioekonomske revitalizacije takvih područja. Agroturizam i njegovi drugi oblici bili su zapostavljeni u socijalističkom društvu zbog negativnog stava političkih elita prema neindustrijskim djelatnostima i privatnom vlasništvu (Lukić prema Košak i Lugomer, 2015: 143). Pojedina su poljoprivredna gospodarstva nudila turističke usluge prije osamostaljenja Hrvatske i Domovinskog rata (npr. u selu Otok kod Vinkovaca i okolini Dubrovnika) (Kantar, 2014b: 20). Međutim, ruralni turizam nije bio prepoznat kao koncept na nacionalnoj razini (Petrić, 2006: 162-163). Od 1990-ih i prelaska u

kapitalističko društvo, uočava se važnost integralnog razvoja ruralnih područja. Multisektorski pristup gospodarstvu s uključivanjem turizma jedan je od ključnih elemenata njihove socioekonomske transformacije i zaustavljanja negativnih procesa kojima su desetljećima izloženi (Tablica 2) (Košak i Lugomer, 2015: 143).

Unatoč maloj površini Hrvatske i broju od približno četiri milijuna stanovnika²¹, zamjetna je izrazita heterogenost prirodne i kulturne baštine. Bogatstvo razlika zajednički je nazivnik kojeg je potrebno uzeti u obzir prilikom planiranja turizma u ruralnim područjima. Takva prirodna i antropogena osnova ukazuje na izrazite potencijale razvoja ove djelatnosti na većini nacionalnog teritorija otklone li se organizacijske, demografske, financijske i druge prepreke (Grgić i sur., 2017: 105). Ružić i Demonja (2013: 50-58) navode prirodne i društvene činitelje (atrakcije) ruralnog turizma u Hrvatskoj. Kada je riječ o prvoj kategoriji, nacionalni prostor nalazi se u umjerenom klimatskom pojasu. Treći je u Europi prema opskrbljenosti vodom (iza Norveške i Islanda) i dijeli se na tri komplementarne prirodne cjeline: 1. nizinsku ili panonsku regiju (55 % teritorija), 2. gorsku ili dinarsku regiju (14 % teritorija) i 3. primorsku ili jadransku regiju (31 % teritorija). U njemu je kategorizirano oko 37 000 biljnih i životinjskih vrsta, od čega 1 136 endemskih. Prema raznovrsnosti flore, Hrvatska se nalazi na samom europskom vrhu, dočim bogatstvo faune potvrđuju 375 vrsta ptica, 34 vrste šišmiša te prisustvo triju velikih zvijeri europskog prostora – medvjeda, risa i vuka. Zaštićena područja čine 8,54 % nacionalnog teritorija. Prema recentnim podacima, na šume otpada 55,7 %, a na poljoprivredne površine 40,1 % kopnenog prostora Hrvatske (Vlada RH, 2021: 29). Izrazita biološka raznolikost omogućuje turističke aktivnosti poput rekreacije, lova, ribolova, istraživanja te skrbi za opstanak ugroženih vrsta (Ružić i Demonja, 2013: 52).

Bogata prirodna osnova pruža i mogućnost organizacije raznovrsne ponude hrane na temelju lokalne poljoprivrede, stočarstva, ribarstva i marikulture (Ružić i Demonja, 2013: 54). Pojedini se poljoprivredni proizvodi mogu koristiti u izradi kozmetičkih ili medicinskih preparata. Takvu svrhu može imati i raznovrsno samoniklo bilje (npr. smilje, kadulja, lavanda i gospina trava). Očuvani okoliš rezultat je sporog razvoja ruralnih područja tijekom prošlog stoljeća, pri čemu je opisani prirodni kapital jedna od važnih pretpostavki oblikovanja tržišno konkurentnog i integralno održivog

²¹ Vidjeti više na mrežnim stanicama Popis '21: <https://popis2021.hr/> (pristupljeno: 17. lipnja 2022.).

ruralno-turističkog proizvoda (Grgić i sur., 2017: 100).

Društvene atrakcije obuhvaćaju seosku kulturu u najširem smislu. Istaknutu ulogu zacijelo posjeduju tradicijska arhitektura (način gradnje i opremanja objekata te uređenje okućnice i sela), stari zanati i suveniri, gastronomija, tradicijske i gospodarske manifestacije, sportsko-rekreacijske i zabavne aktivnosti, folklor, spomenička baština i dr. (Ružić i Medica, 2010: 483; Ružić i Demonja, 2013: 55-58). Najzanimljiviji su činitelji takve ponude predstavljeni na hrvatskom i engleskom jeziku unutar *Nacionalnog kataloga „Ruralni turizam Hrvatske“*, objavljenog 2015. godine u nakladništvu Ministarstva turizma i Hrvatske gospodarske komore. Podaci o atraktivnostima te odabranim agroturističkim gospodarstvima razvrstani su unutar nekoliko prirodnih i kulturnih prostornih cjelina (Istočna Hrvatska, Središnja i Sjeverozapadna Hrvatska, Istra i hrvatsko primorje, Dinarska Hrvatska i Južna Hrvatska). Nešto sustavnija podjela prema turističkim regijama i proizvodima prikazana je unutar *Strategije razvoja turizma RH do 2020. godine* (2013). U ovom je dokumentu istaknuta važnost poticanja turizma na cijelom nacionalnom prostoru u svrhu učinkovitog korištenja postojećih resursa i veće atraktivnosti ponude (Vlada RH, 2013: 29). Ruralni turizam istaknut je kao jedna od značajnijih aktivnosti. Zamjetno je kako su neki oblici odvojeni od njega bez metodoloških objašnjenja, poput zdravstvenog, kulturnog, gastro, eno, pustolovnog i sportskog turizma, a koji se inače uvrštavaju kao istaknuti dio turističke ponude ruralnih područja (Tablica 6) (Vlada RH, 2013: 35).

Tablica 6. Potencijali razvoja turističkih proizvoda u Hrvatskoj

Proizvodne grupe	Proizvodi	Istra	Kvarner	Dalmacija – Zadar	Dalmacija – Šibenik	Dalmacija – Split	Dalmacija – Dubrovnik	Lika/ Karlovac	Središnja Hrvatska	Slavonija	Zagreb
Sunce i more	Sunce i more										
Nautički turizam	Yachting										
	Cruising										
Zdravstveni turizam	Wellnes										
	Lječilišni										
	Medicinski										
Kulturni turizam	Gradski turizam										
	Turizam baštine										
	Događanja										
	Kreativni turizam										
	Vjerski turizam										
Gastro i eno	Gastro i eno										
Poslovni turizam	Skupovi										
	Incentive										
	Team building										
Golf turizam	Golf turizam										
Cikloturizam	Cikloturizam										
Ruralni i planinski turizam	Ruralni/seoski										
	Planinski										
Pustolovni i sportski turizam	Ronjenje										
	Kajak/kanu										
	Rafting										
	Lov										
	Ribolov										
	Sport na snijegu										
	Sport pripreme										
Ostali proizvodi	Ekoturizam										
	Omladinski										
	Socijalni										

Primarni proizvod Sekundarni proizvod Tercijarni proizvod Proizvod nije dostupan

Izvor: *Strategija razvoja turizma RH do 2020. godine* (2013: 35)

Jedan od prvih poticaja promišljanja turizma kao važnog gospodarskog čimbenika u ruralnim sredinama daje Savez seljaka Hrvatske unutar svog programa iz 1990. godine. Iako tada nije postojala zakonska i administrativna podrška razvoju takvih aktivnosti, važnost spomenute ideje temeljila se na inicijativi koja je dolazila s lokalne razine, odnosno od strane stanovništva kao najvažnijeg aktera oblikovanja životne destinacije (Bolfek i sur., 2013: 76). Ruralni turizam pojavljivao se sporadično do sredine 1990-ih, kada je Ministarstvo turizma pokrenulo prve inicijative vezane za obilazak terena, prikupljanje informacija i edukaciju u svrhu širenja agroturističkih gospodarstava. Aktivnosti ovoga ministarstva, kao i Saveza seljaka Hrvatske, Instituta za turizam u Zagrebu, Hrvatskog farmera, Kluba članova „Selo“ i Hrvatske gospodarske komore, podrazumijevale su pronalaženje primjerenih

imanja i motiviranje njihovih vlasnika na pokretanje takvog poslovanja (Demonja, 2014: 74-75). Broj agroturističkih gospodarstava u porastu je od toga vremena.²² Primjerice, 1998. godine bila su registrirana njih 32, 2007. njih 352, dok je 2015. godine bilo 688 gospodarstava (Bartoluci i sur., 2015: 204; Grgić i sur., 2015: 68). Na sporu dinamiku razvoja upućuju podaci o vrlo niskom udjelu agroturizma u odnosu na više od 160 000 obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava koliko ih je bilo registrirano u 2015. godini, kao i udjelu od svega 0,04 % noćenja u pripadajućim objektima u odnosu na sva turistička noćenja na nacionalnoj razini tijekom 2014. godine (Bartoluci i sur., 2015: 204-205).²³ Uz agroturizam vezuje se i izrazito neujednačena prostorna zastupljenost. Većina ponude pronalazi se u Primorskoj Hrvatskoj, odnosno županijama koje imaju izlaz na more. U tome smislu, jedino se Istra može smatrati razvijenom agro destinacijom, dok su donekle razvijena područja Osječko-baranjske i četiriju dalmatinskih županija (Košak i Lugomer, 2015: 149; Grgić i sur., 2017: 105).

Veći broj autora navodi Istru kao ogledni primjer razvoja ruralnog turizma u neoendogenom smislu. Njezina se ponuda temelji na obiteljskoj poljoprivrednoj proizvodnji, autohtonoj gastronomiji, suradnji lokalnih poduzetnika i regionalnoj promociji. Unutar ponude dostupne su obrtničke i kulinarske radionice, sudjelovanje u seoskim radovima, škole jahanja, biciklizam, pješačenje, prirodne i kulturne znamenitosti i sl. (Pamuković i sur., 2016: 58). Stoga je ovdašnja ponuda integriranog karaktera, a na dobru perspektivu razvoja ruralnog turizma ukazuje i dinamika povećanja zastupljenosti kuća za odmor od 70 do 100 objekata godišnje (Bitunjac, 2019: 29). Prepoznatljivosti Istre kao destinacije svakako doprinosi blizina obale te emitivnih tržišta (Italija, Slovenija i Austrija), kao i kvalitetno riješena prometna infrastruktura (Kantar, 2014c: 22).

Ružić (2012: 218) ističe kako su ruralne općine ostvarile 9,5 % noćenja u odnosu na istarski poluotok već 2011. godine, što je uspjeh u europskim okvirima gdje takva područja sudjeluju s 10 do 25 % turističkih putovanja. Na izrazitu važnost informiranja i poduzetničkog obrazovanja lokalnog stanovništva za razvoj ruralnog turizma pokazuju do sada provedene inicijative. Tako je prva brošura o agroturizmu objavljena 1997. godine, a njezina je distribucija rezultirala s pedesetak upita Odjelu

²² Za druge oblike ruralnog turizma ne postoje pouzdani podaci niti sustavno statističko praćenje na nacionalnoj razini (Grgić i sur., 2015: 68).

²³ Za razliku od Hrvatske, agroturizmom se bavi između 6 i 8 % poljoprivrednih gospodarstava u Austriji i Francuskoj, gdje je ova djelatnost značajno razvijena (Baćac, 2011: 175).

za turizam i trgovinu Istarske županije o mogućnostima pokretanja sličnih oblika poslovanja. Do 1999. godine bilo je registrirano 37 gospodarstava sa 108 kreveta (Ružić, 2012: 218). Tijekom 2002. godine osnovana je Agencija za ruralni razvoj Istre (AZZRI), a 2006. i konzorcij Ruralis, čiji su doprinos realizacija većeg broja radionica i edukacija o agroturizmu, rad na osmišljavanju projekata, povezivanju i promociji ponude, kao i praćenje razvojnih turističkih trendova (Rajko, 2013: 52). Demonja (2014: 77) ukazuje gotovo na udvostručenje broja istarskih agroturističkih gospodarstava tijekom 2007. u odnosu 1999. godinu. Pritom je Istra (64), uz Dubrovačko-neretvansku (70) i Osječko-baranjsku županiju (56), obuhvatila 190 od ukupno 352 gospodarstva na nacionalnoj razini.²⁴

Ministarstvo turizma 2015. godine donosi *Akcijski plan razvoja turizma ruralnih područja RH*. Prioriteti plana temelje se na SWOT analizi upravljanja razvojem, ljudskih potencijala, resursno-atraksijske osnove, turističke ponude i infrastrukture (Tablica 7). Razmatrane prilike i prijetnje obuhvatile su nacionalni prostor i njegovo okruženje. Uz spomenuti dokument i njegove ključne odredbe, slični su prioriteti izneseni i na tematskoj Sjednici Odbora za turizam Hrvatskog sabora iz 2014. godine, kao i tijekom *5. međunarodnog kongresa o ruralnom turizmu* održanog 2022. godine u Cavtatu. Najvažniji prioriteti detaljnije su prikazani unutar Tablice 7, a predstavljaju rezultat SWOT analize.

Slabosti ruralnog turizma više su izražene u odnosu na postojeće snage, što se reflektira na njegovu „neopravdano sporu razvojnu dinamiku suočenu s nepoticaјnim institucionalnim ozračјem“ (Vlada RH, 2013: 8). Upravljanje razvojem izrazito je nezastupljeno i nepovoljno se odražava na ostale čimbenike ruralnog turizma. Na nacionalnoj i regionalnoj razini nedostaju kvalitetni strateški dokumenti, a postojeće nacionalne strategije nedovoljno se bave mogućnostima i mjerama razvoja ovog oblika ponude (Bušljeta Tonković, 2019: 250). Pritom se unutar *Strategije razvoja turizma RH do 2020. godine* ne precizira određenje tj. koncept ruralnog turizma i njegovi ključni elementi (Relja i sur., 2016: 25).

²⁴ Čak šest županija nije imalo niti jedno, dok je sedam županija imalo do deset agroturističkih gospodarstava. Nešto su veće brojke bile prisutne još u Zadarskoj (41), Splitsko-dalmatinskoj (31), Zagrebačkoj (30) i Šibensko-kninskoj županiji (21). Zamjetno je rijetko ažuriranje ovakvih podataka od strane javnih tijela, kao i zanemarivanje kompleksnosti oblika ruralnog turizma čije je djelovanje potrebno statistički pratiti, što su ključne prepreke sustavnom planiranju na nacionalnoj i regionalnoj razini (Demonja, 2014: 75).

Ostale su slabosti vezane za upravljanje razvojem nedostatak kvalitetnih obrazovnih programa, neodgovarajući sustavi financijskih poticaja te zakonska neusklađenost. Stoga je potrebno osmisliti kvalitetne programe formalnog i neformalnog obrazovanja u svrhu jačanja ljudskih potencijala u ruralnom turizmu. Prioritetne teme obuhvaćaju upravljanje destinacijom na lokalnoj i regionalnoj razini te poduzetničko obrazovanje vlasnika i zaposlenika gospodarstava koji uglavnom ne pohađaju ciljane edukacije. Važno je promicati i obrazovne inicijative u svezi korištenja sredstava europskih fondova (Ivandić i Kunst, 2015: 55). Uz osposobljenost za njihovo učestalije korištenje, primjereni financijski poticaji uključuju i politiku poreznog rasterećenja te povoljnije kreditne linije.²⁵ Razvoju ruralnog turizma mogu doprinijeti i njegovo zasebno zakonsko reguliranje (posebni zakon) te kvalitetnije statističko praćenje (dolasci, noćenja, prihodi i dr.) (Hrvatski sabor, 2015: 3-4).

Unatoč raznolikosti kulture te očuvanom prirodnom okolišu u Hrvatskoj, takva resursno-atrakcijska osnova nije učinkovito iskorištena. Ruralna područja često su zapuštena (zarasle njive, urušene i napuštene kuće te dvorišta zakrčena gomilama nepotrebnih stvari). U tome smislu, postojeća ponuda ruralnog turizma nije dovoljno razvijena niti integrirana. Jedna od uočljivih slabosti, a koja se posebno odnosi na agroturizam, podrazumijeva nedostatne smještajne kapacitete unutar postojećih objekata, uz uočljivu sezonalnost ili povremeni rad (Ivandić i Kunst, 2015: 53-54). Rezultati koje iznosi Demonja (2014: 77-80) za 2007. godinu idu u prilog upravo ovim tvrdnjama. Unutar 352 agroturistička gospodarstva na području RH, bilo je raspoloživo svega 886 kreveta. Ugostiteljske usluge nudilo je njih 288, a prema rezultatima anketnog istraživanja (N=88) 56 gospodarstava nije imalo definirano radno vrijeme, odnosno bilo je potrebno unaprijed rezervirati određenu uslugu. Prema Košaku i Lugomer (2015: 166), potrebno je proširivati smještajne kapacitete zbog jačanja interesa putničkih agencija i povećanja prihoda. Ujedno je nužna briga o okolišnim i društvenim kapacitetima destinacija iz razloga što narušavanje izvorne ambijentalnosti može dovesti u pitanje dugoročnu održivost turizma i ruralnog razvoja.

²⁵ Vidjeti zaključke 5. međunarodnog kongresa o ruralnom turizmu na: <https://kongres.klubselo.hr/> (pristupljeno: 5. svibnja 2022).

Tablica 7. SWOT analiza ruralnog turizma u Hrvatskoj

SNAGE	SLABOSTI
<i>UPRAVLJANJE RAZVOJEM</i>	
<p>Prepoznata važnost ruralnog turizma u <i>Strategiji razvoja turizma RH do 2020. godine</i></p> <p>Shvaćanje potrebe za većim uključivanjem ruralnih prostora u turističku ponudu RH</p> <p>Nacionalni katalog <i>Ruralni turizam Hrvatske (2015.)</i></p> <p>Aktivnosti regionalnih TZ (osobito u kontinentalnom dijelu RH)</p> <p>Aktivnosti regionalnih razvojnih agencija</p>	<p>Nedostatak nacionalne vizije i krovnog razvojnog modela ruralnog turizma</p> <p>Neodgovarajući sustav poticaja</p> <p>Ograničen apsorpcijski kapacitet povlačenja sredstva EU fondova/programa</p> <p>Nedostatak kvalitetnih programa obrazovanja</p> <p>Zakonska prereguliranost/neusklađenost</p> <p>Neodgovarajuća nacionalna promocija</p>
<i>LJUDSKI POTENCIJALI</i>	
<p>Rastući interes lokalnog stanovništva (poduzetnika)</p> <p>Prepoznata potreba za stručnim osposobljavanjem za potrebe ruralnog turizma u strukovnom obrazovanju poljoprivrednih/ugostiteljskih srednjih škola (agroturistički tehničar)</p>	<p>Nedovoljna razina znanja o destinacijskom menadžmentu od strane nositelja izvršne vlasti na lokalnoj/regionalnoj razini</p> <p>Nedovoljno razumijevanje globalnih trendova na turističkom tržištu</p> <p>Nedovoljno poznavanje bitnih zakonitosti turističkog poslovanja (niska razina formalnog obrazovanja)</p> <p>Loša informiranost (potencijalnih) poduzetnika o mogućnostima korištenja EU programa/fondova</p>
<i>RESURSNO-ATRAKCIJSKA OSNOVA</i>	
<p>Ljepota prirode i raznolikost pejzaža</p> <p>Visoka ekološka očuvanost</p> <p>Stopljenost sela i prirode (ambijentalnost)</p> <p>Ruralna kultura (graditeljsko naslijeđe, gastronomija i sl.)</p> <p>Rastući broj manifestacija na temu ruralne tradicije</p>	<p>Nedovoljna uređenost okoliša (zarasle njive, nedostatak fasada, dvorišta puna nepotrebnih stvari – otpada i dr.)</p> <p>Nedovoljna valorizacija kulture života i rada</p> <p>Nedovoljna znanja nositelja vlasti u turistički nerazvijenim područjima o korištenju potencijala resursne osnove</p>

<i>TURISTIČKA PONUDA</i>	
<p>Rastući broj seoskih domaćinstava (TSOG)</p> <p>Sve veća kvaliteta/raznovrsnost ponude</p> <p>Nekoliko prepoznatljivih regionalnih turističkih klasera (Istra, Baranja, Konavle, Dalmatinska zagora, Središnja Hrvatska)</p>	<p>Nedovoljna širina ponude</p> <p>Nedostatak smještaja, osobito kvalitetnog</p> <p>Otvorenost objekata ponude često samo uz prethodnu najavu dolaska</p> <p>Nedovoljna kontrola kvalitete usluge</p> <p>Nedostatak interesa turističkih posrednika</p> <p>Nepostojanje složenih turističkih proizvoda</p>
<i>INFRASTRUKTURA</i>	
<p>Povoljan geoprometni položaj (blizina emitivnih zemalja)</p> <p>Sve bolja prometna povezanost (autoput, aerodromi)</p> <p>Sve veći broj rekreativnih mogućnosti (bicikliranje, planinarenje/pješačenje, <i>trekking</i>, jahanje itd.)</p>	<p>Neadekvatnost vitalnih sustava javne komunalne infrastrukture (voda, struja, plin, oborinska i/ili otpadna odvodnja)</p> <p>Kvaliteta lokalnih cesta</p> <p>Loše usluge javnog prijevoza</p>
PRILIKE	PRIJETNJE
<p>Povoljna kretanja na strani turističke potražnje (naturofilija, povratak korijenima, fizička aktivnost i dr.)</p> <p>Raspoloživost EU programa/fondova</p> <p>Primjena dobre poslovne prakse iz nekih zemalja EU</p>	<p>Nastavak depopulacije ruralnih krajeva</p> <p>Sve veća konkurencija (rastući broj destinacija u neposrednoj blizini)</p> <p>Zagađivanje okoliša/vizualna polucija</p>

Izvor: prema Ivandić i Kunst (2015: 53-55)

Stanje ruralnog turizma u Hrvatskoj ukazuje na ograničene mogućnosti njegovog sadašnjeg doprinosa neoendogenom ruralnom razvoju. Manjak poduzetničkih znanja i suradnje na lokalnoj razini, kao i općenito zanemarivanje upravljanja ruralnim turizmom, onemogućuju njegov značajniji utjecaj na gospodarski rast, podizanje kvalitete života, zaštitu okoliša i političku participaciju stanovništva. Iznimku donekle predstavlja Istra kao turistički razvijenije područje. U tome smislu, relevantno je i znanstveno utemeljeno razmotriti i istražiti kakve promjene u ovom kontekstu

donosi pojava kuća za odmor unutar posljednjih desetak godina, što je prema svim relevantnim pokazateljima jedan od najzastupljenijih oblika ruralnog turizma na prostoru Primorske Hrvatske.

Nakon pristupanja Hrvatske u članstvo Europske unije, otvara se tržište koje nudi mogućnost veće turističke potražnje, čemu je preduvjet atraktivnost i konkurentnost ponude (Ivandić i Kunst, 2015: 55; Bartoluci i sur., 2015: 216). Uz strateški pristup, destinacije treba razvijati prema načelu klastera u kojima poduzetnici nude zajedničke proizvode i usluge, dok im javna tijela osiguravaju edukacije o koristima klasterskog umrežavanja i promociju na regionalnoj i nacionalnoj razini. Glavni zagovornici toga procesa trebaju biti županijski odjeli za turizam i turističke zajednice (Lončarić, 2012; Bolfek i sur., 2013: 77).

Prilikom za razvoj ruralnog turizma pružaju i fondovi/programi Europske unije, kao i primjeri dobre poslovne prakse pojedinih članica koji mogu poslužiti prilikom oblikovanja atraktivne ponude. Nužan je i veći angažman svih razina vlasti unutar spomenutih razvojnih procesa. Nastavi li se zanemarivanje ruralnih područja, njihovi će društveni izazovi postajati još složeniji, a upitna će biti i održivost postojećeg ruralnog turizma uslijed razvijanja konkurentskih destinacija u hrvatskom okruženju (Ivandić i Kunst, 2015: 55).

2.3. Strateška i terenska iskustva ruralnog turizma u Splitsko-dalmatinskoj županiji

Splitsko-dalmatinska županija (SDŽ) smještena je u središnjem dijelu istočne jadranske obale. Proteže se od Općine Vrlika na sjeveru do najudaljenijeg hrvatskog otoka Palagruže na jugu, kao i od Općine Marina na istoku do Grada Vrgorca na zapadu (Slika 3). Administrativno je podijeljena na 16 gradova i 39 općina (RERA SD, 2018: 48). U županiji obitava 423 407 stanovnika prema posljednjem *Popisu* iz 2021. godine. U odnosu na pripadajući prostor i stanovništvo, određuju je poprilično ruralna obilježja bez obzira na kriterije klasifikacije. Prema metodologiji Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj, udio županijskog ruralnog područja iznosio je 60,4 % s ukupno 22,9 % stanovništva tijekom 2011. godine (Čagalj i sur., 2021: 93).²⁶ U odnosu na kriterije *Programa*

²⁶ Ova metodologija određuje područja kao urbana ili ruralna na lokalnoj razini (jedinice lokalne samouprave) temeljem praga gustoće naseljenosti od 150 st./km². Na županijskoj razini izdvajaju se tri skupine područja u odnosu na udio stanovništva koje živi u lokalnim ruralnim područjima: 1. pretežito ruralne regije (više od 50 % stanovništva živi u ruralnim područjima), 2. značajno ruralne regije (15 – 50 % stanovništva živi u ruralnim područjima) i 3. pretežito urbane

ruralnog razvoja *Republike Hrvatske 2014. – 2020.* (2014: 20), spomenuti su udjeli veći jer se urbanim područjem smatra samo Split kao naselje sjedište istoimene jedinice lokalne samouprave, dok se ruralnima smatraju ostala naselja koja mu administrativno pripadaju te drugi gradovi i općine na području županije.

Slika 3. Prostorni smještaj i administrativni ustroj Splitsko-dalmatinske županije

Izvor: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=57469;>
<https://proleksis.lzmk.hr/57645/> (pristupljeno: 18. veljače 2022.)

Prirodne i društvene atrakcije i udio ruralnih područja u Splitsko-dalmatinskoj županiji čine ruralni turizam djelatnošću sa značajnim razvojnim potencijalom. Nakon dominantnog modela sunca i mora, *Strategija razvoja turizma RH do 2020. godine* (2013: 35) sagledava ga kao sekundarni proizvod. Vrlo se značajnima smatraju i cikloturizam, pustolovni i sportski turizam (rafting i kajak/

regije (manje od 15 % stanovništva živi u ruralnim područjima). Tijekom 2011. godine, Splitsko-dalmatinska županija pripadala je značajno ruralnim regijama, dok je jedina pretežito urbana regija bio Grad Zagreb (Čagalj i sur., 2021: 93-96). Iako je smatraju korisnom u kontekstu međunarodnih usporedbi podataka, Kranjčević i sur. (2014: 90-91) ističu kao temeljno ograničenje ove metodologije neosjetljivost na diferencijaciju urbanih i ruralnih područja na prostornim razinama nižim od jedinica lokalne samouprave te u slučaju Grada Zagreba kao posebne teritorijalne i upravne jedinice.

kanu) te kulturni turizam (turizam baštine), koji pripadaju konceptu ruralnog turizma ukoliko se odvijaju u takvim područjima (Slika 2). Unutar *Glavnog plana razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije (2017. – 2027.) sa strateškim i operativnim planom marketinga* (2018: 151), istaknuti su spomenuti proizvodi, uz agroturizam i širenje ponude tradicijskog smještaja, kao prioriteta razvoja ruralno-turističke ponude.

Turizam se pojavio prije otprilike dvadeset godina u ruralnim područjima Splitsko-dalmatinske županije, gotovo usporedno sa sličnim inicijativama na nacionalnoj razini. Neke od najznačajnijih dosadašnjih aktivnosti tiču se financijske potpore regionalnih vlasti projektu uspostave etno-eko sela te strateškog promišljanja ruralnog turizma, kao i relativno iznenađujućeg povećanja zastupljenosti kuća za odmor. U razdoblju od 2005. do 2009. godine, na inicijativu matičnog Odjela za turizam, Splitsko-dalmatinska županija uložila je 7,2 milijuna kuna u obnovu 33 etno-eko sela²⁷ (Pivčević i Mandić, 2012: 218). Projekt je obuhvatio sanaciju i uređenje zapuštenih kamenih kuća i drugih objekata, obnovu infrastrukture, oživljavanje tradicijske proizvodnje i starih obrta te proizvodnju zdrave hrane. U odnosu na osmišljenu ponudu, etno-eko sela su razvrstana u nekoliko kategorija: 1. izletnička, 2. smještajna, 3. agroturistička, 4. umjetnička i 5. razne kombinacije. Nositelji aktivnosti bile su lokalne udruge i jedinice lokalne samouprave, a projekt je proveden pod nadzorom Konzervatorskog odjela u Splitu (Ministarstvo kulture) (Stella, 2010: 440). Čiča i Mlinar (2010: 122) ističu njegovu realizaciju kao preporučljivi model revitalizacije napuštenih i depopuliranih naselja te njihovog uključivanja u gospodarsku i životnu funkciju. U Hrvatskoj je učestalija praksa obnavljanja tradicijskih objekata za potrebe turizma bez nadzora etnološke struke i arhitekata koji se bave narodnim (pučkim) graditeljstvom. Ovo vodi odstupanjima od autentičnog prikaza kulture te riziku gubitka atraktivnosti destinacija (Baćac, 2011: 74). Na Slici 4 prikazani su karakteristični izgled i ponuda etno-eko sela u Splitsko-dalmatinskoj županiji.

²⁷ Riječ je o lokalitetima u četrnaest općina i osam gradova. Njihov je popis moguće vidjeti u Čiča i Mlinar (2010: 121).

Slika 4. *Etno-eko sela kao autentična ruralno-turistička ponuda*

Izvor: <https://www.smokvina.com>; <https://www.dalmatia.hr>; <https://croatia-hotspots.com>
(pristupljeno: 17. srpnja 2022.)

Uz Sisačko-moslavačku i Zagrebačku županiju, Splitsko-dalmatinska županija je među prvima osmislila strategiju razvoja ruralnog turizma, usvojenu 2009. godine (Ružić i Demonja, 2013: 59). Ovaj se dokument odnosio na prostor zaobalja koji obuhvaća 59,88 % njezinog teritorija, dok na priobalje otpada 21,12 %, a na otoke 19 % (RERA SD, 2018: 48). Naglasak je bio na Zagori kao dominantnom dijelu zaobalja²⁸. Strategija je proizašla iz poimanja Zagore kao turističkog klastera, pri čemu je istaknuta važnost veće suradnje njegovih članova i integriranja ponude kao čimbenika oblikovanja tržišno prepoznatljivije destinacije. Već su unutar spomenute strategije definirani ključni čimbenici razvoja ruralnog turizma. Ukazano je na važnost osnivanja regionalne organizacije za upravljanje destinacijom, koja će vršiti savjetodavne usluge, educirati, odabirati projekte te utvrđivati marketinške strategije. Uz komplementarnu ponudu, razvoj ruralnog turizma podrazumijeva rast smještajnih kapaciteta prilagođenih potražnji (agroturizam, tradicijske kuće za odmor, obiteljski hoteli i turistička naselja). Kao prioritet istaknuti su i specijalizacija gastronomske ponude te stvaranje tržišne marke ruralnog turizma (Horwath HTL, 2009: 124). Iako se turizam počeo razvijati na području zaobalja,

²⁸ Zagora se proteže unutar Šibensko-kninske i Splitsko-dalmatinske županije, odnosno iza primorskih uzvisina Trtara, Opora, Kozjaka, Mosora, Omiške Dinare, Biokova i Rilića (Matas i Faričić, 2011: 46). Dio koji se odnosi na Splitsko-dalmatinsku županiju uključuje šest prostornih cjelina: Vrliku, Sinjsku krajinu, Splitsku zagoru, Poljica (omiško zaleđe), Imotsku krajinu i Vrgoračku krajinu (Slika 3) (Horwath HTL, 2009: 28).

više je rezultat individualnih inicijativa na lokalnoj razini nego realizacije postavljenih strateških ciljeva. Tržišnoj konkurentnosti Zagore ponajviše je doprinijelo njezino prometno integriranje, odnosno prolazak autoceste A1 sve do ušća rijeke Neretve (Ploče) te stavljanje u funkciju tunela Sv. Ilija. Ovo je potaknulo razvoj privatnog obiteljskog smještaja, naročito na prostoru Imotske krajine (Tomljenović i sur., 2018: 17).

Unutar *Županijske razvojne strategije SDŽ do 2020. godine* (2018: 70-72) upozorava se na nedovoljno vrednovanje metodologija i rezultata razvojnih dokumenata te manjkavo osmišljene modele financiranja kao važne čimbenike sporog razvoja ruralnih područja. Takva je situacija bitno utjecaja na pogrešne projekcije rasta smještajnih kapaciteta unutar *Strategije razvoja ruralnog turizma Splitsko-dalmatinske županije* (2009: 144). Predviđen je bio porast od 150 objekata i 1500 kreveta u agroturizmu do 2018. godine, kao i porast od 70 ruralnih kuća za odmor s 300 kreveta (adaptirane kamene kuće ili novogradnja u duhu tradicije). Prema dostupnim podacima, kapaciteti su ostali mnogo manji u prvom slučaju, dok su značajno premašeni u drugom.

Vrsaljko i Viljac (2015: 190) ocjenjuju rijetkima aktivnosti u svrhu širenja agroturizma. Tako na lokalnoj razini nedostaje svijest o potencijalima razvoja, a dodatni problem jest manjak interesa turističkih aktera koji bi trebali poticati i usmjeravati Splitsko-dalmatinsku županiju kao atraktivnu destinaciju agroturizma (regionalne vlasti i turističke zajednice). Svržnjak i sur. (2017: 119-120) ukazuju na brojne prirodne i društvene atrakcije kao predispozicije razvoja ruralnog turizma u Dalmaciji općenito, pri čemu splitska regija prednjači u kulturnim događanjima, etno-zanimljivostima i poučnim stazama (Tablica 8).²⁹ Međutim, agroturistička su gospodarstva rijetko prisutna i slabo umrežena. Tijekom 2015. godine bilo je registrirano svega 31 gospodarstvo opremljeno za pružanje takvih proizvoda i usluga. Istraživanje provedeno iste godine s 19 vlasnika pokazalo je kako većina objekata posluje sezonski, pri čemu polovina nudi samo ugostiteljske usluge, a ostali i smještaj. Agroturizam predstavlja dopunsku djelatnost poljoprivredi i stočarstvu (Vrsaljko i Viljac, 2015: 194-

²⁹ Podaci su prikupljeni iz *Nacionalnog kataloga „Ruralni turizam Hrvatske“* (2015). Kada je riječ o Splitsko-dalmatinskoj županiji, ukazuje se na prirodne ljepote otoka, priobalja i Zagore koja još uvijek nije turistički dovoljno prepoznata. Kao najvažnije prirodne atrakcije istaknute su Biokovo (najviša planina u neposrednoj blizini mora na Mediteranu), Modro i Crveno jezero kod Imotskog (jedno od najdubljih jezera u Europi), kanjon rijeke Cetine, Vidova gora na Braču, Modra špilja na Biševu i špilja Vranjača u Dugopolju. U društvene su atrakcije uvršteni tvrđava Klis, utvrda Fortica na vrhu Omiške Dinare, veći broj muzeja i etnografskih zbirki, Sinjska alka, Gusarska bitka u Omišu, procesija Za križen (Hvar), Festival soparnika u Dugom Ratu, Dani vrgoračkih jagoda, Dani bikle u Vrgorcu i Sajam pršuta i suhomesnatih proizvoda u Sinju.

197). Prema istraživanju koje su proveli Svržnjak i sur. (2017: 123) na temelju sekundarne analize nacionalnog kataloga o ruralnom turizmu, takva gospodarstva u Dalmaciji nude prosječno trinaest različitih aktivnosti, što je raznovrsnija ponuda u odnosu na nacionalnu razinu. Najčešće su kušanje proizvoda, sudjelovanje u poljoprivrednim poslovima, sakupljanje bilja i šumskih plodova, kuharske prezentacije, prezentacije starih običaja i vještina, planinarenje, ribolov i biciklizam.

Tablica 8. *Prirodne i kulturne atrakcije dalmatinskih regija*

REGIJA ATRAKCIJE	Dalmacija - Zadar	Dalmacija - Šibenik	Dalmacija - Split	Dalmacija - Dubrovnik	DALMACIJA – UKUPNO
Specifični lokaliteti koje vrijedi posjetiti	7	10	8	8	33
Poučne staze	9	7	9	8	33
Etno-zanimljivosti (muzeji, zbirke i dr.)	13	9	15	8	45
Kulturna događanja	10	14	15	8	47
UKUPNO	39	40	47	32	158

Izvor: prilagođeno prema Svržnjak i sur. (2017: 120)

Prilikom širenja smještajne ponude izrazito važnu mogućnost predstavlja izgradnja bazena. Financiranje takve aktivnosti moguće je ostvariti bespovratnim potporama na temelju prijavljenih projekata. Unatoč tome, poduzetnici u agroturizmu na području Splitsko-dalmatinske i Šibensko-kninske županije rijetko koriste ovu mogućnost. Rezultati kvalitativnog istraživanja, provedenog metodom intervjua sa šesnaest poduzetnika tijekom 2019. godine na spomenutom području, ukazuju na nedostatak znanja i primjerenih edukacija o izradi i provedbi projekata (tečajevi, radionice i sl.) te percepciju složenosti birokratskih procedura kao demotivirajuće čimbenike za bavljenje takvom aktivnošću (Buzov i sur., 2021: 22-23). Sudionici ističu želju za ostankom u ruralnim područjima te očuvanje starih kamenih kuća i tradicijskog načina života kao glavne razloge bavljenja agroturizmom. Unatoč nedostatku suradnje s turističkim zajednicama te regionalnim i lokalnim vlastima, kao i potrebi za različitim oblicima poduzetničkog obrazovanja, svoje poslovanje smatraju ekonomski održivim. Prema njihovom mišljenju, dugoročna prijetnja može biti jačanje drugih destinacija uz izostanak razvoja Zagore u turističkom smislu (Buzov i sur., 2021: 22-23).

Kuće za odmor bilježe najintenzivniji rast tijekom posljednjeg desetljeća u odnosu na druge oblike ruralnog turizma u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Iako ne postoje javno dostupni podaci o

njihovom ukupnom broju, nalazi iz 2019. godine o 254 takva objekta u Imotskoj krajini (Grabovac, 2020: 7) i 118 objekata u Cetinskoj krajini (Bitunjac, 2019: 29) sugeriraju o znatno premašenoj procjeni dinamike rasta iz 2009. godine. Riječ je o starim obnovljenim ili novoizgrađenim kućama s različitim sadržajima kao važnim elementima ponude. Bazen je većinom prisutan, a često i sadržaji poput teretana, igrališta za djecu, opreme za stolne sportove (bilijar te stolni tenis i nogomet), bicikli itd. (Bitunjac, 2019: 93; Grabovac, 2020: 35-36; Ralica i Blaće, 2021: 51). Vrlo su rijetke znanstvene analize o kućama za odmor i njihovim društvenim učincima, dok su nešto češći kvalifikacijski radovi (završni i diplomski) (Marković, 2017; Banožić, 2019; Bitunjac, 2019; Grabovac, 2020 i dr.). Ralica i Blaće (2021: 45) smatraju takvu situaciju primjenjivom kada je riječ o istraživanju ruralnog turizma općenito na prostoru Splitsko-dalmatinske županije. Rezultati takvih radova ponovno ukazuju na velike razvojne mogućnosti, ali i na njihovu nedovoljnu iskorištenost.

Unutar eksplorativnog kvalitativnog istraživanja iz 2019. godine, vlasnici kuća za odmor s područja Cetinske krajine (N=5) ističu prosječnu godišnju popunjenost od dva do tri mjeseca. Ljeto je dominantno razdoblje iznajmljivanja, ali popunjenost pomalo raste i izvan sezone na temelju različitih prigoda poput rođendanskih slavlja te momačkih i djevojačkih večeri. Zadovoljni su prihodima i ulaganja smatraju ekonomski održivima (Bitunjac, 2019: 100-101). Zadovoljstvo gostiju ovakvim tipom smještaja na području Imotske krajine pokazuju rezultati koje iznosi Grabovac (2020: 33-34) na temelju analize sadržaja oglašivača smještaja *Booking*. Kuće za odmor ocijenjene su vrlo visoko (prosječno 9,6 od 10). S obzirom na rast potražnje i ponude smještaja, indikativni su stavovi anketiranog stanovništva Općine Šestanovac (N=96) iz 2017. godine, prema kojima turizam može znatno pridonijeti razvoju ovog područja (90 %). Pritom je trećina iskazala interes za bavljenje turizmom u budućnosti (37,6 %), dok je neodlučno njih 27,1 % (Ralica i Blaće, 2021: 56-57).

Pored dinamičnog rasta broja kuća za odmor uočljiva je zabrinutost pojedinih stručnjaka u svezi njihove održivosti ukoliko izostane sustavni razvoj raznovrsne ponude u ruralnim područjima³⁰. Obiteljski smještaj nije moguće razvijati u nedogled, a konkurentske destinacije mogu predstavljati

³⁰ Primjerice, prva kuća za odmor u Cetinskoj krajini otvorena je 2012. godine, dok je sljedeće godine otvorena još jedna. Tijekom 2014. i 2015. godine, nastalo je novih dvanaest, a 2016. godine još sedamnaest objekata. Najintenzivniji rast odvijao se tijekom 2017. i 2018. godine, kada je otvoreno 26, odnosno 48 objekata (Bitunjac, 2019: 29). Slične podatke o rastu iznose Ralica i Blaće (2021: 51-52), ukazujući kako 2011. godine nije postojala niti jedna kuća za odmor na području Općine Šestanovac. Tijekom 2019. godine bilo je registrirano njih devetnaest.

dodatni problem (Bitunjac, 2019: 29). Prisutnost značajnog prostora za napredovanje potvrđuje Imotska krajina, kao jedno od važnijih područja na temelju kojeg je Zagora proglašena destinacijom godine ruralnog turizma od strane Hrvatske turističke zajednice (2018.).³¹ Na radionici među ključnim lokalnim akterima, održanoj tijekom procesa izrade *Plana razvoja turizma Imotske krajine* (2018), istaknuta je potreba razvoja biciklističkih i pješačkih staza, eno i gastro cesta/ruta, agroturističkih gospodarstava (naročito ugostiteljskih objekata), potpornih turističkih djelatnosti (obrti, prijevoz i sl.), sustava gospodarenja otpadom i kvalitete destinacijskog menadžmenta na lokalnoj i regionalnoj razini (Kunst i Boranić Živoder, 2018: 33).

Važnost sadržajnog ruralnog turizma istaknuta je i unutar *Glavnog plana razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije (2017. – 2027.) sa strateškim i operativnim planom marketinga* (2018: 95). Kao prioriteti postavljeni su „procjena postojećih i potencijalnih proizvoda, provjera njihove financijske održivosti te odgovarajući plan marketinga.“ Spomenuti prioriteti ukazuju kako je ruralni turizam gotovo na početku svog razvoja u strateškom smislu. Uz atraktivnost kuća za odmor kao smještajnih objekata (Kunst i Boranić Živoder, 2018: 33; Bitunjac, 2019: 94; Grabovac, 2020: 33-36), ova djelatnost treba imati sadržajnu komponentu koja će omogućiti raznovrsni i produktivni boravak u ruralnim područjima. Takve su destinacije tržišno konkurentne te omogućuju afirmaciju interesa turista i lokalnog stanovništva (Dujmović, 2019: 159).

³¹ Vidjeti više na mrežnim stranicama *Slobodne Dalmacije*: <https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/imotska-krajina-postaje-turisticki-el-dorado-ne-tako-davno-imali-su-dvije-tisuce-nocenja-godisnje-a-lani-gotovo-75-tisuca-imocani-idu-dalje-ove-godine-planiraju-ponuditi-cak-300-kuca-za-odmor-583051> (pristupljeno: 27. svibnja 2022.).

3. REFLEKSIVNOST TRADICIJE I RURALNI TURIZAM: PRIMJER DALMATINSKE KAMENE GRADNJE

3.1. Tradicija – neizbježni dio društvenog života

Teorijsko i metodološko zahvaćanje kompleksnog pojma tradicije, na koje nailazimo u sociokulturnoj antropologiji i sociologiji kao najopćenitijim znanostima o društvu, uglavnom nije zadobilo primjerenu znanstvenu pažnju i valorizaciju. Iako je antropologija više usmjerena na proučavanje predindustrijskih, odnosno tzv. tradicijskih društava, interes unutar ove discipline većinom je bio usmjeren na sadržaje određenih tradicijskih elemenata. S druge strane, sociolozi su najčešće opisivali i definirali tradiciju kao pojam čija se važnost sve više smanjuje (Škorić, 2008: 11 - 12). Takav stav najvjernije odražava Weberova tvrdnja o tradicijskom djelovanju kao "tupom reagiranju na naviknute podražaje", dok primarni interes istraživača treba biti racionalno djelovanje kao najvažniji oblik postupanja aktera (Weber, 1976: 17). Prema Weberu, pojedinci u kapitalističkom društvu teže razumskom postavljanju ciljeva. Istovremeno, rastući trend racionalizacije sustavno nagriza sve autoritete zasnovane na prošlosti i navikama (Jacobs, 2007: 152).

Uzroke i početke negativnog stava prema pojmu tradicije, čija se važnost kao kulturne univerzalije danas nešto češće uočava u znanstvenoj literaturi, moguće je pronaći unutar filozofije prosvjetiteljstva (Žažar, 2008: 189). Ovaj je intelektualni pokret iz 18. i 19. stoljeća odredilo uvjerenje o mogućnosti razumijevanja univerzuma na temelju razuma i empirijskog istraživanja. Prema takvom stajalištu, priroda i društvo posjeduju zakone koje je moguće spoznati jedino ukoliko se odbace iracionalni sustavi poput tradicionalnih vrijednosti, autoriteta i institucija kao ograničavajući za cjelokupni razvoj pojedinca i ljudske zajednice (Ritzer, 1997: 10). Autonomija je uma osnovni zahtjev prosvjetiteljstva. „Oslobađanje razumom obdarenog pojedinca od starih društvenih veza i sputavajućih tradicija bio je dominantni cilj spomenutog razdoblja“ (Nisbet, 2017: 8).

Suprotna intelektualna reakcija pojavljuje se već tijekom prosvjetiteljstva, a proizlazi iz konzervativne kršćanske filozofije. De Bonald i de Maistre primjerice povezuju tradicionalne institucije s Božjim poretkom (monarhija, monogamna obitelj, patrijarhat, katolička crkva i dr.), kojega su smatrali nadređenim razumu. Oblike društvenog razvoja poput Francuske i industrijske

revolucije smatrali su razornim silama, objašnjavajući kako ne treba inzistirati na neizvjesnim promjenama u odnosu na tradiciju kao komponentu života koja pruža stabilnost. Prema njihovom mišljenju, poremećaj spomenutih institucija vodi devijacijama, ljudskom trpljenju i društvenim nemirima (Ritzer, 1997: 11).

Uspostava stabilnog društvenog poretka bila je osnovna preokupacija i klasičnih sociologa. Unatoč kritičkom odnosu prema pojavama modernog društva i njihovim posljedicama (npr. politička previranja, odsustvo stabilnih društvenih normi, nepovoljni uvjeti rada u tvornicama i izrabljivanje radničke klase, prenapučenost i ekološki problemi u gradovima), klasični su sociolozi smatrali društveni razvoj ireverzibilnim. Prema njihovom mišljenju (Comte, Durkheim, Spencer, Tönnies, Weber i dr.), obnavljanje prijašnjih struktura i tradicija nije bilo poželjno, a niti moguće u većoj mjeri (Žažar, 2008: 183). Takvo je stajalište jasno izraženo unutar Tönniesovih koncepata zajednice i društva (*Gemeinschaft* i *Gesellschaft*). Prema ovom autoru, za razliku od zajednice koju određuju tradicijske sprege, običaji i etički karakter obveza, društvo se temelji na razumu, individualizmu, proračunatosti i ugovoru (Milardović, 2013: 123). Moderno društvo za Tönniesa odgovara *Gesellschaftu* ili konceptu društva. U njemu slabi značaj obitelji, prijateljskih veza, kao i djelovanja koje određuje lokalna zajednica. Iako su koncepti *Gemeinschafta* i *Gesellschafta* zamišljeni kao oznake tradicionalnog i modernog europskog društva, Tönnies je ipak nastojao pokazati kako se dva tipa društvene organizacije nigdje ne pojavljuju u potpuno čistom obliku, što se često previđalo unutar utjecaja kojeg je njegov rad imao na druge znanstvenike (Žažar, 2008: 197-198). Holland (2004: 291) je znatno kritičniji te zajednicu i društvo poima kao analitičke krajnosti, napominjući kako se svakodnevno ljudsko iskustvo češće nalazi po sredini negoli na krajevima takve i sličnih skala društvenosti.

Jedan od prvih autora koji je sustavnije ukazivao na neizbježnost tradicije jest Karl Popper. U eseju *Prema racionalnoj teoriji tradicije* iz 1949. godine, ističe kako je riječ o jednom od osnovnih izvora ljudske spoznaje. Tradicija je spremnik povijesno akumuliranih znanja i iskustava koji se vremenom nadograđuje. Prema Popperu, ona omogućuje ljudsko djelovanje, uspostavu normi, kao i stabilnost društva (Beckstein, 2016: 2).

Popper odbacuje stav prosvjetitelja o iracionalnosti tradicije *a priori*, napominjući kako se i sami znanstveni sustavi temelje na uhodanim djelovanjima koja se nadograđuju s novim spoznajama o svijetu (Jacobs, 2007: 140). Prema njegovom mišljenju, kritički sociološki pristup nužan je

prilikom promišljanja tradicije. Takav pristup trebao bi ukazati na njezine tabuizirajuće potencijale koji mogu sprječavati društveni razvoj, kao i na mogućnost iracionalnih stavova sadržanih u tradiciji, ali istovremeno i na srodnost tradicijskog i racionalnog poimanja svijeta (Polšek 1996: 95; Popper, 2002: 166; Beckstein, 2016: 2). Prema Popperu (2002: 164), nismo svjesni postojanja brojnih tradicijskih oblika svojeg djelovanja kojemu ne pridajemo značajniju pozornost. Primjerice, vozimo automobil desnom stranom ceste, specifično se ponašamo u određenim okruženjima poput škole ili radnog mjesta i održavamo obiteljske rutine. Takve obrasce djelovanja ne promišljamo u značajnijoj mjeri sve dok se oni pokazuju funkcionalnima. Ipak, moguć je i nekritički stav prema tradiciji u trenutku kada je postanemo svjesni unatoč racionalnijim alternativama, a što je zajedničko obilježje svakog tradicionalizma (Škorić, 2008: 38). Takvo poimanje stvarnosti obilježava strah od neizvjesnosti i promjena te netolerancija prema drugačijima koji mogu vršiti utjecaj na ustaljeni društveni poredak. Na sličan način nastajali su tabui u predindustrijskim društvima, čija su spomenuta obilježja u modernim uvjetima prosvjetitelji s pravom kritizirali (Popper, 2002: 177-178). „Međutim, jasno je kako griješe oni koji zbog takve karakteristike tradicije kritiziraju ovaj pojam kao takav. Ono što su prosvjetitelji stvarno željeli, iako to nisu potpuno osvijestili, bilo je zamijeniti netoleranciju tradicionalista novom tradicijom tolerancije. Takav proces uključuje zamjenu tabuizma kritičkim razmatranjem tradicija, odvagujući njihove zasluge i nedostatke“ (Popper, 2002: 178).

U antropologiji rijetko nailazimo na teorijska promišljanja o tradiciji, a jednu od iznimki predstavljaju radovi Robina Hortona. Njegovi su uvidi značajni zbog sustavnog obrazlaganja načina funkcioniranja ovog fenomena u predmodernim društvima. Opstojnost sličnih obilježja danas predstavlja način na koji se tradicija suprotstavlja racionalnom (znanstvenom) poimanju svijeta.³² Poput Poppera, Horton sagledava sličnost tradicije i znanosti prilikom nastojanja razumijevanja stvarnosti, kao i uspostavljanja predvidljivosti i reda unutar različitih društvenih sfera. Temeljna razlika ovih dvaju načina promišljanja jest u tome što unutar tradicije ne postoji svijest o alternativama, dočim je takva svijest unutar znanosti naglašeno razvijena. Prema Hortonu, tradicija podrazumijeva konačno predviđanje što isključuje mogućnost preispitivanja. Prediktivne neuspjeha nastoji se

³² Vidjeti više u *Patterns of Thought in Africa and the West: Essays on Magic, Religion and Science* (1997). Ovo djelo predstavlja kompilaciju Hortonovih eseja objavljenih između 1960. i 1990. godine.

prikriti pružanjem sekundarnih elaboracija, odnosno *post hoc* racionalizacija (Škorić, 2008: 22-23). Iako niti jedan tradicijski sustav nije potpuno zatvoren, kao što ne postoji ni potpuno otvoreni znanstveni (racionalni) sustav, tradicijska je misao usmjerena prema prošlosti. Njezina osnovna pretpostavka podrazumijeva bolje znanje preneseno od prijašnjih generacija u odnosu na nove adaptacije koje nisu prošle test vremena. S druge strane, znanstvena misao je antitradicionalistička iz razloga što pretpostavlja „kumulativni razvoj znanja u odnosu na prošlost, dok će mislioci iz budućnosti imati neusporedivo bolja postignuća“ (Horton prema Škorić, 2008: 23-24).

Viđenje Edwarda Shilsa bliže je Popperovom promišljanju u odnosu na Hortona. U tome smislu, Shils smatra tradicije prilagodljivima. On je ujedno prvi sociolog koji je objavio cjelovito djelo na ovu temu pod naslovom *Tradition* (1981). Shils izvore tradicije sagledava unutar ostvarivanja ljudskih potreba i sklonosti, što je čini pragmatičnim fenomenom (Jacobs, 2007: 142). Poima je evolucionistički, ističući preživljavanje onih sadržaja koji su učinkovito prilagođeni promjenama u okruženju (Shils, 1981: 205). Shils razlikuje tradiciju od mode, koja je izložena mnogo bržim preinakama i nestajanju. Nešto može započeti kao moda i postati tradicija, iako moda uglavnom ne traje dugo i za kratko razdoblje pronalazi mnoge recipijente. Tradicija raste mnogo sporije, ali traje duže (Škorić, 2008: 29). Tradiciju je moguće definirati kao „svaki filtrat prošlih uvjerenja ili praksi koje prenose društveni agensi (autoriteti), a akteri ih uče, promišljaju, utjelovljuju i internaliziraju tijekom najmanje tri generacije“ (Shils, 1981: 12-15). Ovakav vremenski okvir određen je proizvoljno, tj. bez detaljnijeg objašnjenja.

Shils razlikuje supstantivne i kreativne tradicije. Prve su manje podložne promjenama jer unose red u živote pojedinaca. To su primjerice roditeljski autoritet, monogamni brak, vjerske prakse, vezanost za naciju i lokalnu zajednicu. S druge strane, kreativne tradicije teže promjeni, a njihovi su karakteristični oblici znanost, književnost i umjetnost. Shils je svjestan promjena koje prolaze supstantivne tradicije tijekom posljednjih desetljeća pod utjecajem društvenih pokreta, medija, znanosti i politike. Unatoč ponešto izmijenjenim sadržajima, njihova je važnost i dalje neupitna (Jacobs, 2007: 142-143). U suvremenom društvu, tradicije se održavaju putem određenih institucija. Triptih institucija koje su temeljni čuvari tradicija čine obitelj, škola i religije, a naročito su važni upravo u očuvanju supstantivnih tradicija (Shils, 1981: 275). Prema Shilsu, mnoge organizacije modernog društva, primjerice poslovne tvrtke, političke stranke, tijela izvršne vlasti, oružane snage

itd. – imaju vlastite tradicije koje obično nisu doktrinarne. Sposobnost sudjelovanja aktera u njima i njihovog prihvaćanja usađena je kao dio tradicija unutar obitelji i drugih institucija triptiha (Jacobs, 2007: 147-148).

Jacobs (2007: 151) smatra Shilsovo viđenje položaja tradicije unutar modernosti detaljnijim od pogleda autora koji sugeriraju trend detradicionalizacije tijekom posljednja tri desetljeća (npr. Lash, Giddens i Beck). Suprotno takvim shvaćanjima, Shilsovu ideju modernosti određuje dinamična međuigra i nadmetanje mnoštva tradicija od kojih neke jačaju tijekom ovog razdoblja, dok druge slabe ili nestaju. Ipak, njihova uspostava i održavanje neizbježni su unutar različitih sfera kako bi društvo funkcioniralo (Kane, 2021: 9), što je shvaćanje koje ističe i Popper.

Na mogućnost održavanja tradicija upućuju i autori koji smatraju kako važnost ovog fenomena opada u uvjetima kasne modernosti. Anthony Giddens posvećuje takvoj problematici cijela poglavlja unutar djela *Reflexive Modernisation: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (1994) i *Odbjegli svijet: kako globalizacija uvjetuje naše živote* (2005). Prema njegovom mišljenju, živimo u mnogo dinamičnijem društvu od svih prijašnjih – onom koje je usmjereno prema budućnosti, a ne prema očuvanju postojećeg stanja (Giddens i Pierson, 1998: 94-95). Danas slabi utjecaj rodbinskih odnosa, religije i lokalne zajednice kao čuvara tradicija unutar ljudske svakodnevice. Zbog održavanja koraka s brzom dinamikom kretanja ljudi i informacija, ali i učinkovitog procjenjivanja brojnih rizika kojima je izložen, pojedinac treba oblikovati sebe kao reflektivni samoprojekt (Zlataar, 2006: 433). Ovo podrazumijeva promišljanje i revidiranje djelovanja u skladu s proizlazećim spoznajama o svijetu. Izgradnja samoidentiteta postaje jedno od središnjih životnih pitanja, a odražava je trajni proces međudjelovanja svakodnevnih iskustava i fragmentiranih tendencija suvremenog društva (Zlataar, 2008: 171).

Društveno djelovanje bilo je uniformirano i uvelike predvidljivo u predmodernim zajednicama zbog njihove zatvorenosti, odnosno rijetkih dodira s pripadnicima drugih kultura. Za razliku od takvog konteksta, društva kasne modernosti određuje odvajanje prostora i vremena putem iskorjenjivanja lokalnih društvenih odnosa. U mnogim područjima života, koja su nekada određivala tradicijska znanja i prakse, oslanjamo se na ekspertno i tehničko znanje apstraktnih sustava decentriranih u odnosu na lokalni kontekst (transport, zdravstvo, pravosuđe i dr.), što je preduvjet naše sigurnosti (Giddens, 1994: 84). Naravno, povjerenje se gradi i oko bliskih osoba te unutar zajednice, ali ono

više nije određeno isključivo utjecajem tradicije, već se temelji na našoj slobodnoj volji te može rasti i opadati uslijed kvalitete odnosa koje razvijamo međusobno. Potreba za osobnim razvojem proizlazi iz raspadanja starog poretka predmoderne zajednice, a podrazumijeva snalaženje među brojnim strategijama djelovanja koje su nam na raspolaganju i ustrajanje na samoaktualizaciji (Giddens, 2013: 121).

Giddens (1994: 57-59) smatra rast mogućnosti individualnih i kolektivnih izbora jednim od središnjih obilježja kasne modernosti određene globalnim širenjem kapitalizma i liberalne demokracije te intenzivnim dodirima među kulturama i njihovim miješanjem. U odnosu na takvo viđenje razvojne dinamike suvremenog društva u posljednjih pola stoljeća, ovaj autor razvija sociološku teoriju strukturacije, naglašavajući kako je dinamiku modernosti moguće adekvatno tumačiti samo uzimajući u obzir mikro i makro društvenu razinu, koje pokazuju određenu simultanost. Prema spomenutoj teoriji, strukture strukturiraju, ali ih akteri (agenti) mogu mijenjati i tek ponavljanjem njihovih akcija strukture se reproduciraju od lokalne do globalne razine (Giddens i Sutton, 2021: 239). U predmodernim društvima, ova teorija imala bi vrlo ograničen eksplanatorni kapacitet jer su položaji aktera bili većinom određeni tradicijom, a društvene promjene spore. Prema Giddensu (1994: 75), u kontekstu slabljenja tradicijskih obrazaca i uspostave posttradicijskog društva, akteri dobivaju subjektivnost i trebaju donositi svjesne izbore o kojima ovisi njihova uspješnost neovisno o tome što rade. Ipak, svakodnevni život nije samo amalgam slobodnih izbora. Društvo ne može funkcionirati bez procesa rutinizacije (strukturiranja), pri čemu su određene prakse tijekom duljih razdoblja utvrđene kao „neupitne“.

Giddens (2005: 61) vidi trend detradicionalizacije kao općenito jačanje reflektivnosti u svim sferama društva, pri čemu „akteri nemaju drugog izbora nego izabirati. Izbor je ono po čemu oni jesu“ (Giddens, 1994: 126). Ovaj autor ipak ne tvrdi kako su tradicije potpuno nestale ili da bi se to moglo dogoditi u budućnosti. Njihova se važnost očituje u pružanju okvira za djelovanje, što vrijedi i za znanja apstraktnih sustava (Giddens, 2005: 57). Prema Giddensu, tradicije su korisne jer uobličuju život. Međutim, njihovo je postojanje moguće samo na suvremeni način, odnosno legitimacijom kroz usporedbu s drugim argumentima, praksama i tradicijama (Giddens, 2005: 59-60). Poput društva i aktera (makro i mikro razina), tradicije trebaju biti reflektivne (prilagodljive) kako bi zadržale svoju aktualnost. Takvu značajku ističu i Popper te Shils. Ipak, njih dvojica ne

odvajaju nužno znanost, ekspertizu i apstraktne sustave od tradicije koju Giddens povezuje s lokalnim kontekstom i usmjerenošću na prošlost niti vide jednostrano opadanje važnosti tradicija u odnosu na slobodu djelovanja. Iz istog razloga, Alexander kritizira Giddensovo shvaćanje odnosa tradicije i suvremenog društva kao pojednostavljenu suprotnost. Refleksivno djelovanje odvija se unutar određenih kulturnih sustava i tradicija kao nadindividualnih životnih formi, a njegovi učinci nisu nužno promjene (Alexander, 1996: 136). Tradicije mogu biti odbačene, zadržane, osnažene, a moguće je supostojanje i različitih tradicija.

Stajališta slična Giddensu zagovara i Ulrich Beck (1994: 33), ukazujući kako refleksivnost vodi pojačanom propitivanju postojećih uvjerenja i praksi kao odgovoru na izazove suvremenog stanja. Prema Becku i sur. (2003: 13), preokret od utjecaja tradicijskog naročito je izražen u 20. stoljeću s uočljivim učinkom na povijesne formacije poslijeratnog modernog svijeta. Ovakvo viđenje kritizira izraelski sociolog Shmuel N. Eisenstadt (2002: 2-3), ističući prisutnost različitih odgovora i kulturnih scenarija unutar procesa globalizacije. Eisenstadt navodi primjer postkolonijalnih društava koja čuvaju svoje tradicije uz usvajanje suvremenih simbola i praksi. Višestruke reakcije na utjecaje globalizacije isključuju mogućnost jednostavnog odsijecanja prošlosti na temelju unilinearnog kretanja događaja. Drugim riječima, teoretiziranje suvremenosti podrazumijeva složenije promišljanje supostojanja starog i novog. Umjesto pojednostavljenog isticanja opadanja važnosti tradicije, istraživači trebaju ukazivati na društvene ishode njihovog privilegiranja, redefiniranja i odbacivanja u različitim društvenim kontekstima (Lee, 2013: 419-420).

3.2. Kuće za odmor u ruralnim područjima Dalmacije kao oblik refleksivnosti tradicije

Ruralna područja često se prenaplašeno dovode u vezu s tradicionalnim značajkama društva, za razliku od urbanih središta koja se doživljava kao njihovu suprotnost, odnosno otvorena za promjene i inovacije različite vrste (Krange i Skolgen, 2007: 219). Izvore takvog stajališta unutar javnog diskursa moguće je pronaći u teoriji modernizacije koja pojednostavljeno suprotstavlja tradicionalno i moderno. Ruralna područja podložna su tako različitim površnim interpretacijama. S jedne strane, romantizira ih se kao uglavnom netaknuta urbano-industrijskim razvojem i povezuje s jednostavnim načinom života te bliskošću i homogenošću lokalne zajednice. S druge, poprilično je čest pejorativni stav o njima kao nefleksibilnim, a time i osuđenim na nerazvijenost i demografsko propadanje (Jary

i Jary, 1999: 694-695).

Brojni primjeri ukazuju na neutemeljenost poimanja ruralnih i urbanih područja u dualističkom smislu. Iako ruralna područja nedvojbeno određuje sporija temporalnost u odnosu na gospodarski, tehnološki i infrastrukturno propulzivne gradske sredine (Supek, 1987: 179), ona su izložena promjenama uslijed postupnog usvajanja civilizacijskih dosega. Iskustva zapadnoeuropskih zemalja, ali i socijalizma i tranzicije u Hrvatskoj, potvrđuju kako ruralna područja nisu sudbonosno vezana za tradiciju. U Europi je proces rekonpozicije prisutan već pola stoljeća, a podrazumijeva usložnjavanje društvene strukture te gospodarski i infrastrukturni razvoj pojedinih ruralnih regija. Iako se Hrvatska nalazi na početku ovog procesa, ruralno stanovništvo iskazalo je spremnost prema preuzimanju vodećih privrednih, znanstvenih i političkih pozicija emigriranjem u gradove već tijekom socijalističke modernizacije, ali slična je situacija odredila i tranziciju u demokratsko i kapitalističko društvo (Šundalić, 2010: 52-54).

Hrvatsko selo jasno pokazuje suživot tradicionalnog i modernog. Poljoprivreda odavno nije dominantna djelatnost. Stanovništvo je prosječno sve obrazovanije, a socioprofesionalna struktura postaje heterogena. S druge strane, prisutna je vezanost za zemljoradnju namijenjenu potrebama kućanstva, kao i veća usmjerenost na lokalnu zajednicu u odnosu na urbane sredine (Klepač, 2021; Kuzmić i sur., 2021). Iako selo nije dostiglo razinu razvoja prisutnu u gradu, slična mogućnost nije isključena pri čemu tradicijski obrasci mogu predstavljati određena rješenja (Štambuk, 2014a: 15). Neoendogeni model promovira korištenje upravo lokalnih resursa i kulture u svrhu poticanja gospodarstva koje čuva okoliš i jača kvalitetu života unutar zajednice. Takav društveni kontekst, značajnije prisutan u razvijenim zemljama, ide u korist ruralnim tradicijama i etnološkoj baštini (Cifrić, 2016: 13). U tome slučaju, tradicija nije hobi, već je projekt koji uključuje potporu države i angažman stručnjaka kako bi resursi bili optimalno iskorišteni uz zadržavanje autentičnosti ruralnih sredina (Šundalić, 2010: 96-97).

Krange i Skolgen (2007: 219) smatraju kako današnji ostanak na selu podrazumijeva realizaciju modernog životnog projekta, pri čemu profesionalni i radni izbori nisu ništa manje reflektivni nego u urbanim sredinama. Štoviše, značajke takvih područja često zahtijevaju i više reflektivnosti u odnosu na razvijene centre s različitim sadržajima. Jedna od značajnijih ekonomskih aktivnosti ruralnih područja tijekom posljednjih desetljeća je turizam. Njegov razvoj revalorizira

različite elemente tradicijske kulture, pri čemu je potrebno razumjeti razloge čuvanja prošlosti, odnosno njezinu funkciju unutar trenutnog sustava kulture (Gurevič prema Hodžić, 2006: 16). Elementi ruralnog identiteta koje je moguće koristiti refleksivno u svrhu razvoja turizma uključuju gotovo svaki aspekt (nekadašnje) lokalne svakodnevice, poput rada i vještina na selu, gastronomije, tradicijske arhitekture i prirodnog okoliša (Ružić i Medica, 2010: 483).

Zasnivanje destinacija na tradicijskoj kulturi sve češće stavlja u prvi plan pitanje autentičnosti. Komodifikacija kulture vodi pretjeranim inovacijama i fikcionalizaciji svijeta (Žanić, 2016: 81). Sudbina atrakcija koje nisu zaštićene zakonom ili od strane UNESCO-a ovisi o njihovim vlasnicima kojima je potrebno ukazivati na potencijal autentične ponude. Antropolog MacCannell ističe kako je sve teže pronaći objektivnu autentičnost, tj. izvorna iskustva koja ne degradiraju turiste niti lokalno stanovništvo svojom trivijalnošću i isceniranošću. Prema njegovom mišljenju, turisti su sekularni hodočasnici koji tragaju za autentičnošću drugih kultura u odnosu na standardiziranost i otuđenost sredina u kojima žive (Dujmović, 2019: 151-152). Na ovaj način, tradicijska kultura ruralnih područja ima izrazit potencijal unutar neoendogenih razvojnih procesa ako se očuva njezina prepoznatljivost. Kako ističe Cifrić (2016: 18), povijesni primjer seljaštva (feudalizam) ukazuje na mogućnost autonomije zasnovane na tradiciji. Tako može biti i danas unatoč njezinim izmijenjenim sadržajima i funkcijama koje se, pored ostalog, koristi u turističke svrhe.

Tradicijska arhitektura predstavlja važan dio ruralnog identiteta. Većina svjetskih građevina pripada takvom graditeljstvu, namijenjenom stanovanju i privređivanju seoskog stanovništva. Ovo graditeljstvo oblikovali su pojedinci bez formalnog obrazovanja, koji su predajom usvajali znanja baštinjena generacijama i razvijali ih dalje. Ipak, povijest tradicijskog graditeljstva nije duga. Seoski dom bio je jednako skroman u Hrvatskoj i Europi do 18. stoljeća, kada počinje razvoj objekata u horizontalnom, vertikalnom i sadržajnom smislu (Živković, 2015: 9). Spomenute značajke vode i drugim nazivima za tradicijsko graditeljstvo poput narodnog, pučkog, predajnog i seoskog graditeljstva. Ova je tematika prilično usputno obrađena unutar arhitekture i povijesti umjetnosti. U većoj mjeri predmetom je interesa etnologije, koja proučava oblikovanje i uređenje takvih objekata te njihove namjene u izgrađenoj sredini.³³

³³ Vidjeti više na mrežnim stranicama Hrvatske enciklopedije: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=22982> (pristupljeno: 25. srpnja 2022.).

Tijekom procesa dekompozicije sela prilično je zanemarena njegova tradicija, a posljedično i graditeljstvo. Započinje emigracija u gradove, a novogradnja se oblikuje industrijskim materijalima (Živković, 2014: 495). Inzistiranje na urbano-industrijskim vrijednostima u razdoblju socijalističke modernizacije vodilo je bitnom smanjenju uloge tradicijske kulture u Hrvatskoj (Cifrić, 2016: 13). Prema Živkoviću (2015: 4), sami su seljaci počeli smatrati nazadnim vlastiti način života. Kada je riječ o kamenim kućama u Dalmaciji, takvu situaciju potvrđuje žbukanje njihove vanjštine, tj. prekrivanje kamenih blokova kao specifičnog izraza ruralnog identiteta. Također, počinje se rušiti staro i graditi novo, pri čemu se često radilo o lošim građevinama u termičkom i funkcionalnom smislu (dugački i mračni hodnici, suvišni balkoni te veći broj soba u odnosu na potrebe). Uzori su pronalazeni u prigradskim naseljima i ruralnom stanovništvu najbližoj društvenoj kategoriji koju su činili došljaci netom pristigli iz sela. Iskustvo moderne gradnje nedostajalo je jednima i drugima. Građevinama se nastojao pokazati društveni status njihovih vlasnika, neovisno o stambenim i gospodarskim funkcijama (Živković, 2015: 9).

Na priobalju i otocima situaciju je pogoršao i razvoj turizma tijekom socijalističkog razdoblja. Nastale su brojne bezlične kuće, neudobne za život. Velika količina takvih objekata donekle je promijenila fizionomiju dalmatinskog krajolika (Živković, 2016: 6). Prilikom ukazivanja na nedovoljno čuvanje tradicijskog graditeljstva tijekom posljednjih pola stoljeća, ne misli se kako je trebalo živjeti u zadimljenim prostorijama, kućama bez struje i vode te osnovnih higijenskih uvjeta. Međutim, svakako bi bila ekonomičnija obnova postojećih objekata, tim više što su građeni od prirodnih materijala vrlo dostupnih u prirodi (kamen i drvo) pa ih možemo smatrati i ekološki prihvatljivima (Živković, 2015: 9).

Nakon osamostaljenja Hrvatske, tj. od početka treće modernizacije, ruralnu kulturu počinje se vrednovati pozitivno kao sastavnicu nacionalnog identiteta i uviđaju se njezini gospodarski potencijali (Cifrić, 2016: 13). Mijenja se svijest o tradicijskoj gradnji, pri čemu se takve kuće povezuje s udobnim stanovanjem te prihodovanjem od ruralnog turizma. Obnova je starih kuća, kao i gradnja novih u tradicijskom duhu, započela najprije u Istri koja je postigla zavidne standarde kompromisa suvremenog komfora i očuvanja autentičnosti nakon početnih odstupanja od tradicije. U Dalmaciji je turistička revalorizacija takvih objekata prisutna posljednjih desetak godina, no već je nastala „kritična masa“ ponude koja stvara potrebu za znanstvenim pristupom ovoj tematici.

Ključna su pitanja razina očuvanosti tradicije, kao i njezin doprinos razvoju ruralnih područja (Živković, 2015: 7; Živković, 2016: 64).

Dobrodošli su provedba istraživanja i educiranje stanovništva jer prostorno-planska praksa ne uvjetuje da novoizgrađene strukture moraju slijediti načela tradicijske gradnje. Ovo vrijedi i za adaptirane kamene kuće, izuzevši zaštićena područja i kulturna dobra (Baćac, 2011: 74; Živković, 2015: 77). Takva su pitanja prepuštena kreativnosti njihovih vlasnika, dok je korištenje etnološke struke izuzetno rijetko (Baćac, 2011: 86). Stoga su rezultat česta odstupanja u korištenju tradicije, odnosno njezino zanemarivanje ili pogrešna upotreba (Salopek, 1996; Čiča i Mlinar, 2010; Baćac, 2011; Zoričić, 2011; Živković, 2015).

Tradicijsko graditeljstvo nije bilo značajniji predmet interesa dosadašnje politike, a nije dovoljno ni istraživano u Hrvatskoj. Uzroke tome moguće je potražiti u neprimjerenom shvaćaju ruralnih područja kao nužno vezanih za poljoprivredu i posljedično slabije razvijenih (Kranjčević, 2018: 131). Ovo vodi svojevrsnoj odbojnosti prema ruralnom unutar društvenog sustava, što je istaknula *Strategija ruralnog razvoja RH 2008. – 2013.* (2008: 33). Jedan od rijetkih pregleda stručnih i znanstvenih radova o tradicijskom graditeljstvu donose Demonja i Baćac (2012). U kontekstu ruralnog turizma, oni upućuju na nekoliko publikacija koje prikazuju mogućnosti primjene tradicije unutar poslovanja. Ružičeve (2005; 2011) monografije tako kategoriziraju aspekte lokalnog identiteta s potencijalnom atrakcijskom osnovom, što im daje izrazitu praktičnu vrijednost. Potrebno je izdvojiti i *Priručnik za bavljenje seoskim turizmom: korak po korak od ideje do uspješnog poslovanja* (Baćac, 2011), koji detaljno opisuje sve aspekte rada gospodarstava utemeljenih na tradiciji (agroturizam, kuće za odmor, ruralni hoteli, kampovi i dr.). Spomenuti aspekti tiču se uređenja objekata i njihove okoline, registracije poslovanja, pružanja usluge, marketinga, zakonskih obveza i korištenja mogućih izvora financiranja. Kada je riječ o dalmatinskoj tradicijskoj gradnji, Živković (2013; 2014; 2015; 2016) je autor većeg broja recentnih radova u kojima se ukazuje na postupke obnove i uređenja starih kamenih kuća za potrebe stanovanja i bavljenja turizmom. Ista je načela potrebno primjenjivati i kod novogradnje kako bi se očuvao prostorni identitet.

Više autora ukazuje na nedovoljan interes politike za tradicijsko graditeljstvo putem natječaja koji su provođeni u svrhu obnove ili gradnje takvih objekata. Pleština (1996: 227) ističe kako je Ministarstvo graditeljstva financiralo objekte u ratom stradalim područjima opisane kao „prikladne

za sve regije“, unatoč tome što je propozicijama natječaja naznačena nužnost poštivanja regionalnih specifičnosti. Živković (1996: 205) napominje kako je unutar takve obnove ruralnih područja propuštena prilika gradnje u tradicijskom duhu iako je financirano na tisuće objekata koji su uglavnom zadovoljavali tek egzistencijalnu funkciju „krova nad glavom“. Nešto recentniji primjer financiranja neautentičnih građevina navode Čiča i Mlinar (2010: 124-125), ukazujući na potrebu češćeg uključivanja stručnjaka u projekte obnove etno-eko sela kojima ministarstva dodjeljuju bespovratna sredstva. Isti autori smatraju nužnim utvrditi mehanizme zaštite i promocije tradicijske gradnje na institucionalnoj razini općenito, kako bi se suradnjom s vlasnicima takvih objekata poboljšao način predstavljanja nacionalne ruralne kulture (Čiča i Mlinar, 2010: 127).

Prethodna promišljanja na jednak se način odnose i na kuće za odmor koje mogu biti dijelom ponude etno-eko sela. Povećanje njihovog broja u Primorskoj Hrvatskoj potvrđuje identitet kao razvojni potencijal i doprinos financijskim prilikama depopuliranih ruralnih područja. Međutim, jednako je značajno osigurati turistima izvorni doživljaj kao temelj kvalitetne ponude (Zoričić, 2011: 90). U tome smislu, nužno je poticati na promišljanje o tradicijskim elementima kuća za odmor unutar (stručne) javnosti, kao i najučinkovitije načine njihovog korištenja za potrebe ruralnog turizma.

3.2.1. Značajke tradicijskih kuća za odmor

Ruralne (tradicijske) kuće za odmor predstavljaju građevine kojima se poštuje ambijentalna arhitektura. Specifičnost takve ponude je iznajmljivanje cijelog objekta s okućnicom skupini gostiju. Vlasnik u pravilu ne živi na istom gospodarstvu, no treba postojati kontinuirana komunikacija na relaciji gost – domaćin (informacije o mogućnostima ponude, gostoprimstvo, obavijesti i sl.) (Baćac, 2011: 41). Općenita pravila koja se odnose na tradicijske kuće za odmor uključuju što manja odstupanja u odnosu na izvorne objekte, kao i korištenje recikliranih materijala gdje je to moguće. Ovo se jednako odnosi na adaptirane stare kuće i novogradnju (Demonja i Baćac, 2012: 213).

Svako graditeljstvo rezultat je prirodnih i društvenih čimbenika kao proizvedeni prostor koji služi potrebama društva (Lefebvre, 1990). Kada je riječ o tradicijskom graditeljstvu u Dalmaciji, krški je teren utjecao na korištenje kamena kao osnovnog materijala kojeg je bilo u izobilju unutar okolice. Kuće su građene od kamenih blokova koji su obrađivani u većoj ili manjoj mjeri (vanjski

zidovi), dok su unutarnji zidovi bili grublje klesani i ožbukani (Buble, 2007: 452). Krški je teren utjecao i na konfiguraciju sela, pri čemu se izbjegavala gradnja objekata usred oskudnih obradivih površina zbog erozijskih procesa i smanjivanja plodnih mogućnosti. Mediteransko selo smješteno je na rubovima polja i vrtača. Pripada tipu „razbijenih sela“ koja se protežu u dugome luku između obradivih površina i kraškog zaleđa gdje se vodilo životinje u ispašu. Riječ je o racionalnom korištenju prostora na relaciji kuća, gospodarsko dvorište, obradive površine i ispašne površine (Defilippis, 2013: 298-299).

U društvene uvjete tradicijske gradnje spadaju povijesna zbijanja kojima je Dalmacija bila izložena te dijelom već spomenuta gospodarska upotreba prostora. Graditeljstvo je primjerice bilo manje razvijeno na području zaobalja u odnosu na priobalje i otoke čemu su razlog turbulentniji društveni uvjeti vezani za turska osvajanja (Živković, 2015: 13). Pored toga, prostor uz more karakterizirala je gušća mreža naselja čije je stanovništvo dolazilo u kontakt, a razvijalo se i pomorstvo putem kojeg se ostvarivao doticaj sa stranim svijetom od kojeg se ponešto usvajalo. Specifičnost otoka predstavljaju sela udaljena od obale, zbijenog tipa i ponekad utvrđena, što je uvjetovala opasnost gusarenja s mora. Kuće su građene u visinu, okućnice su male, a ulice uske zbog nedostatka prostora (Živković, 2016: 14). Razvijalo se maslinarstvo i vinogradarstvo, dok je stočarstvo održavano samo za potrebe obitelji jer nije bilo pašnjaka. U okolnom strmom prostoru priobalnog i otočkog sela, stanovništvo je stvaralo i melioriralo obradive površine prilagođene snazi čovjeka i stoke kojom je raspolagao (Defilippis, 2013: 299-301).

Gospodarske prilike imale su presudan utjecaj na organizaciju tradicijske kamene kuće. Osnovna je prostorija bila kužina (vatrenica) unutar koje se nalazilo ognjište gdje se kuhalo, blagovalo i grijalo. U zaobalju je to bila prizemnica rađena uz kuću katnicu, dok se na području priobalja i otoka najprije nalazila u potkrovlju zbog nedostatka prostora kako bi dim slobodno izlazio u atmosferu. Nepraktičnost takvog rješenja uslijed potrebe česte komunikacije s dvorištem vodila je njezinom pomicanju u prizemlje nakon razvoja dimnjaka. U prizemlju tradicijske kuće nalazila se i štala, odnosno konoba, ovisno o tome je li bila riječ o stočarskom ili vinorodnom području. Na katu su bile sobe za spavanje do kojih se dolazilo putem solara (volti/balatura). Riječ je vjerojatno o najmarkantnijem tradicijskom elementu ovog područja koji je imao dvostruku funkciju: ljeti je čuvao prizemlje od pretjeranog zagrijavanja, dok je zimi pružao osunčan prostor na kojem su žene

obavljale kućanske poslove. Ako je kuća imala više katova, njihov se pristup osiguravao unutarnjim drvenim stubama (Živković, 2016: 11). U zaobalju su kuće nerijetko rađene u nizu kako bi se izbjegla gradnja bočnih zidova te osigurala zaštita od neugodnih vjetrova (Živković, 2016: 11). Na Slici 5 prikazan je karakteristični izgled tradicijske kuće u Dalmaciji.

Slika 5. *Primjeri dalmatinskih kamenih kuća*

Izvor: Živković (2015: 10-11); <http://zelenaknjizara.net> (pristupljeno: 15. kolovoza 2022.)

Nije očekivano kako će prostorije i njihov raspored u današnjim kućama biti jednaki kao u izvornim objektima. Primjerice, štale i vatrenice su danas rijetkost, dok su konobe nešto češće. Ipak, važno je slijediti tradicijski izgled objekata u što većoj mjeri kako bi kuće za odmor bile autentične kao potencijal unutar procesa neoendogenog razvoja. U tome smislu, sažeto će biti prikazani tradicijski elementi vanjskog i unutarnjeg uređenja kuća za odmor i njihovih okućnica, kao i tipične pogreške koje je potrebno izbjegavati kao odstupanja od tradicije. Ovim se aspektima pridaje pažnja unutar empirijskog dijela disertacije na temelju istraživanja elemenata refleksivnosti tradicije unutar djelovanja kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji.

Uz klesani kamen povezan fugama i solare (Slika 5), vanjski izgled objekata određuje specifična vrsta krovišta i pokriva, izgled vrata i prozora te dimnjaci (Slika 6). Krovišta su pretežno dvoslivna. Do početka 20. stoljeća bila su pokrivena kamenim pločama čiji su preklopi premazivani zbog sprječavanja prokišnjanja i propuhivanja vjetra. Ponegdje su cijela krovišta premazivana vapnenim mlijekom (npr. Brač) kako bi se odbijale zrake sunca za vrijeme vrućina i dezinficiralo plohe s kojih se prikupljala kišnica. Nedostatak takvih krovišta bila je njihova težina zbog koje je patila krovna konstrukcija – drvene roženice. Rasterećenje i produživanje trajanja krovišta nastupilo je

korištenjem kupa kanalice i utorenog crijepa koje se kupovalo za razliku od ploča pribavljenih u prirodi (Slika 6) (Živković, 2015: 24-25). Prilikom opremanja kuće za odmor treba izbjegavati „efekt odmah starog crijepa“, koji nema utemeljenja u tradiciji. Primjerenije je upotrebljavati crvenkasto-narančasti crijep koji će dobiti patinu na prirodan način uz protek vremena (Živković, 2016: 100).

Vrata i prozorski zatvori vjerojatno su najujednačeniji element tradicijskog graditeljstva na području Dalmacije. Rade se od drva i imaju karakteristične horizontalne uklade. Prozorski okviri su manjeg i uspravnog formata jer je staklo bilo teško nabaviti. Težaci su nastojali zakloniti se u svome domu od vremenskih neprilika kojima su bili izloženi dnevno tijekom rada. Također, prozori i vrata ukrašavaju se doprozornicima i dovratnicima od klesanog kamena (Slika 6). Kod adaptacije ili gradnje kuće za odmor preporučuje se pridržavanje ovih načela te izbjegavanje PVC i aluminijske stolarije kao univerzalnih industrijskih materijala koji nemaju mnogo doticaja s identitetom ruralnih područja (Baćac, 2011: 74; Živković, 2016: 84). Konačno, tradicijski dimnjaci bili su vrlo raznoliki – od jednostavne izdignute kamene ploče u krovu do raskošnih oblika na obali i otocima (Slika 6).

Slika 6. *Elementi vanjskog i unutarnjeg izgleda tradicijskih kamenih kuća*

Izvor: Živković (2015: 22-25; 2016: 50; 2016: 86)

Unutarnje uređenje objekta treba odražavati „duh starine“, što se postiže korištenjem izvornog namještaja ako je sačuvan. Dotrajale je predmete potrebno obnoviti uslijed korištenja za vlastite potrebe ili zapuštenosti. Preporučljivo je koristiti i potpuno novi namještaj koji odražava tradicijski (rustikalni) stil. Ambijentalnost se postiže i etnološkim predmetima kao dekorom, poput starih obiteljskih fotografija, umjetničkih slika i fotografija prirodne i kulturne baštine te predmeta iz nekadašnje upotrebe kao što su mlinac za kavu, petrolejke i šivači strojevi (Slika 7). Nije autentično stambene prostorije ukrašavati predmetima korištenim u gospodarske svrhe koji nisu pripadali takvom prostoru. Karakteristični su primjeri alati pričvršćeni na zid te korištenje kotača zaprežnih kola kao rasvjetnog tijela. Povremeno je prisutno i natrpavanje prostora etnološkim predmetima sukladno principu „što više to bolje“. Takvu praksu treba izbjegavati zbog prozračnosti prostora i potencijalnog oštećenja vrijednih predmeta uslijed korištenja kuće za odmor od strane gostiju (Baćac, 2011: 75-79).

Ostale elemente tradicijskog interijera dalmatinske kuće predstavljaju već spomenuta roženička krovništa, drvene stube, kao i daščani stropovi poduprti grednicima (Slika 7). U prizemlju su podove činile kamene ploče, a ponegdje i nabijena ilovača. Danas su češće u upotrebi različite vrste keramičkih pločica.

Slika 7. *Unutrašnjost tradicijske kuće u Dalmaciji*

Izvor: <https://www.airbnb.com>; <https://www.novasol.hr> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

Prostorije koje tradicijske kuće nisu imale, poput kupaonica, WC-a i kuhinje, preporučljivo je urediti prema zahtjevima modernog komfora. Istovremeno treba paziti kako ne bi došlo do gubitka samog karaktera ili integriteta objekta (Šarić Žic, 2005: 41). Neovisno koriste li se tradicijski objekti za potrebe stanovanja, turizma ili u druge svrhe, primjerena adaptacija uključuje prenamjenu interijera

uz korištenje tradicijskih materijala i tehnika gradnje uz suvremene dodatke poput keramičkih pločica na zidovima u takvim prostorijama (Živković, 2016: 87).

Unutar interijera još je potrebno izbjegavati tzv. „ugodaј špilje“, tj. ostavljanje neožbukanih zidova. Ovo ne odgovara tradiciji jer su seljaci veći dio vremena provodili u prirodi okruženi kamenom, dok su unutar doma željeli boraviti u „finijem“ prostoru u odnosu na krš. Trenutna je situacija potpuno drugačija jer ljudi rade različite poslove, a poljoprivreda nije dominantna djelatnost. Ipak, ponovno treba izbjeći udaljavanje od autentičnosti ruralne kulture, što se može postići kombinacijom ožbukanih i ponekog neožbukaniog zida kao kompromisom (Živković, 2016: 87-89). Tipične su pogreške prilikom unutarnjeg uređenja tradicijskih objekata prikazane na Slici 8.

Slika 8. *Odstupanja od tradicije u uređenju unutrašnjosti kuća za odmor (neautentično korištenje etnoloških elemenata, natrpavanje prostora i „ugodaј špilje“)*

Izvor: <https://www.airbnb.com>; <https://www.novasol.hr> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

Okućnice (dvorišta) seoskih kuća nekada su bile skromne u odnosu na raslinje zbog sušnih uvjeta i potrebe čuvanja vode. Unutar njih najčešće se nalazio pokoјi lonac s cvijećem i začinskim biljem te nadstrešnica s vinovom lozom (Živković, 2016: 94). Danas su uvjeti bitno različiti po pitanju vodoopskrbe pa se preporučuje održavanje predvrtova, voćnjaka i povrtnjaka u svrhu poticanja bioraznolikosti i očuvanja tradicije vezane uz poljoprivredu (Demonja i Baćac, 2012: 214). Pritom je važno kultivirati domaće (autohtone) biljke, kao i one koje su se ovdje udomaćile. S njima se postižu željeni rezultati jer su prilagođene klimi na Jadranu: ljetnoj suši, niskim i visokim temperaturama i jakim vjetrovima. Usto su aromatične, ljekovite, ukusne i estetski se uklapaju u krajolik (Grgurević, 2017: 13). Spomenute značajke mediteranskog raslinja potvrđuju održavanje okućnice važnim elementom ponude ruralnog turizma i kuća za odmor koji boravak u ruralnim područjima čini

ugodnijim i sadržajnijim.

Ostale elemente ambijentalnog ugođaja okućnice čine staze (puteljci) od kamenih ploča ili šljunka, jednostavne željezne ograde bez stilskih detalja, korištenje etnoloških predmeta kao dekora (pretežno onih gospodarske namjene – zaprežna kola, plugovi, kotači i sl.), krune cisterni u koje se prikupljala kišnica te suhozidi (Slika 9). Održavanje i gradnja suhozida, kojima se omeđuju zemljišne čestice i trasiraju padine, čine mediteranski prostor prepoznatljivim. Riječ je o kulturnom naslijeđu koje je 2018. godine UNESCO uvrstio na listu zaštićene svjetske kulturne baštine (Ralica i Blaće, 2021: 50). Najstarija suhozidna gradnja na ovom području Mediterana veže se za predilirske i ilirske utvrde (gradine) i grobne humke (tumule), odnosno ono što je od njih ostalo tijekom 3 500 godina djelovanja ljudi i prirodnih procesa. Međutim, većina jadranskih suhozida nastala je kao rezultat djelovanja tek jedne ili dviju generacija narodnih graditelja tijekom posljednjih dvadesetak godina 19. stoljeća. U tom razdoblju talijansko i francusko tržište poharale su bolesti vinove loze lug i filoksera. Visoke cijene i potražnja za vinom naveli su brojne seljake na otvaranje prema tim tržištima za što je bilo potrebno krčenje, omeđivanje i trasiranje parcela upravo putem suhozida. Iako je spomenuta gospodarska aktivnost približila seljaštvo kapitalističkim odnosima, ubrzo je filoksera poharala i ovdašnje vinograde uvjetujući njegovo migriranje u Novi svijet iz ekonomskih razloga (Bodrožić i sur., 2016: 13-14). Suhozidi su građeni i nakon tog razdoblja te ostaju prepoznatljiv pokazatelj ljudske prisutnosti u ruralnom prostoru do današnjih dana.

Slika 9. *Dalmatinske okućnice*

Izvor: <https://www.airbnb.com>; <https://www.novasol.hr> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

Prilikom uređivanja okućnica važno je također ukazati na nekoliko praksi koje je potrebno izbjevati jer ne pripadaju tradicijskom graditeljstvu (Slika 10). Primjerice, vrlo su uočljivi korištenje

betonskih zidova i konstrukcija, kao i plastičnog vrtnog namještaja (stolovi, stolice i ležaljke). U takvim je slučajevima ponovno primjerenije koristiti prirodne materijale poput kamena i drva (Baćac, 2011: 81-82). Ipak, ne treba se prikloniti tendenciji „kamenjarenja“ koja se očituje u nekritičnom oblaganju okoliša u kamen i imitiranju gradnje u kamenu lijepljenjem nepravilnih ploča na zidove kako se inače popločavaju dvorišta i staze (Živković, 2015: 65). Time se narušava izvorni ambijent, jednako kao i zasijavanjem velikih površina tzv. „engleskom travom“ koja ne pripada krškom prostoru (Baćac, 2011: 81).

Slika 10. Neautentični detalji dalmatinske okućnice

Izvor: <https://www.novasol.hr> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

Tradicijsko graditeljstvo moguće je očuvati samo nastanjivanjem pripadajućih objekata. Riječ je o trajnom ili sekundarnom stanovanju (vikend, godišnji odmor i sl.), bavljenju ruralnim turizmom ili njihovim različitim kombinacijama. Uz zadržavanje identitetske posebnosti unutar kulturne raznolikosti svijeta, kontinuitet gradnje na tradicijskom tragu predstavlja harmoničniji odnos čovjeka s prirodom te ekonomično korištenje resursa na temelju dogradnje postojećih objekata i korištenja recikliranih materijala (Salopek, 1996: 42). Ovo su važni čimbenici koji tradicijsko graditeljstvo uklapaju u perspektivu neoendogenog razvoja ruralnih područja, a time i turizam kao prepoznatljivu gospodarsku djelatnost unutar toga procesa.

4. METODOLOGIJA

4.1. Cilj istraživanja i studija slučaja kao istraživački pristup

Konceptu tradicije unutar ovog rada pristupa se kao dinamičnom fenomenu društvenog života, čija se refleksivnost očituje u čuvanju određenih elemenata nekadašnjeg razvoja (vrijednosti, norme i prakse) te njihovom korištenju prilikom usmjeravanja daljnjeg razvoja (Weiszacker prema Cifrić, 2013: 374). Na kompatibilnost ruralnih tradicija te odvijanja razvojnih procesa upućuje primjer ruralnog turizma, pri čemu se unutar ove djelatnosti kao atrakcijska osnova vrednuju pojedini aspekti života na selu. Manje ili više očuvani u odnosu na prošlost, to mogu biti lokalna gastronomija, narodno graditeljstvo/arhitektura, obrti, poljoprivreda, pučke svetkovine i zabave (Demonja i Baćac, 2012: 208). Ruralnim turizmom potrebno je promicati neoendogeni model razvoja, koji uz ekonomsku vitalnost brine o očuvanju lokalne zajednice i njezinih društvenih rutina te fizičkog okoliša. Kada je riječ o upravljanju ruralnim razvojem, neoendogeni model podrazumijeva dinamični međudnos i konsenzus inicijativa usmjerenih „odozgo prema dolje“ i „odozdo prema gore“ (Bušljeta Tonković, 2019: 253). Drugim riječima, okviri i mjere ruralnog razvoja utvrđeni na međunarodnoj, nacionalnoj i regionalnoj razini trebaju se prožimati s poduzetničkim inicijativama i političkom participacijom na lokalnoj razini. Suradnja i znanje unutar određene zajednice smatraju se ključnim segmentima razvoja o kojima ovisi sustavnost gospodarskih i upravljačkih inicijativa (Bušljeta Tonković, 2019: 253).

U odnosu na iznesene potencijale lokalnih tradicija i ruralnog turizma, cilj ovog istraživanja jest utvrditi refleksivnost tradicijskih praksi unutar konteksta kuća za odmor u ruralnom području Splitsko-dalmatinske županije. Temeljno istraživačko pitanje glasi: *u kojoj mjeri kuće za odmor doprinose očuvanju tradicije i koja je njihova uloga prilikom promicanja neoendogenog ruralnog razvoja?* Kako bi se odgovorilo na temeljno istraživačko pitanje, postavljeno je nekoliko posebnih istraživačkih pitanja:

1. U kojoj se mjeri koriste tradicijski elementi kod adaptiranih kuća za odmor i novogradnje (vanjsko i unutarnje uređenje te okućnica)?
2. Promiču li vlasnici kuća za odmor neke druge i drugačije oblike kulture kojima se njeguje

tradicija ruralnih područja?

3. Doprinose li kuće za odmor poboljšanju ekonomskih prilika lokalnog stanovništva i smanjenju procesa iseljavanja?
4. U kojoj je mjeri i obliku prisutna suradnja s lokalnom zajednicom?
5. Jesu li kuće za odmor usklađene s načelima održive gradnje i ruralno-ekološkog metabolizma?
6. Postoji li strateška suradnja s javnim sektorom i kako se ona manifestira (inicijative, projekti i sl.)?

Definiranje ruralnih područja obuhvaća vrlo različite teorijsko-metodološke pristupe. Takvi pristupi uvjetovani su predmetom i interesima akademskih disciplina koje se bave ruralnim područjima (npr. geografija, sociologija, antropologija, agrarna ekonomija i arhitektura) (Lukić, 2010: 51) ili pak interesima javnih tijela koja oblikuju službene definicije u svrhu popisivanja stanovništva te osmišljavanja programa ruralnog razvoja (Kantar, 2016: 32).³⁴ Prema Klempić-Bogadi (2015: 141), neovisno o obuhvaćenim društvenim ili prostornim obilježjima koja se najčešće uzimaju u obzir (manja gustoća naseljenosti u odnosu na urbana područja, društvena i geografska izoliranost od centara moći u urbanim središtima, dominacija prirodnog okoliša u odnosu na izgrađeni i dr.³⁵), podjela na kategorije ruralno i urbano uvijek je arbitrarnog karaktera. Iako lokacijski pristup pretpostavlja da je riječ o jasnim i dihotomnim kategorijama, istraživanja pokazuju brojne primjere prožimanja urbanih i ruralnih obilježja na razini pojedinih naselja. U tome je smislu unutar ovog rada korištena definicija ruralnih područja iz *Programa ruralnog razvoja Republike Hrvatske 2014. – 2020.* (2014: 20). Ruralnim područjima smatraju se sve jedinice lokalne samouprave na prostoru Republike Hrvatske uz izuzetak gradova Zagreba, Splita, Rijeke i Osijeka, u kojima se ruralnim smatraju sva naselja koja im administrativno pripadaju osim samih naselja sjedišta (Zagreb, Split, Rijeka i Osijek). Ovako definirana ruralna područja obuhvaćaju 99,24 % površine Republike Hrvatske u kojima je živjelo 3 217 117 stanovnika prema *Popisu stanovništva* iz 2011. godine, odnosno

³⁴ Pojam ruralno učestalije se koristi od 1920-ih kada nastupaju velike ekonomske transformacije seoskog života i nestajanje seljačke kulture. Takve su promjene privukle interes istraživača, a pojam se modificirao od isticanja kontrasta između ruralnih i urbanih područja, preko ruralnog-urbanog kontinuuma te čak negacije ruralnog kao specifičnog tipa prostora, do 21. stoljeća i raznovrsnih načina konceptualiziranja ruralnosti (Lukić, 2010: 51).

³⁵ Vidjeti više u Brown i Schafft (2011).

75,08 % stanovništva. Ova je definicija preuzeta prilikom istraživanja tradicijskih kuća za odmor kako bi se obuhvatilo objekte koji se nalaze u administrativnom području malih i srednjih gradova i grada Splita, čija su čitava naselja ili njihovi dijelovi prožeti ruralnim obilježjima (Klempić Bogadi i Podgorelec prema Klempić Bogadi i sur., 2015: 141). Unutar analize prostorne distribucije kuća za odmor posebna pozornost usmjerena je na tip jedinice lokalne samouprave te naziv i veličinu naselja, kako bi se dodatno utvrdile razlike između urbanih i ruralnih naselja prema kriteriju Državnog zavoda za statistiku pripremljenog za potrebe *Popisa stanovništva iz 2011. godine*.³⁶

Studija slučaja (engl. *case study*) je pristup na kojem se temelji istraživanje provedeno za potrebe ovog doktorskog rada. Osnovna je značajka studije slučaja holističko razmatranje predmeta istraživanja u određenom društvenom kontekstu. Ovakav pristup omogućuje razvijanje teorijskih tvrdnji, a istodobno se njime nastoji premostiti jaz između poopćenih znanstvenih teorija i jedinstvene problematike slučaja kojeg se istražuje (Haralambos i Holborn, 2002: 997). Upravo se na takvim značajkama studije slučaja temelji i znanstveni doprinos ove doktorske disertacije. Teorijsko-empirijski pristup proučavanju refleksivnosti tradicije na primjeru kuća za odmor pruža sustavni znanstveno elaborirani uvid u važnu društvenu pojavu koja do sada u Hrvatskoj nije znanstveno istražena. Nacrt i rezultati ovoga istraživanja mogu biti primijenjeni za buduća istraživanja slične tematike na prostoru Splitsko-dalmatinske, ali i drugih županija RH. Istraživački koncept ujedno je aplikabilan unutar istraživanja ruralne tematike i izvan okvira RH. Rezultati imaju i praktičnu primjenu u kontekstu šireg društvenog doprinosa dajući ključne podatke i uvide vlasnicima kuća za odmor. Ujedno mogu biti značajni prilikom planiranja i osmišljavanja nacionalnih strategija tj. politika u zakonodavnoj domeni s ciljem što učinkovitijeg promicanja odnosa tradicije i razvoja ruralnih područja.

Prema tipologiji studija slučaja koju je razvio Yin (2007: 54), istraživanje tradicijskih kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji pripada studiji jednog slučaja. Jedinice analize unutar ovog rada obuhvaćeni su objekti i njihovi vlasnici. Pristup studije slučaja odabran je zbog sljedećih razloga:

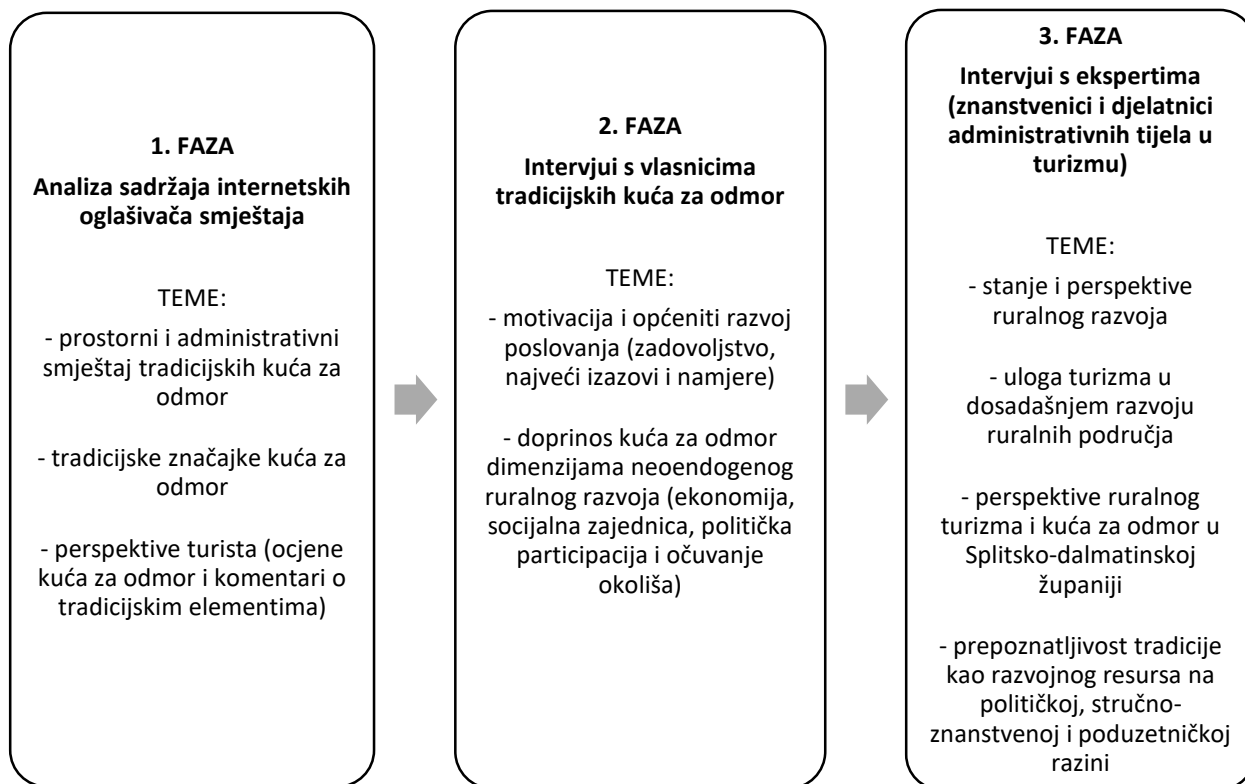
³⁶ Prema spomenutom kriteriju, ruralnim i prijelaznim naseljima smatraju se: 1. sva naselja do 1 999 stanovnika, 2. naselja od 2 000 do 4 999 stanovnika, s manje od 25 % zaposlenih u naselju stanovanja unutar sekundarnih i tercijarnih djelatnosti u odnosu na ukupan broj zaposlenih stanovnika naselja te s udjelom poljoprivrednih kućanstava od 51 % ili više, 3. naselja od 5 000 do 9 999 stanovnika, s manje od 25 % zaposlenih u naselju stanovanja unutar sekundarnih i tercijarnih djelatnosti u odnosu na ukupan broj zaposlenih stanovnika naselja. Sva ostala naselja smatraju se urbanima, što vrijedi i za naselja sjedišta upravnih gradova (bez obzira na broj stanovnika) (Ostroški, 2011: 7-8).

1. Distinktivnost elemenata tradicijskih kuća za odmor. Tradicijsko graditeljstvo Dalmacije specifično je u odnosu na ostala područja Hrvatske, što se očituje putem vanjskog i unutarnjeg izgleda kamenih kuća i njihovih okućnica (Pleština, 1996: 227; Ružić, 2005; Baćac, 2011; Živković, 2013; Živković, 2016). Posljednja dva do tri desetljeća dolazi do reafirmacije tradicijske gradnje pri čemu se kamene kuće adaptiraju ili grade za potrebe stanovanja i bavljenja turizmom. U praksi se očituje rasprostranjenost više ili manje autentičnih zahvata pa je tijekom posljednjih godina, u suradnji etnologa, konzervatora, arhitekata i lokalnih graditelja, osmišljeno nekoliko priručnika s ciljem kvalitetne obnove te čuvanja tradicijske gradnje i identiteta turističkih destinacija (Živković, 2015: 4). Srodni znanstveni radovi unutar geografskog područja obuhvaćenog ovom disertacijom su rijetki i uglavnom se tiču proučavanja etno-eko sela, a ne izričito kuća za odmor (Škreblin, 2010; Čiča i Mlinar, 2010; Buble i Gamulin, 2011).
2. Pozicioniranost ruralnog turizma Splitsko-dalmatinske županije u strateškim dokumentima kao potencijalno važne socioekonomske djelatnosti. *Strategija razvoja turizma RH do 2020. godine* (2013: 35) sagledava ruralni/seoski turizam Splitsko-dalmatinske županije kao jedan od proizvoda s najizraženijom razvojnom perspektivom (sekundarni turistički proizvod). Prema strateškim dokumentima na regionalnoj razini, kuće za odmor pritom su jedan od najvažnijih tipova smještajnih kapaciteta unutar takve ponude (uz agroturističke objekte). Suprotno procjeni iznesenoj za desetogodišnje razdoblje u *Strategiji razvoja ruralnog turizma Splitsko-dalmatinske županije* (2009: 144), prema kojoj je predviđena mogućnost rasta od sedamdeset tradicijskih kuća za odmor, ove brojke su znatno premašene. Do sada je provedeno nekoliko istraživanja o kućama za odmor na prostoru ove županije u kojima je razmotrena ekonomska dimenzija njihovog poslovanja (Marković, 2017; Banožić, 2019; Bitunjac, 2019). Unutar ove disertacije, konceptu razvoja pristupa se višedimenzionalno. Uz ekonomsku dimenziju, istražuju se i ostale dimenzije sukladno neoendogenom poimanju razvoja ruralnih područja, odnosno doprinos kuća za odmor ovome procesu.

4.2. Tijek istraživanja, metode i uzorkovanje

Terenskom radu prethodili su izrada nacrtu istraživanja i istraživačkih protokola (Prilozi 8.2, 8.3 i 8.4) te odluka Etičkog povjerenstva Filozofskog fakulteta u Splitu o usklađenosti predloženog istraživanja s važećim etičkim normama i odredbama *Etičkog kodeksa Filozofskog fakulteta u Splitu* (Prilog 8.1). Terenski rad proveden je u tri sukcesivne faze tijekom travnja, svibnja, lipnja i srpnja 2022. godine. Unutar svake od ovih faza, prikupljeni su potrebni podaci kako bi se odgovorilo na temeljno i posebna istraživačka pitanja. Konceptualizacija istraživanja s ključnim temama tijekom svake faze prikazana je unutar Slike 11.

Slika 11. *Konceptualizacija istraživanja*

Tijekom prve istraživačke faze (travanj i svibanj 2022.), provedena je analiza sadržaja internetskih oglašivača smještaja (Slika 11; Prilog 8.2). Pri tome su odabrane NOVASOL, *Airbnb* i *Booking* kao platforme za oglašavanje smještaja, iz razloga što upravo njih vlasnici kuća za odmor najčešće odabiru za potrebe oglašavanja (Marković, 2017: 49-50). U uzorak su uključene kamene

kuće za odmor, neovisno o godini izgradnje (adaptirani/obnovljeni objekti za potrebe bavljenja turizmom i novogradnja). Također, uključene su i one kuće koje su obložene kamenom na tradicijskom tragu, što je čest slučaj kod novogradnje. Takvi objekti trebaju uvažavati obilježja narodnog graditeljstva kako bi se očuvala autentičnost ruralnih destinacija (Živković, 2015: 110). Njihov je razvojni potencijal zasnovan na refleksivnosti tradicijskih obilježja, jednako kao u slučaju kuća građenih kamenom.

Vlasnici kuća za odmor skloni su istovremenom oglašavanju objekata na većem broju platformi (Marković, 2017: 50). Prilikom analize sadržaja, izostavljeni su objekti koji su jednom kodirani, a javljaju se na većem broju internetskih adresa. Udio uzorka koji se odnosi na *Airbnb* (N=137; 41,8 %) i *Booking* (N=67; 20,4 %) manji je od ukupnog broja tradicijskih objekata koje oglašavaju jer su najprije prikupljeni podaci s platforme NOVASOL (N=124; 37,8 %), a nakon toga s *Airbnb*-a i *Booking*-a. Korišteni neprobabilistički (namjereni) uzorak u vidu odabranih platformi pruža cjeloviti i vjerodostojan uvid u problematiku koja se nalazi u središtu interesa prve istraživačke faze i to temeljem učestalosti njihovog korištenja od strane vlasnika kuća za odmor.

Analizirani sadržaj posjeduje multimedijalne značajke, stoga su analizirane fotografije i tekstovi koji se odnose na kuće za odmor. Prema Crespiju (2006: 146), prilikom proučavanja određene kulture potrebno je koristiti pisane dokumente i audiovizualne snimke koji su značajan izvor informacija o kulturnim obrascima (vrijednostima, normama, običajima i dr.). U sličnu je svrhu moguće istraživati i internetske sadržaje. U središtu interesa bilo je prikupljanje podataka o zastupljenosti tradicijskih elemenata adaptiranih kuća za odmor i novogradnje (vanjsko i unutarnje uređenje te okućnica). Razmatrani su također prostorni i administrativni smještaj tradicijskih kuća za odmor, kao i perspektive turista o ovim objektima (ocjene objekata i komentari o tradiciji).

Prilikom kodiranja i obrade podataka korišten je računalni statistički programski paket *IBM SPSS 25 Statistics*. Provedena analiza sadržaja uključuje kvantitativna obilježja kako bi se utvrdila učestalost promatranih tradicijskih elemenata. Njezina kvalitativna dimenzija uključila je analizu anonimiziranih tipičnih komentara turista o tradicijskim elementima kuća za odmor i uvrštavanje anonimiziranih fotografija na kojima su prikazani tipični tradicijski elementi kao i odstupanja prilikom obnavljanja ili gradnje te uređenja tradicijskih kuća. Kvantitativna i kvalitativna analiza su komplementarne, a istovremeno korištenje proizašlih rezultata doprinosi boljem razumijevanju

istraživačke problematike (Crespi, 2006: 142). Također, dokumentiranje fotografija čini rad pristupačnijim čitateljstvu i utječe na vjerodostojnost nalaza (Macan i sur., 2017).

U drugoj istraživačkoj fazi (lipanj i srpanj 2022.) provedeni su strukturirani intervjui s vlasnicima tradicijskih kuća za odmor. Obuhvaćen je neprobabilistički (namjerni) uzorak od 16 sudionika. Uzorkovanje je provedeno temeljem dvaju izvora: radi se o osobnim kontaktima istraživača i društvenoj mreži *Facebook* putem koje su kontaktirani vlasnici objekata okupljenih u grupi Kuće za odmor, koja je zamišljena kao sredstvo promocije turističkih destinacija u Hrvatskoj.³⁷ Obuhvaćeni su sudionici iz sve tri prostorne cjeline Splitsko-dalmatinske županije (geografska podjela). Kuće za odmor u zaobalju iznajmljuje šest sudionika, kao i sedmero u priobalju i troje na otocima. Prije intervjua, sudionike se iscrpno upoznalo s ciljevima i svrhom istraživanja, načinom njegove provedbe, prezentacije i objavljivanja podataka, kao i zajamčenom anonimnosti te povjerljivosti podataka. Od sudionika je dobiven informirani pristanak na provedbu intervjua (Prilog 8.5), od kojih su mogli odustati u bilo kojem trenutku njihove realizacije kao i ne odgovoriti na pitanja na koja nisu željeli ili za koja su smatrali da su neprihvatljiva.

Nastojalo se razmotriti doprinos svih čimbenika koji obilježavaju tradicijske kuće za odmor neoendogenom razvoju ruralnih područja iz *insiderske* perspektive njihovih vlasnika. Kao ni poljoprivreda niti bilo koja druga djelatnost, turizam i kuće za odmor ne mogu voditi razvoju ruralnih područja sami po sebi. Neoendogeni model podrazumijeva usložnjavanje gospodarske strukture, čime sociodemografski profil stanovništva i aktera ruralnih područja postaje raznovrsniji uz veću kvalitetu života i dinamiku odnosa (Štambuk, 2014a: 22; Bušljeta Tonković, 2017: 151-153). Pa ipak, svaka djelatnost zasigurno može pružiti razvojni doprinos, a može sadržavati i negativne posljedice u odnosu na daljnji razvoj. U tome smislu, uočljivi su primjeri masovnog turizma diljem jadranske obale (veća zaposlenost i kapitalni projekti, ali i betonizacija, apartmanizacija, zagađivanje okoliša, narušene socijalne veze i neplanski razvoj) (Relja i sur., 2022). Ujedno su prisutni i primjeri neodrživog turizma u ruralnim i planinskim područjima.³⁸ Pored istraživanja motivacije i općenitog razvoja poslovanja, sadržaj strukturiranog intervjua usredotočen je na sljedeće dimenzije neoendogenog

³⁷ Vidjeti više na: <https://www.facebook.com/groups/365778018494495/about> (pristupljeno: 3. lipnja 2022.).

³⁸ Primjerice, Himalaju se označava kao najviše smetlište svijeta uslijed rasta turizma. Nekontrolirani turizam prijeto i devastaciji Plitvičkih jezera kao najvećeg, najposjećenijeg i najstarijeg nacionalnog parka u Hrvatskoj, koji se nalazi na *Popisu svjetske baštine* (UNESCO) od 1979. godine (Bušljeta Tonković i sur., 2018: 33).

razvoja (Slika 11; Prilog 8.3):

1. ekonomija (održivost poslovanja, smanjivanje iseljavanja, poljoprivredna proizvodnja, korištenje proizvoda i usluga lokalnog stanovništva);
2. socijalna zajednica/sociokulturna dimenzija (informiranje o tradiciji i oblici njezinog korištenja unutar poslovanja, nekomercijalne koristi kuća za odmor u lokalnoj zajednici, suradnja i nesuglasice s lokalnom zajednicom po pitanju njihovog poslovanja);
3. politička participacija (suradnja vlasnika kuća za odmor s lokalnom vlašću, sudjelovanje u donošenju razvojnih odluka, korištenje financijskih potpora za razvoj turizma, interes i organiziranost stanovništva za razvojno upravljanje);
4. okoliš (korištenje recikliranih materijala prilikom adaptacije ili gradnje kuća za odmor, korištenje obnovljivih izvora energije, bioraznolikost, učinkovitost sustava odvodnje otpada, rast svijesti o očuvanju okoliša).

Tijekom treće istraživačke faze (srpanj 2022.) provedeno je pet intervjua s ekspertima na neprobabilističkom (namjernom) uzorku znanstvenika i djelatnika administrativnih tijela u turizmu. Njime je obuhvaćeno dvoje ruralnih sociologa, ruralni geograf, arhitekt koji se bavi tradicijskim graditeljstvom i predstavnik regionalnog administrativnog turističkog tijela s područja Splitsko-dalmatinske županije. Prije same provedbe intervjua, sudionici su upoznati s istraživanjem te načinom prezentacije i objavljivanja rezultata. Njihov je informirani pristanak na sudjelovanje u istraživanju dobiven pod jednakim uvjetima kao i s vlasnicima kuća za odmor (Prilog 8.6). Intervju je bio strukturiranog tipa, a uključio je sedam otvorenih pitanja kojima su razmotrene sljedeće teme (Slika 11; Prilog 8.4):

1. strateški razvoj ruralnih područja u Hrvatskoj te uloga europskih integracija i sredstava unutar ovog procesa;
2. najveći uočeni problemi ruralnih područja i njihova potencijalna rješenja;
3. uloga turizma u dosadašnjem razvoju ruralnih područja;
4. mjere daljnjeg razvoja ruralnog turizma na županijskoj i nacionalnoj razini;

5. prepoznatljivost i perspektivnost tradicije na političkoj, stručno-znanstvenoj i poduzetničkoj razini.

Pitanja unutar intervjua provedenog s ekspertima općenitijeg su karaktera iz razloga što ova metoda podrazumijeva uključivanje sudionika s opsežnim i znanstveno-stručnim poznavanjem istraživačke problematike. Njihovi se uvidi mogu temeljito koristiti putem izravnog citiranja, parafraziranja i interpretacija, a pridonose razumijevanju i vjerodostojnosti drugih izvora podataka (Gillham, 2010: 63-64). Tijekom intervjua, ekspertima su predstavljani rezultati prvih dviju istraživačkih faza. Perspektive eksperata korištene su unutar realizacije ciljeva istraživanja, odnosno u svrhu razmatranja prožimanja ruralnog razvoja, turizma, kuća za odmor i tradicije.

Sagledavanjem sukcesivnih faza provedenog istraživanja, uočljivo je korištenje (kombiniranje) kvantitativnih i kvalitativnih metoda. Slično kao prilikom odabira studije slučaja kao istraživačkog pristupa, takva strategija proizlazi iz samog predmeta istraživanja, koji je obuhvatio etnološki i sociološki pristup pojmu tradicije. S jedne strane, etnologija proučava kulturne cjeline tradicionalnih (predindustrijskih, agrarnih) zajednica (Koković i Lazar, 2017: 19). Tradicijsko graditeljstvo značajan je fokus njezinog interesa. Unutar hrvatskog konteksta, moguće je uočiti čak petnaestak graditeljskih cjelina, što predstavlja iznimnu kulturnu raznolikost s obzirom na prostornu površinu Hrvatske. Uzroci tome mogu se pronaći u susretu tri kulturna areala, panonskog, dinarskog i mediteranskog, uz utjecaje alpskog duž sjeverozapadne granice od Hrvatskog zagorja do Gorskog kotara. Dalmatinsko graditeljstvo pritom je relativno zaokružena cjelina sa zajedničkim prepoznatljivim elementima, uz određene specifičnosti pojedinih područja poput Bukovice i Ravnih kotara, priobalja i otoka te zaobalja (Živković, 2014: 488). O ovome je bilo više riječi u prethodnom poglavlju, a detaljne karakteristike moguće je pronaći u monografiji *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo* (Živković, 2013). U tome smislu, kulturna specifičnost i sustavnost tradicijskog graditeljstva u Dalmaciji vodili su izboru kvantitativne analize sadržaja kao prikladne metode za „procesuiranje velikog broja jedinica i generalizaciju podataka na temelju odabranih varijabli“ (Žugaj i sur., 2006: 113). Spomenuta metoda danas se često koristi unutar analiza kulture zbog dostupnosti velikog broja digitaliziranih podataka (u slučaju ove disertacije fotografija na internetskim oglašivačima smještaja), a cilj je takvih istraživanja razumjeti pojave, norme, procese i trendove povezane s određenom kulturom ili supkulturom (Gordon, 2020: 356). Prednosti kvantitativne analize sadržaja su u tome što je

nenametljiva (nema ispitanika/sudionika na čije odgovore istraživač može utjecati), a analizirani materijal daje vjerodostojni prikaz odabranih aspekata društva, budući da je stvoren bez namjere da bude predmet proučavanja (Wolff, 2007: 776). Osim učestalosti promijenjene uloge tradicijskog graditeljstva (od nekadašnje vezane za stanovanje do one povezane s privređivanjem u vidu ruralnog turizma), ovom metodom za potrebe disertacije istražena je zastupljenost (sustavnost korištenja) elemenata tradicijskog graditeljstva. U osnovi refleksivnosti tradicije upravo je revidiranje njezinih funkcija i sadržaja sukladno suvremenim okolnostima, potrebama i standardima (Pleština, 1996: 226). Kada je riječ o ruralnom turizmu i kućama za odmor, etnološka struka ukazuje na važnost očuvanja graditeljstva u što izvornijem stanju, uz neporecivo potrebne prilagodbe koje omogućuju suvremeni komfor. Na takav način čuva se lokalni identitet kao razvojni potencijal zanimljiv turistima jer pruža izvorni doživljaj i nove spoznaje (Živković, 2015: 64).

Unutar istraživanja doprinosa kuća za odmor ruralnom razvoju korištena je kvalitativna metoda strukturiranog intervjua. Kvalitativni istraživači nastoje prikupiti informacije i mišljenja od strane sudionika o složenim temama koje ne mogu biti svedene na unaprijed određeni skup odgovora, kao što je slučaj primjerice u anketama (Gordon, 2020: 65). Prema Štambuk (2014b: 10), sociološkom istraživanju ruralnog razvoja treba pristupiti višedimenzionalno, što odgovara ideji neoendogenog razvoja kao složenom i relativno otvorenom konceptu koji u središte stavlja lokalne aktere odnosno njihove potrebe, mogućnosti i želje. Korištenjem strukturiranih intervjua nastojalo se priskrbiti upravo perspektive ruralnog stanovništva (vlasnika kuća za odmor) na temelju usporedivih odgovora o istraživanim dimenzijama neoendogenog razvoja. Drugim riječima, odabir kvalitativne metodologije prikladan je u ovom slučaju zbog složenosti koncepta ruralnog razvoja i važnosti fokusiranja na lokalne perspektive unutar tog procesa.

Triangulacija podataka na temelju kvalitativnih strukturiranih intervjua s ekspertima vođena je idejom „sociološke imaginacije“, koju razvija Mills u klasičnom istoimenom djelu iz 1959. godine. Prema Millsu (1959: 6-8), sociološka imaginacija je pristup kojim istraživač interpretira djelovanja i odnose na lokalnoj razini povezujući ih sa širim strukturama. Isti autor napominje kako pitanja društvenog života nadilaze razinu pojedinaca i lokalnih zajednica, čiji se životi prožimaju s institucijama datog povijesnog društva kao cjeline. U tome smislu, korišteni navodi i interpretacija intervjua s ekspertima pridonijeli su razumijevanju istraživačkih nalaza o refleksivnosti tradicije

na primjeru kuća za odmor prikupljenih analizom sadržaja te intervjuima s vlasnicima objekata. Spomenuti su nalazi time postavljeni u širi kontekst ruralne politike s preporukama o implementaciji neoendogenog ruralnog razvoja i ruralnog turizma te načinima čuvanja tradicije u kontekstu suvremenog društva.

Unutar interpretacije rezultata istraživanja i diskusije iznesen je dio prikupljenih podataka kako bi se odgovorilo na postavljena istraživačka pitanja. Kada je riječ o kvalitativnoj metodologiji koja je obuhvatila provedbu strukturiranih intervjuja, analiza podataka provedena je putem tematske analize pojedinačnih transkripata. Ovaj istraživački postupak koristan je za sažimanje ključnih značajki velikog broja podataka, isticanje njihovih sličnosti i razlika te eventualno generiranje neočekivanih uvida (Braun i Clarke, 2006: 97). Tematska analiza podrazumijeva nekoliko faza (iako je njezino korištenje poprilično fleksibilno u praksi), od kojih prva uključuje detaljno čitanje svakog transkripta i prepoznavanje (bilježenje) analitičkih kategorija (kodova) od interesa za predmet istraživanja. U sljedećoj fazi pronalaze se poveznice među kategorijama u okviru određene teme. Konačno, ponovnim čitanjem transkripata revidiraju se kategorije (provjeravaju u odnosu na cjelokupne podatke i uspostavljene teme) i prilažu im se odgovarajući dijelovi transkripata koji se koriste i interpretiraju unutar istraživačkog izvještaja (Braun i Clarke, 2006: 87; Nowell i sur., 2017: 4). Za potrebe ove disertacije korišteni su detaljni izravni navodi sudionika intervjuja, dok se cjelokupni transkripti čuvaju u arhivi istraživača. Sažetak rezultata intervjuja dostupan je u tablicama 12 i 13.

5. REZULTATI I RASPRAVA

5.1. Administrativno-prostorni smještaj i tradicijske značajke kuća za odmor

Na rasprostranjenost kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji ukazuju rezultati analize sadržaja uzorkom odabranih internetskih oglašivača smještaja (NOVASOL, *Airbnb* i *Booking*). U odnosu na ukupan broj tradicijskih objekata u uzorku (N=328), njih 32,3 % smješteno je unutar administrativnog područja gradova, dok se 67,7 % nalazi na administrativnom području općina (Tablica 9). Od 55 jedinica lokalne samouprave u Splitsko-dalmatinskoj županiji (16 gradova i 39 općina) (RERA SD, 2018: 48), analizirane kuće za odmor nisu prisutne samo unutar dvije (Primorski Dolac i Dugopolje). Najviše ih je obuhvaćeno na području Omiša (27), Postira (18), Šolte (15), Jelse (13), Selca (12), Imotskog (11), Tučepi (11), Marine (10), Podgore (10) i Supetra (10). Unutar svake od ostalih jedinica lokalne samouprave analizirano je manje od deset objekata. Rasprostranjenost kuća za odmor uočljiva je i na razini naselja, pri čemu ih je obuhvaćeno 146 od ukupno 364 unutar županije (Čagalj i sur., 2021: 99). Pritom je samo na području Postira i Tučepi zabilježeno više od deset objekata, tj. jedanaest njih u svakom od ovih naselja.

Primjerenost odabira definicije koja se odnosi na ruralna područja unutar ove disertacije, sukladnu aktualnom *Programu ruralnog razvoja Republike Hrvatske 2014. – 2020.* (2014: 20), potvrđuju rezultati prema kojima je 88,1 % tradicijskih kuća za odmor smješteno u naseljima veličine do 1 999 stanovnika (Državni zavod za statistiku, 2022). Takva se naselja dodatno može većinom smatrati ruralnima i prema kriteriju Državnog zavoda za statistiku primijenjenom prilikom izrade *Popisa stanovništva* iz 2011. godine. U odnosu na ovaj kriterij, naselja do 1 999 stanovnika pripadaju skupini ruralnih i mješovitih naselja, izuzevši sjedišta upravnih gradova na koje kriterij broja stanovnika nije primjenjiv (Ostroški, 2011: 7-8). U Splitsko-dalmatinskoj županiji svega pet naselja sjedišta u gradovima uključuje manje od 1 999 stanovnika (Državni zavod za statistiku, 2022). To su Komiža, Stari Grad, Trilj, Vis i Vrlika u kojima je obuhvaćeno samo pet analiziranih objekata. Primjenom drugih često korištenih metodologija izdvajanja urbanih i ruralnih područja, poput one koju je utvrdila Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj, mnoga bi ruralna područja bila izostavljena iz analize jer pripadaju definiranom području urbanih sredina (Kranjčević i sur., 2014: 90-91; Čagalj i sur., 2021: 99-100).

Tablica 9. Administrativno-prostorni smještaj tradicijskih kuća za odmor

		f	%
Vrsta JLS	grad	106	32,3
	općina	222	67,7
Veličina JLS (stanovništvo)	1-99	4	1,3
	100-299	3	0,9
	300-499	7	2,1
	500-999	19	5,8
	1000-1099	82	25
	2000 ili više	213	64,9
Veličina naselja (stanovništvo)	1-99	47	14,3
	100-299	91	27,7
	300-499	51	15,6
	500-999	32	9,8
	1000-1099	68	20,7
	2000 ili više	39	11,9
Udaljenost od najbližeg grada	0	35	10,7
	1 – 10	117	35,7
	11 – 20	87	26,5
	21 – 30	44	13,4
	31 – 40	38	11,6
	41 i više	7	2,1
Predio županije	priobalje	95	28,9
	otoci	118	36
	zaobalje	115	35,1
Predio Zagore	Splitska zagora	19	5,8
	Sinjska krajina	12	3,7
	Vrlička krajina	3	0,9
	Poljica (omiško zaleđe)	12	3,7
	Imotska krajina	55	16,8
	Vrgoračka krajina	5	1,5

Većina kuća za odmor u ovom istraživanju udaljena je između jednog i deset kilometara od

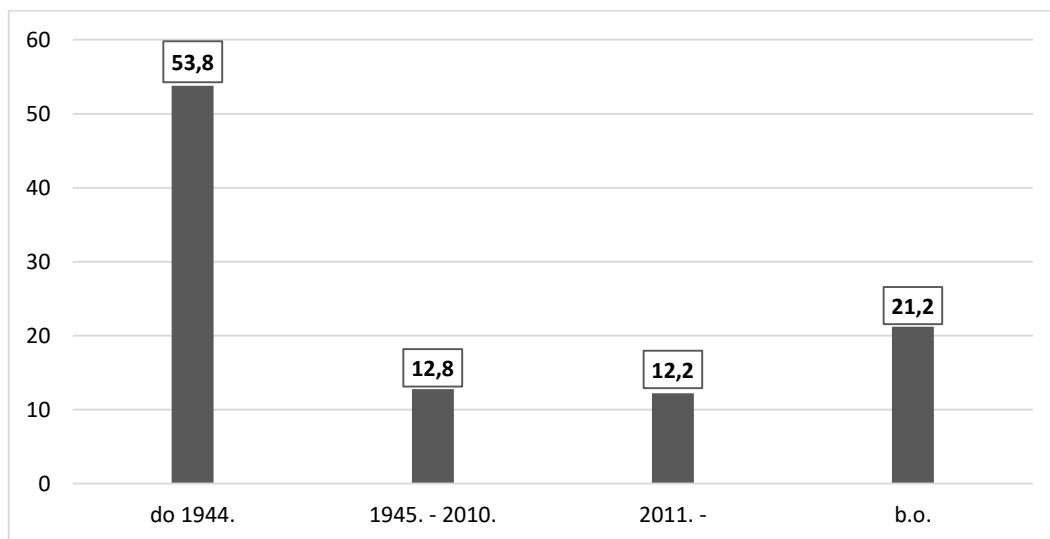
najbližeg grada (35,7 %), kao i između jedanaest te dvadeset kilometara (26,5 %) (Tablica 9). Unutar naselja udaljenih između 21 i 40 kilometara od najbližeg grada nalazi se 25 % objekata, dok se u naseljima udaljenim 41 kilometar ili više nalazi 2,1 % objekata. Prilikom izračuna udaljenosti naselja korištena je *Interaktivna karta Hrvatskog autokluba*.³⁹

Kuća za odmor gotovo su podjednako raspoređene unutar geografskih cjelina zaobalja (35,1 %), otoka (36 %) i priobalja (28,9 %). U odnosu na prostor Zagore kao dio zaobalja, nešto veći udio tradicijskih kuća za odmor utvrđen je u Imotskoj krajini (16,8 %), što ide u prilog dosadašnjim nalazima o intenzivnijem razvoju ovakvog tipa ponude na spomenutom području (Tomljenović i sur., 2018: 17; Grabovac, 2020: 7; Ralica i Blaće, 2021: 45). U ostalim predjelima Zagore, više od deset objekata unutar uzorka obuhvaćeno je na području Splitske zagore (19), Sinjske krajine (12) i Poljica (12). Na području Vrgoračke i Vrličke krajine obuhvaćeno je tek osam objekata (Tablica 9).

Tradicijske značajke kuća za odmor sugerira i samo vrijeme njihovog nastanka. Na platformi NOVASOL obvezan je podatak o godini gradnje. Iako to nije obveza kod *Airbnb*-a i *Booking*-a, na ovim oglašivačima smještaja također su često istaknuti godina, desetljeće ili stoljeće gradnje. Za mnoge je objekte moguće utvrditi pripadnost razdoblju tradicijskog graditeljstva i putem fotografija njihovog vanjskog uređenja i dvorišta (do 1945. godine odnosno početka socijalističke modernizacije) (Živković, 2013: 6-7). Najveći postotak kuća za odmor izgrađen je do 1944. godine (53,8 %). U razdoblju od 1945. do 2010. godine izgrađeno je njih 12,8 %. Novogradnja nastala od 2011. godine obuhvaća 12,2 % objekata, dok za njih 21,2 % nije utvrđeno razdoblje gradnje (Grafički prikaz 1). U skladu s dosadašnjim istraživanjima i strateškim dokumentima kada je riječ o kućama za odmor, kao najranija godina novogradnje određena je 2011. Većina takve turističke ponude nastala je upravo tijekom posljednjih deset godina (Horwath HTL, 2009: 144; Kunst i Boranić Živoder, 2018: 5; Bitunjac, 2019: 29; Ralica i Blaće, 2021: 51-52). Pretpostavka je kako objekti izgrađeni u ovom razdoblju uglavnom nisu imali drugu osnovnu namjenu za razliku od onih starijih prenamijenjenih u turističke svrhe. Prema rezultatima istraživanja, nisu utvrđene statistički značajne razlike u odnosu na prostorni položaj (zaobalje, priobalje i otoci) i godinu gradnje kuća za odmor ($\chi^2=8,088$; $df=4$; $p=0,088$).

³⁹ Vidjeti više na mrežnim stranicama Hrvatskog autokluba: <https://www.hak.hr/smartphone/hakmap> (pristupljeno: 4. travnja 2022.).

Grafički prikaz 1. Razdoblje izgradnje tradicijskih kuća za odmor (%)

Prethodni rezultati potkrepljuju tezu o ruralnom turizmu koji uglavnom koristi postojeće resurse, za razliku od masovnog koji novogradnjom namijenjenoj turizmu djeluje kao svojevrsni „gutač okoliša“ (Rajko, 2013: 50; Bâc, 2014: 132; Šuran, 2016: 82; Kantar, 2016: 80-81; Očić i sur., 2019: 78-79). Provedeno istraživanje za potrebe ove disertacije ukazuje na refleksivnost tradicije u kontekstu kuća za odmor ne samo u odnosu na funkciju takvih objekata (od nekadašnje dominantno stambene do današnje turističke), već i zastupljenost tradicijskih elemenata. Dok će o funkcijama kuća za odmor biti izneseni rezultati na temelju intervjua s njihovim vlasnicima, analiza sadržaja internetskih oglašivača smještaja ukazuje kako se prilikom osmišljavanja takvih objekata tradicijski elementi koriste praktično. Drugim riječima, češće su zastupljene one stavke koje je lakše nabaviti ili izgraditi, kao i održavati. Intervjui s vlasnicima potvrđuju izostanak sustavnosti prilikom korištenja tradicije. Sličnu situaciju na primjeru etno-eko sela potvrđuju i prethodna istraživanja. Primjerice, Čiča i Mlinar (2010) vrlo kritično pristupaju takvoj tematici, ističući primjere građevina koje eventualno koriste kamen kao građevinski materijal dok gabaritom i rasporedom prostorija nemaju dodirnih točaka s tradicijskim kućama na prostoru Dalmacije. Kako napominje Kale (2007: 104), suvremene potrebe nametnule su nove omjere gabarita ruralnog graditeljstva. Isti autor smatra to razumljivim jer tradicijsko graditeljstvo nije bilo namijenjeno skupinama izletnika ili turista.⁴⁰ Već i nužne

⁴⁰ Turistom se obično smatra svaku osobu koja proboravi barem dvadeset četiri sata izvan mjesta prebivališta, dok se dnevnog izletnika ne smatra turistom (Cohen 1974: 51; Yu i sur., 2012: 446; Ministarstvo turizma RH, 2021: 43).

promijene u odnosu na statičke, sigurnosne ili higijenske uvjete predstavljaju kompromis starog i novog (Kale, 2007: 104). Uočljiva je podložnost modifikacijama tradicije pod utjecajem trajnih interpretacija u svrhu turističkog komfora, uslijed čega je potrebno promicati vjerodostojnost prikaza i autentičnost kulture (npr. edukacijama, zakonskim okvirom, financijskim poticajima, javnim kampanjama itd.) (Zoričić, 2011: 90). Iako problematika u svezi gabarita tradicijskih kuća za odmor nije detaljnije razmatrana unutar ove disertacije, zapaženo je kako mnogi analizirani objekti različitim inovacijama odstupaju od tradicijskih katnica i kuća u nizu prikazanih na Slici 5. Takve inovacije predstavljaju primjerice balkoni, balkonski otvori te staklene stijenke za kojima nekada nije bilo potrebe jer se većina vremena u ruralnim područjima provodila u prirodi. Staklo kao materijal bio je skup, a također ovakvi otvori nisu bili niti funkcionalni zbog zagrijavanja prostora zimi i održavanja ugodne temperature ljeti. Živković (2016: 110) ih smatra nepotrebnima i danas jer se značajan dio vremena provodi unutar okućnice, bilo za potrebe stanovanja i rada ili turizma. Ujedno su zastupljene i različite betonske dogradnje na kamene kuće kakve ruralna tradicija ne poznaje (Slika 12).

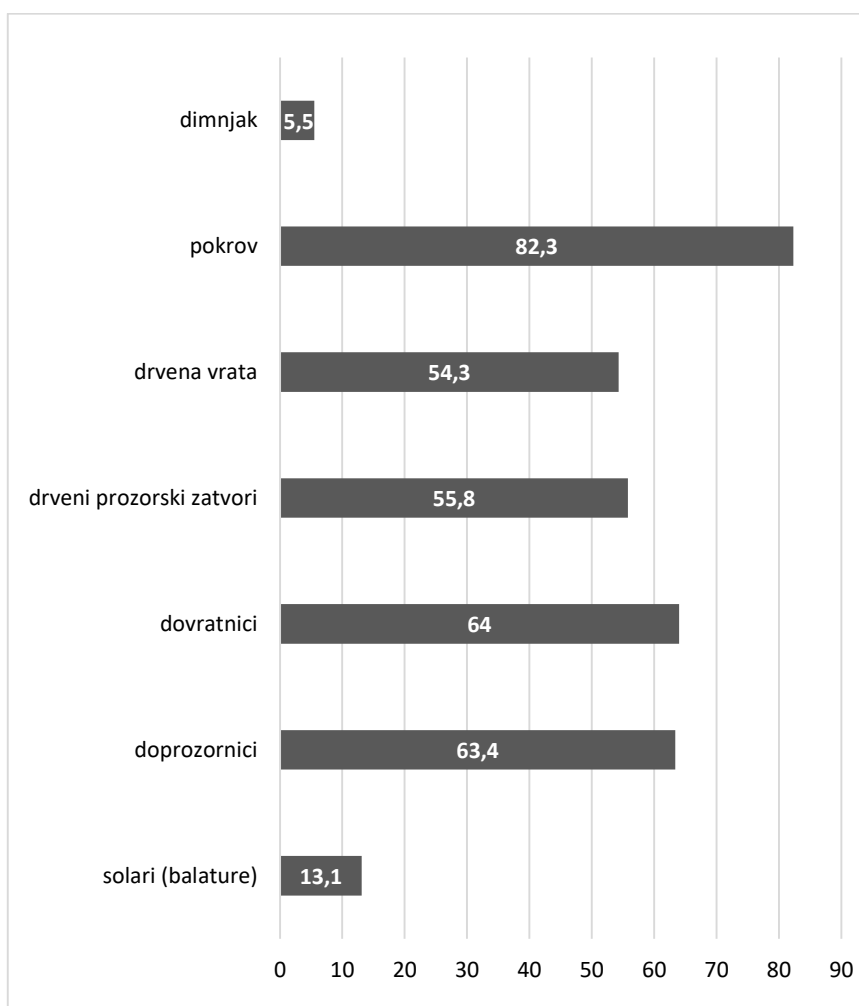
Slika 12. *Primjeri odstupanja kuća za odmor od tradicijskog graditeljstva*

Izvor: <https://www.airbnb.com>; <https://www.booking.com>; <https://www.novasol.hr> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

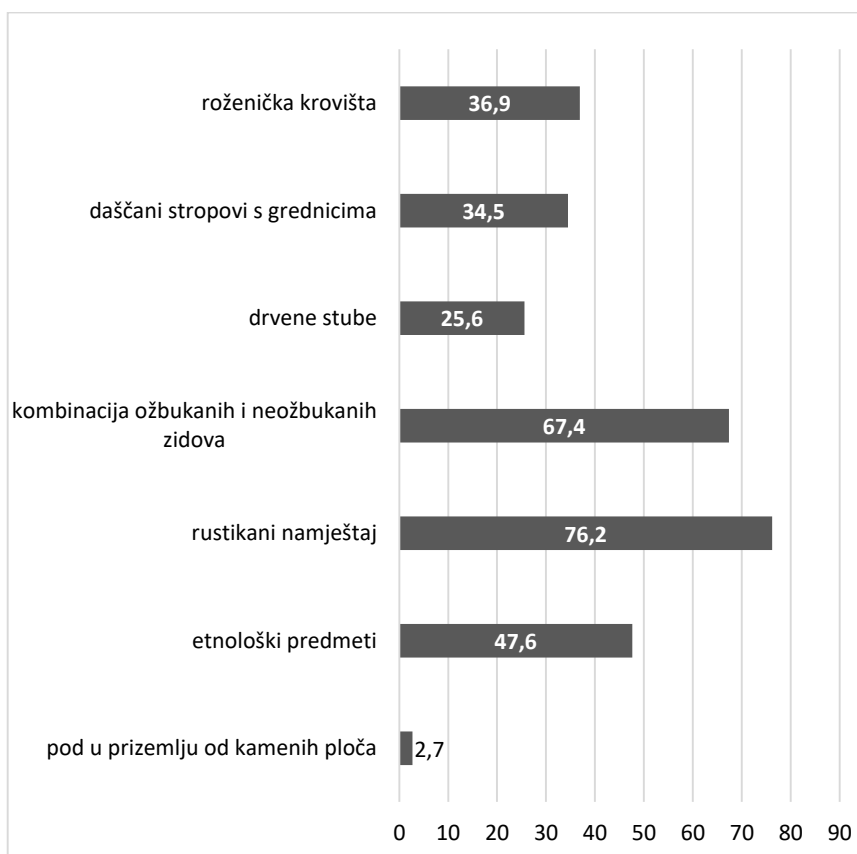
Pokrov je danas najčešće korišten tradicijski element vanjskog uređenja kuća za odmor (82,3 %). Uglavnom je riječ o crijepu crvenkasto-narančaste boje, dok su kamene ploče vrlo rijetko zastupljene. Crijep je jednostavnije nabaviti i održavati. Drvena uklađena vrata i drveni prozorski zatvori nalaze se na otprilike polovini analiziranih objekata. Nešto su češći klesani ili strojno obrađeni dovratnici i doprozornici (Grafički prikaz 2). Uočljivo je često korištenje PVC ili aluminijske stolarije koju je lakše održavati u odnosu na drvo. Od tradicijskih elemenata, najrjeđe su prisutni solari (balature, volte) (13,1 %) i dimnjaci (5,5 %). Umjesto solara koriste se vanjske ili unutarnje stube kojima se osigurava komunikacija između katova objekata, dok su dimnjaci često suvišni zbog korištenja električnih grijaćih tijela. Ukoliko su i prisutni, pretežno nije riječ o tradicijskim, nego modernim oblicima različitih betonskih izvedbi.

Grafički prikaz 2. Učestalost tradicijskih elemenata vanjskog uređenja kuća za odmor (%)

Interijer objekta podjednako slijedi načela pragmatičnosti. Najčešće su korišteni rustikalni namještaj (76,2 %) i kombinacija ožbukanih i neožbukanih zidova (67,4 %) kao tradicijski elementi (Grafički prikaz 3). Namještaj je rjeđe autentični izvorni, a češće je riječ o suvremenim varijantama rustikalnog izgleda. Gotovo polovina kuća za odmor sadržava i određene etnološke predmete kao odraz autentičnosti (npr. obiteljske fotografije, šivači strojevi, glačala i sl.) (Slika 13). Ovakvi rezultati potvrđuju uvide Živkovića (2016: 93) o nepovoljnom utjecaju modernizacije na seoski život kada je riječ o korištenju i čuvanju tradicijskog pokućstva. Prema ovom autoru, takvi su predmeti najprije bili odbacivani ili darivani i njihova je vrijednost tek naknadno uočena kada ih se počelo čuvati i koristiti u izvorne svrhe ili za ukrašavanje stambenih prostora. U slučaju njihovog nedostatka, moguće je koristiti moderne varijante namještaja koji stvaraju ugođaj rustikalnosti (Baćac, 2011: 78). Od ostalih tradicijskih elemenata, relativno su uočljivi roženička krovišta (36,9 %), daščani stropovi s grednicima (34,5 %) i drvene stube (25,6 %) (Grafički prikaz 3). Izuzetno su rijetki podovi u prizemlju od kamenih ploča (2,7 %), umjesto kojih se uglavnom koriste različite vrste pločica.

Grafički prikaz 3. Učestalost tradicijskih elemenata interijera kuća za odmor (%)

Slika 13. *Unutrašnjost tradicijskih kuća za odmor*

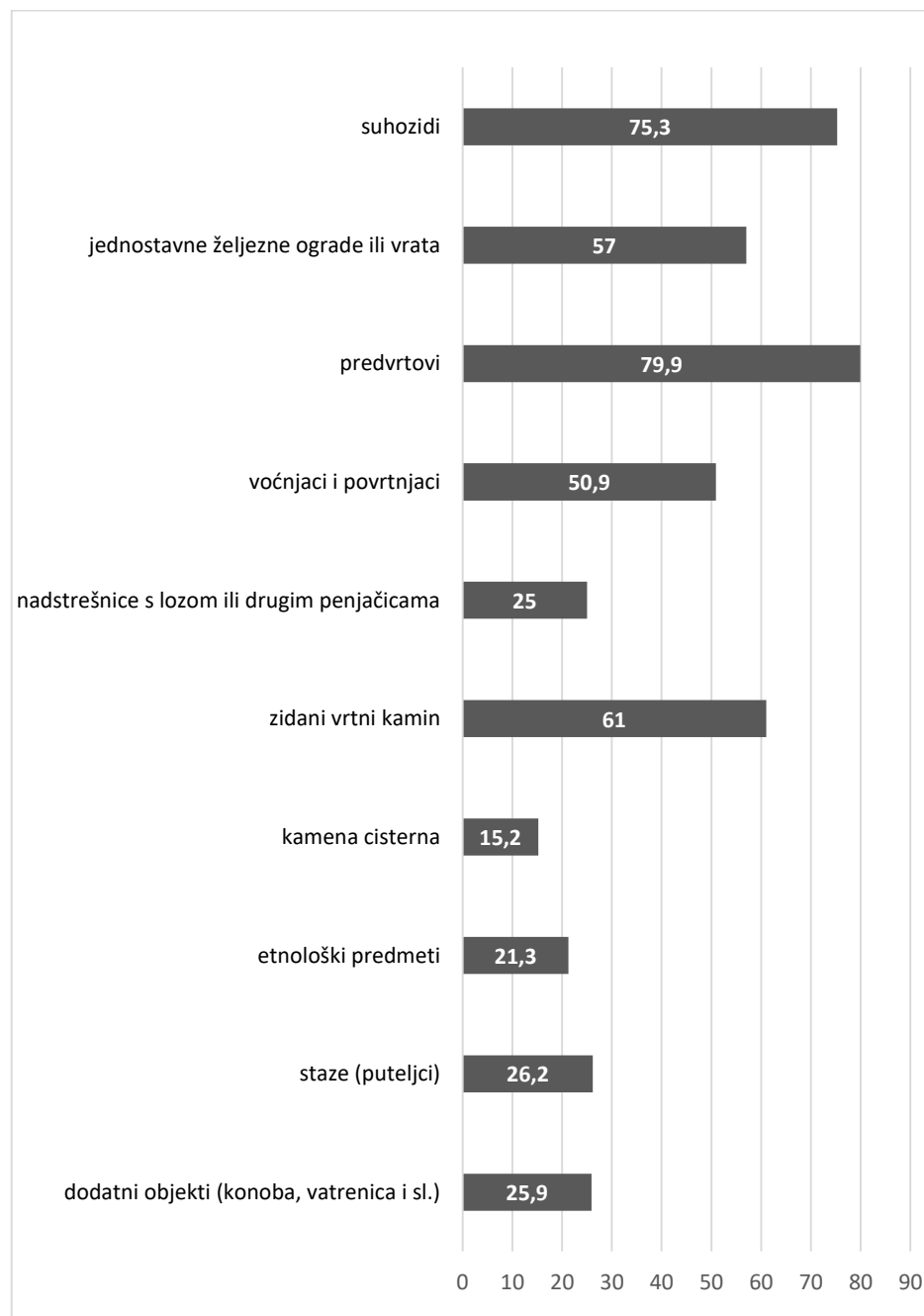
Izvor: <https://airbnb.com>; <https://www.booking.com>; <https://www.novasol.hr> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

Okućnice (dvorišta) istraživanih kuća za odmor sadrže različite tradicijske elemente u većoj mjeri. Ipak, ponovno nisu dovoljno zastupljeni neki od značajnih elemenata autohtone ruralne kulture vezane za tradicijsko graditeljstvo. Najčešće su prisutni predvrtovi (79,9 %) i suhozidi (75,3 %). Slijede zidani vrtni komini koji preuzimaju dijelom funkciju ognjišta u pripremi hrane (61 %), jednostavne željezne ograde i vrata (57 %) te voćnjaci i povrtnjaci (50,9 %) (Grafički prikaz 4). Voćnjaci se često odnose na maslinike, što odgovara podacima o broju stabala maslina koji nije bitno smanjen u odnosu na prošlost. Situacija je potpuno drugačija s obzirom na druge grane poljoprivrede i stočarstva. Tako je broj ovaca četverostruko manji u odnosu na kraj 19. stoljeća, dok je površina vinograda čak četrnaest puta manja (Berlengi i Škunca, 2013: 25). Kuće za odmor ipak potvrđuju bavljenje poljoprivredom kao dio ruralne tradicije koje ne mora imati izravnu tržišnu funkciju. Komentari turista na oglašivačkim platformama često sugeriraju mogućnost besplatnog branja i konzumacije plodova, što su potvrdili i intervjuirani vlasnici kuća za odmor.

Uz očuvanje autentičnosti, primjereno uređenje okućnice može pridonijeti bioraznolikosti i atraktivnosti objekata (Baćac, 2011: 80). Pored spomenutih elemenata (naročito voćnjaka i povrtnjaka), svakako je važno češće koristiti nadstrešnice s vinovom lozom ili drugim penjačicama (25 %) i etnološke predmete gospodarske namjene (21,3 %). U slučaju nadstrešnica, znatno su češće prisutne konstrukcije natkrivene crijepom koje nemaju tradicijsko uporište.

Konačno, postoji veća mogućnost korištenja staza (puteljci) od kamenih ploča ili šljunka (26,2 %), dodatnih objekata poput konoba i vatrenica (25,9 %) te kamenih cisterni (15,2 %) (Grafički prikaz 4). Iako objekti poput vatrenica i konoba nemaju nekadašnju funkciju, Živković (2015: 13) ističe kako se dio ruralnog stanovništva i danas odlučuje na njihovu gradnju zbog održavanja veze s kulturnim korijenima. Isti autor ukazuje na važnu ulogu takvih objekata s obzirom na atraktivnost kuća za odmor. Unutar ruralnog turizma, konobe i ognjišta (vatrenice) mogu imati i drugačiju funkciju, služeći kao restorani s lokalnom gastronomskom ponudom ili kao kušaonice suhomesnatih proizvoda, vina, sireva i maslinovog ulja (Živković, 2015: 59). Na Slikama 14 i 15 prikazani su pojedini primjeri uređenja okućnica istraživanih kuća za odmor.

Grafički prikaz 4. Učestalost tradicionalnih elemenata okućnica (dvorišta) kuća za odmor (%)

Slika 14. *Elementi okućnica (dvorišta) kuća za odmor*

Izvor: <https://www.airbnb.com>; <https://www.booking.com>; <https://www.novasol.hr> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

Slika 15. Ognjišta i konobe kao dio ponude kuća za odmor

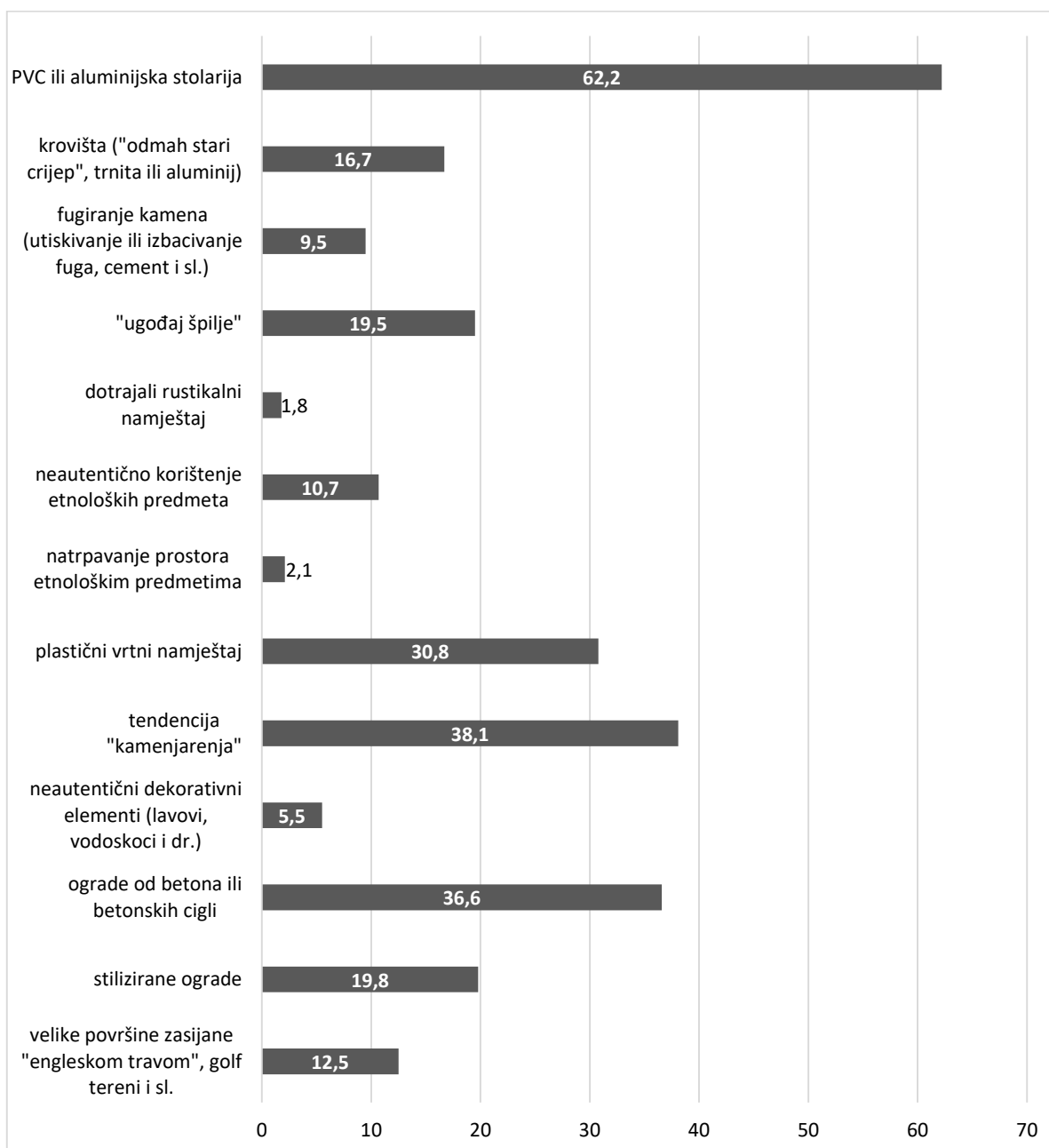

Izvor: <https://www.airbnb.com>; <https://www.booking.com>; <https://www.novasol.hr> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

Nepostojanje sustavnosti prilikom korištenja tradicije u oblikovanju kuća za odmor očituje se i temeljem brojnih praksi koje je preporučljivo izbjegavati. Najčešće se radi o spomenutom korištenju PVC i aluminijske stolarije umjesto drvenih vrata i prozora (62,2 %), kao i „tendenciji kamenjarenja“ (38,1 %), ogradama od betona ili betonskih cigli (36,6 %) te plastičnom vrtnom namještaju (30,8 %) prisutnim unutar okućnice. Poprilično su česta odstupanja od tradicije i u vidu stiliziranih ograda (19,8 %), „ugodaja špilje“ (19,5 %) te „efekta odmah starog crijepa“ koji predstavlja gotovo sva odstupanja od tradicijskog pokrova (16,7 %) (Grafički prikaz 5). Na spomenute prakse često upozorava znanstvena i stručna literatura (npr. Ružić i Medica, 2010; Baćac, 2011; Zoričić,

2011; Demonja i Baćac, 2012; Živković, 2015; Živković, 2016). Međutim, takvi uvidi ne koriste se dovoljno u praktičnom smislu, što su potvrdili i intervjuirani vlasnici kuća za odmor. Na Slici 16 prikazani su najčešći primjeri pogrešnih praksi prilikom oblikovanja ovakve turističke ponude na području Splitsko-dalmatinske županije.

Grafički prikaz 5. Učestalost praksi koje je preporučljivo izbjegavati prilikom oblikovanja kuća za odmor (%)

Slika 16. Najčešći primjeri praksi koje je preporučljivo izbjegavati prilikom oblikovanja kuća za odmor

Izvor: <https://www.airbnb.com>; <https://www.booking.com>; <https://www.novasol.hr> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

Jedan od ciljeva istraživanja bio je ispitati postojanje razlika u korištenju tradicijskih elemenata prilikom uređenja kuća za odmor s obzirom na godinu njihove izgradnje. Iako su određene statistički značajne razlike potvrđene temeljem hi kvadrat testa, ove razlike ne može se smatrati dovoljnima kada je riječ o tvrdnji o većoj ili manjoj sustavnosti upotrebe tradicijskih elemenata u odnosu na

starost objekta. Kod vanjskog uređenja kuća za odmor, statistički značajne razlike tiču se pokrova ($\chi^2=8,783$; $df=2$; $p=0,012$) te korištenja drvenih vrata ($\chi^2=9,486$; $df=2$; $p=0,009$) i prozorskih zatvora ($\chi^2=12,026$; $df=2$; $p=0,002$). Kuće izgrađene u razdoblju koje je nosilo oznake tradicijskog graditeljstva nešto češće koriste naznačene tradicijske elemente. Tako je svega kod desetine objekata nastalih do 1944. godine prisutan „efekt odmah starog crijepa“, za razliku petine iz razdoblja 1945. – 2010. godine, kao i trećine izgrađenih od 2011. Najstarije kuće za odmor češće koriste drvena vrata i prozore (približno 60 %), što je slučaj kod polovine objekata izgrađenih između 1945. i 2010., kao i trećine objekata koji pripadaju novogradnji nastaloj tijekom posljednjih deset godina. Nisu utvrđene statistički značajne razlike s obzirom na korištenje dovratnika i doprozornika, dok hi kvadrat test nije upotrebljen u odnosu na solare i dimnjake zbog njihove relativno rijetke zastupljenosti (Grafički prikaz 2).

Kod unutarnjeg uređenja objekata, statistički značajne razlike tiču se korištenja rustikalnog namještaja ($\chi^2=25,14$; $df=2$; $p=0,001$) i kombinacije ožbukanih i neožbukanih zidova ($\chi^2=35,405$; $df=2$; $p=0,001$). Osnovna razlika uključuje mnogo češću prisutnost ovih elemenata kod objekata izgrađenih do 2011. godine u odnosu na novogradnju. Rustikalni namještaj prisutan je približno unutar 80 % objekata koji pripadaju prvoj kategoriji, kao i 45 % objekata koji pripadaju novogradnji. Slično je s kombinacijom ožbukanih i neožbukanih zidova. Ona je utvrđena kod 78,8 % kuća izgrađenih do 1944. godine, njih 60 % nastalih u razdoblju 1945. – 2010., kao i 30 % objekata nastalih tijekom posljednjih desetak godina. Statistički značajne razlike nisu utvrđene s obzirom na korištenje etnoloških predmeta, roženičkih krovišta, daščanih stropova s grednicima i drvenih stuba, a nisu ni testirane u odnosu na podove od kamenih ploča u prizemlju zbog njihove vrlo rijetke prisutnosti (Grafički prikaz 3).

Izrazitije razlike između novogradnje i ostalih objekata potvrđene su samo u odnosu na voćnjake i povrtnjake kada je riječ o elementima okućnice (dvorišta) ($\chi^2=14,115$; $df=2$; $p=0,001$). Čak 75 % objekata nastalih tijekom posljednjih desetak godina posjeduje voćnjak i/ili povrtnjak, što je slučaj kod 43,2 % objekata nastalih do 1944. godine. Statistički značajne razlike nisu utvrđene s obzirom na ostale elemente okućnice (Grafički prikaz 4).

Zastupljenost praksi koje je preporučljivo izbjegavati prilikom oblikovanja tradicijskih kuća za odmor podjednako ne ukazuje na ključne razlike objekata prema njihovoj starosti. Razmatranjem takvih najučestalijih praksi (Grafički prikaz 5), statistički značajne razlike utvrđene su samo za „ugođaj

špilje“ ($\chi^2=10,189$; $df=2$; $p=0,006$) te korištenje PVC i aluminijske stolarije za vrata i prozorske zatvore i okvire ($\chi^2=9,885$; $df=2$; $p=0,007$). Prethodno je ukazano i na razlike u korištenju efekta „odmah starog crijepa“. U slučaju „ugodaja špilje“, takva su odstupanja od autentičnosti kulture znatno češća kod objekata iz razdoblja tradicijskog graditeljstva (24,5 %) u odnosu na građevine nastale između 1945. i 2010. godine (16,7 %) te nakon 2011. (2,5 %). Situacija je znatno drugačija s obzirom na PVC i aluminijsku stolariju, koja je utvrđena kod 59,4 % objekata tradicijskog graditeljstva, njih 57,1 % nastalih u drugoj polovini prošlog i početkom ovog stoljeća, kao i 85 % objekata koji pripadaju novogradnji. S druge strane, statistički značajne razlike nisu utvrđene u odnosu na „tendenciju kamenjarenja“ te korištenje ograda od betona ili betonskih cigli, plastičnog vrtnog namještaja i stiliziranih ograda, što su neke od najuočljivijih praksi odstupanja od tradicije.

Istraživane kuće za odmor turisti su ocijenili izvrsnim ocjenama. Ovakvi rezultati slični su onima koje iznosi Grabovac (2020: 33-34) na temelju analize oglašivačke platforme *Booking*, pri čemu su obuhvaćene kuće za odmor na području Imotske krajine. Unutar istraživanja provedenog za potrebe ove disertacije, podjednako visoka ocjena tradicijskih objekata utvrđena je na platformama NOVASOL (9,16 od 10), *Airbnb* (4,92 od 5) i *Booking* (9,59 od 10). Visoko su ocijenjeni i odabrani kriteriji poput dostupnih sadržaja (*Airbnb* ne vrednuje ovaj kriterij) i vrijednosti za novac. Lokacija je tek nešto lošije ocijenjena na oglašivaču NOVASOL (Tablica 10).

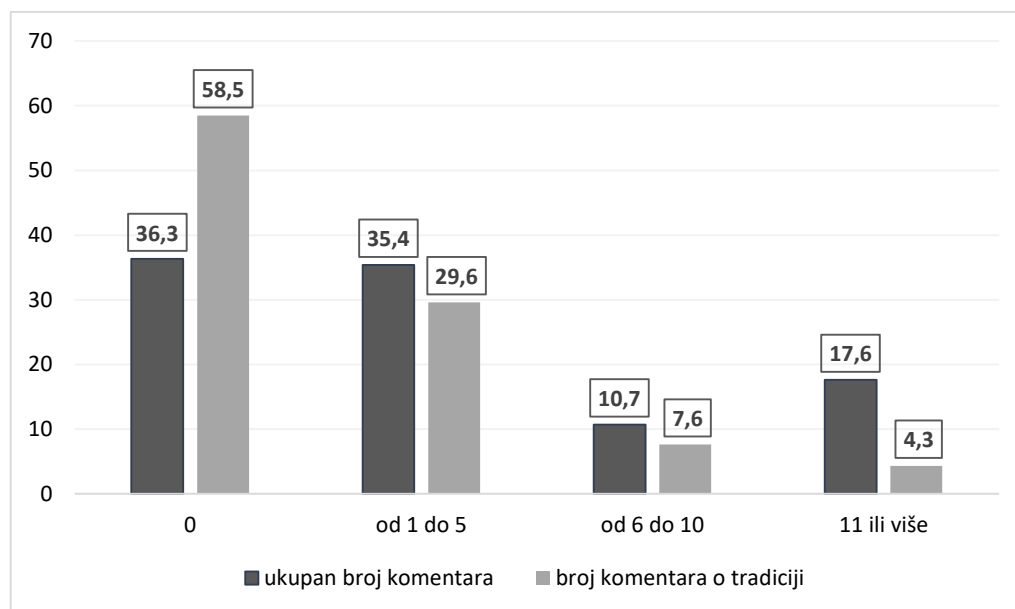
Tablica 10. *Ocjene tradicijskih kuća za odmor na platformama NOVASOL, Airbnb i Booking*

	NOVASOL		<i>Airbnb</i>		<i>Booking</i>	
	M	SD	M	SD	M	SD
Ukupna ocjena objekta	9,16	1,01	4,92	0,14	9,59	0,43
Ocjena lokacije	8,67	1,19	4,75	0,21	9,39	0,94
Ocjena sadržaja	9,06	0,95	-	-	9,45	0,71
Ocjena vrijednosti za novac	9,17	0,87	4,83	0,17	9,14	0,85

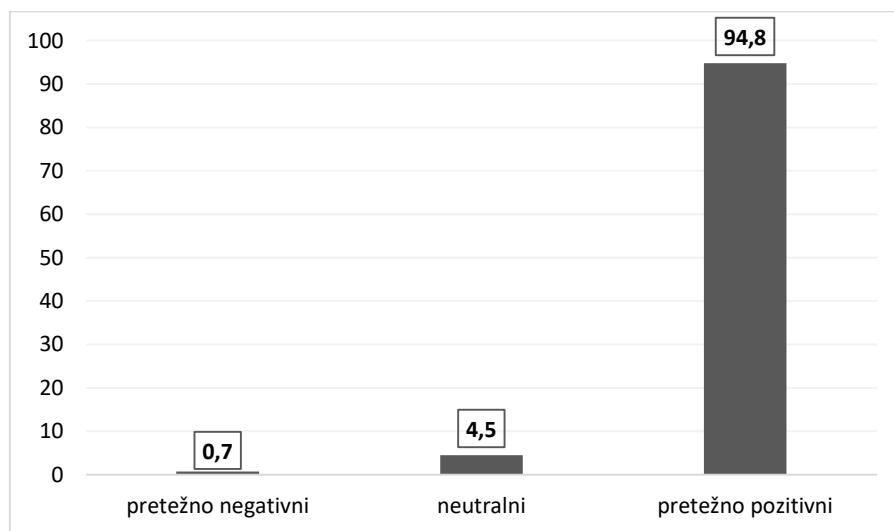
Analiza komentara turista na obuhvaćenim istraživačkim platformama upućuje na njihov izostanak, tj. nema komentara u 36,3 % slučajeva (objekata), dok je između jednog i pet komentara prisutno za 35,4 % kuća za odmor. Desetina objekata bilježi raspon između šest i deset komentara, a jedanaest ili više komentara prisutno je kod 17,6 % objekata. Komentari o tradiciji nisu uočeni

kod većine njih (58,5 %). Kod trećine kuća za odmor zabilježeno je između jednog i pet komentara, dok je njihova veća učestalost poprilično rijetka (Grafički prikaz 6). Međutim, tamo gdje su takvi komentari prisutni, tradiciju se sagledava vrlo afirmativno. Komentari su pretežno pozitivni u čak 94,8 % slučajeva. Neutralni su kod 4,5 % objekata koji uključuju razmatranje tradicije, a pretežno su negativni u odnosu na njih 0,7 % (Grafički prikaz 7).

Grafički prikaz 6. Učestalost komentara o kućama za odmor (%)

Grafički prikaz 7. Komentari o tradicijskim aspektima ponude kuća za odmor (%)

Zoričić (2011: 81) naglašava razvojne tradicijske potencijale koji predstavljaju važan privlačni, tj. *pull motiv* unutar ruralnog turizma. Prema ovom autoru, primjeri hrvatskih etno-eko sela ukazuju na impresioniranost turista i posjetitelja tradicijom, neovisno o manjku sustavnosti i određenim odstupanjima prilikom njezinog korištenja. Ovo je moguće potvrditi i temeljem rezultata provedene analize sadržaja komentara o tradicijskim kućama za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji unutar ovoga istraživanja. Tradicija je nesumnjivo razvojni potencijal kojemu je potrebno temeljitije pristupiti prilikom oblikovanja ponude kuća za odmor, ali i drugih oblika ruralnog turizma (agroturizam, kušaonice, etno-eko sela, ruralni kampovi itd.) (Horwath HTL, 2009: 124; Tomljenović i sur., 2018: 86). Unutar Tablice 11 prikazani su tipični afirmativni komentari o tradiciji, koji se odnose na tri kategorije: 1. kamene kuće, 2. gostoprimstvo temeljeno na lokalnim namirnicama i gastronomiji i 3. ruralni ambijent.

Komentari o kamenim kućama sugeriraju spoj tradicijskih sadržaja i suvremenog komfora kao kombinaciju koja objekte čini atraktivnim. Istaknuta je primjerice privlačnost samih vizura tradicijskih kuća, rustikalnog, jednostavnog i udobnog namještaja, okućnica s hladom koji pruža vinova loza i bazena s pogledom na prirodu. U više je navrata potvrđena atraktivnost voćnjaka i povrtnjaka iz kojih je moguće konzumirati sezonske i svježije plodove. Turistima su zanimljive i konobe s tradicijskim ambijentom i domaćim sortama vina, što upućuje na mogućnost razvijanja kušaonica i agroturizma kao povezanih oblika turističke ponude s kućama za odmor.

Unutar većeg broja komentara ističe se važnost gostoprimstva vlasnika iznajmljenih objekata, koje se temelji upravo na ponudi lokalnih namirnica (npr. sir, pršut, meso, maslinovo ulje, vino, likeri i rakije), pružanju dobrodošlice u vidu serviranja hladnih predjela te organiziranja domjenaka i večera s lokalnom gastronomijom. Konačno, važan je aspekt atraktivnosti ruralni ambijent općenito. Pozitivno su vrednovani krajolik sa starim kamenim kućama, uskim ulicama, sakralnom gradnjom te stazama u prirodi za šetanje i trčanje. Ponovno je potvrđen potencijal gastronomije u vidu restorana s kvalitetnom lokalnom ponudom, kao i farmi s domaćim proizvodima. Lokalno stanovništvo također predstavlja važan aspekt ruralne privlačnosti. Njegova srdačnost i gostoprimstvo doprinose autentičnom odmoru u prirodnom okruženju, udaljenom od užurbanosti i stresa karakterističnog za život u urbanim sredinama (Tablica 11).

Tablica 11. Komentari o tradicijskim aspektima ponude kuća za odmor

TRADICIJSKO OBILJEŽJE	UOBIČAJENI KOMENTARI
<p>Kamena kuća</p>	<p>„Prostrana kuća s osjećajem povijesti i kulture, ali u isto vrijeme čista i usklađena s današnjim standardima... Svidjela nam se i dalmatinska konoba.“</p> <p>„Prava ravnoteža tradicionalne kuće, jednostavnog i udobnog namještaja. Bilo je nevjerojatno zadovoljstvo boraviti tamo i provesti dane uz pogled s bazena ili uživati na terasi dok kuhate ili objedujete.“</p> <p>„Ova vila pruža čaroban osjećaj. Kuća je velika, seoska, ugodna i zanimljiva, puna neobičnih i zanimljivih stvari i namještaja. Vanjsko igralište za djecu je stvarno lijep detalj, a bazen je tako glamurozan.“</p> <p>„Kamena kuća je prilično velika i ima skrivene dragulje kao što je podrum s domaćim vinom.“</p> <p>„Posebno je mjesto terasa pod vinovom lozom.“</p> <p>„Kuća je minijaturno selo za sebe s prekrasnim stablom limuna i starom lozom. Naša su djeca uživala u bazenu dok smo mi istraživali plaže koje nudi otok.“</p> <p>„Kad smo došli u suton, osjećao sam se kao da dolazim u filmsku kulisu. Kuća je smještena na samom rubu brda s predivnim pogledom, okružena maslinama i voćem, vinovom lozom i zvukovima cvrčaka. Bio je to apsolutni luksuz.“</p> <p>„Boja lavande omotava kuću ugodnim i svježim mirisom koji boravak čini fantastičnim iskustvom.“</p> <p>„Savršeno je što kuća ima mali vrt iz kojeg smo mogli ubrati krastavce, rajčice, patlidžane...“</p> <p>„Pogled je izvanredan, a vrhunac je branje ukusnih rajčica iz vrta.“</p> <p>„Prekrasno mjesto sa svježim povrćem te čak i svježim kravljim mlijekom.“</p> <p>„Posebno nam se svidjelo što smo u vrtu mogli brati svježe smokve, rajčice i jabuke.“</p>
<p>Gostoprimstvo utemeljeno na lokalnim namirnicama i gastronomiji</p>	<p>„Dobili smo paket dobrodošlice sa sirom, mesom, voćem, maslinama i pićem. Dobili smo i šeri i vino koje su napravili domaćini. Tražili smo još šerija jer je bio izvrstan.“</p> <p>„Domaćini su bili jako ljubazni. Dočekali su nas s vinom i malim predjelom, sirom, pršutom i maslinama.“</p> <p>„Potpuno neočekivana i nevjerojatna razina usluge! Domaćin je dolazio svako jutro prije našeg buđenja kako bi se pobrinuo za bazen i vrt, a očistio bi i roštilj od prethodne noći.... Donosio nam je ukusno povrće iz svog vrta, a napravio nam je i lokalno jelo za probati.“</p> <p>„Domaćini su napravili ogromnu štrudlu i pečeni kruh, a dali su nam i bocu vlastitog maslinovog ulja. Jedan od najvećih vrhunaca bio je kada su jedne večeri došli u vilu kuhati za nas. Pravi je užitek vidjeti što se može s vatrom. Napravili su nam i tortu za godišnjicu braka!“</p> <p>„Još jednom zahvaljujemo na ukusnom domjenku i predivnoj večeri na kojoj smo jeli tradicionalnu peku.“</p> <p>„Domaćini žive u susjedstvu i jako su topli i gostoljubivi. Dali su nam lokalno vino, rakiju i aromatiziranu sol.“</p> <p>„Svakog dana dobivali smo domaće povrće i jaja. Pripremili su nam i tipični hrvatski ručak.“</p>

<p>Ruralni ambijent</p>	<p>„Krajoлик je divan sa stablima maslina i čempresa i malim kapelicama. Svaki dan išli smo u jutarnje šetnje i tražili dobre staze za trčanje i hodanje. Vila se nalazi u selu pa su nas ponekad pratile koze 😊.“</p> <p>„Selo kao da je izvan ovog svijeta. Uske ulice bez modernih zgrada, ljubazni mještani, a niti jednog turista (osim nas naravno). Održan je zabavan koncert na seoskom trgu i impresivan kulturni program u Grohotama, udaljenim samo nekoliko minuta vožnje ili hoda.“</p> <p>„...najljepše i najmiroľjubivije mjesto na kojem smo ikada bili. Nalazi se u središtu slikovitog i mirnog sela koje pruža jedinstven osjećaj pripadanja lokalnoj zajednici.“</p> <p>„Pogled na planinu je tako prekrasan, a okolina sa starim kamenim kućama je kao razglednica.“</p> <p>„Okolno područje s fantastičnim starim zgradama, od kojih se neke ruše, doprinose šarmu sela. Dva su fantastična restorana u blizini... povrće sa žara, ukusni odresci i lubin.“</p> <p>„Svatko tko ovdje provodi svoj odmor doživjet će čisti mir u prirodnom kraju bez buke i svakodnevnog stresa. Jedini zvuk koji čujete su crkvena zvana i ptice.“</p> <p>„Susjedstvo je lijepo, a susjedi su pravi užitek. Primili su nas kako bi probali njihovo domaće vino, a također smo im pomogli u gnječenju grožđa u vrijeme berbe.“</p> <p>„Kao posjetitelj imate priliku dobiti svježu vodu za piće iz izvora, do koje možete doći pješice za pet minuta, što toplo preporučamo.“</p> <p>„Jedinstven osjećaj ovoj lokaciji smještenoj visoko na brdu pružaju prisutnost stare crkve i obitelji koja ima mali restoran s domaćom hranom i pićem... U blizini kuće ima i nekoliko pješačkih staza koje vode do brežuljaka.“</p> <p>„U lokalnim marketima moguće je pronaći vrhunska autohtona vina. Također smo otkrili malu farmu na kojoj se prodaju vlastiti sirevi, vino i povrće.“</p>
--------------------------------	--

Izvor: <https://www.airbnb.com>; <https://www.booking.com>; <https://www.novasol.hr> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

5.2. Doprinos kuća za odmor ruralnom razvoju iz perspektive njihovih vlasnika

U ovoj istraživačkoj fazi intervjuirano je šesnaest vlasnika kuća za odmor s područja Splitsko-dalmatinske županije. Devet sudionika intervjua su žene, a sedam muškarci. Pet sudionika pripada dobnoj skupini od 30 do 39 godina, šest skupini između 40 i 49 godina, dvoje skupini od 50 do 59 godina, dok troje sudionika čine osobe stare 60 ili više godina.

Intervjui su započeli temom o motivaciji i razvoju poslovanja. Interes je bio usmjeren na razloge bavljenja oblikom turizma koji se odnosi na iznajmljivanje kuća za odmor, najveće dosadašnje

izazove u poslovanju, zadovoljstvo radom vezanim za iznajmljivanje kuće za odmor i namjere širenja poslovanja. Rezultati ukazuju na očuvanje zapuštene obiteljske imovine putem njezine turističke valorizacije kao jedan od osnovnih motiva pokretanja ovakve ponude. Pritom su emocionalni i materijalni motivi povezani. Čak i sudionici koji ne ukazuju na financijsku dobit kao jedan od osnovnih razloga bavljenja kućama za odmor, govore o obiteljskoj imovini koja ima određenu tržišnu vrijednost, kao o nečemu što je trebalo zaštititi od propadanja putem turizma i prenijeti sljedećim generacijama. Takvo razumijevanje tradicijskog graditeljstva usko je povezano s refleksivnošću tradicije kao načinom njezinog opstanka unutar suvremenog društvenog konteksta. Prema Šarić Žic (2006: 373-374), tradicijski objekti trebaju zadovoljavati potrebe suvremenog života, odnosno potrebno je utvrditi njihovu funkciju u odnosu na onu koju su imali tijekom prošlosti. U suprotnom su izloženi ubrzanom propadanju, što je stvarnost mnogih ruralnih područja u Hrvatskoj poput Like, Gorskog kotara i Zagore, suočenih s dugotrajnim nepovoljnim gospodarskim trendovima i deruralizacijom. Ruralni turizam nudi se upravo kao jedna od razvojnih mogućnosti, a time i očuvanja funkcije tradicijskih građevina. Neke druge razvojne funkcije mogu uključiti povremeno stanovanje, iznajmljivanje objekata podstanarima ili ugostiteljima itd. Međutim, pri takvim prenamjenama treba biti pažljiv kako ne bi rezultirale gubitkom vrijednosti same arhitekture kao izvornog razvojnog potencijala. Sudionici istraživanja nedvojbeno su prepoznali mogućnost zarade temeljem širenja kuća za odmor u ruralnim područjima Primorske Hrvatske.

„Prije petnest godina otiša sam u Istru gledat njihove kuće za odmor. Shvatio sam kako je moja kuća odlična za bavljenje tom vrstom turizma... stara kamena gradnja s izvornim okruženjem. Želja mi je bila iskoristit imanje koje imam i vratit ga u život na neki način.“ (Vlasnik 2)

„Vila je nekad bila kućica u kojoj su živili naši preci. Sve se urušilo... Bio je ulegao krov, kotile se mačke... Prije otprilike tri godine, muž je predložio gradnju apartmana. I to pomalo radimo već tri godine.“ (Vlasnik 5)

„Kuća je potpuno tradicijska. Stara je 150 godina. Znae kako to ide kod nas. Ako jedne godine nekome uspije poma, iduće je svi sade. Jedan je susid obnovio imanje. Kada je krenuo turizam prije desetak godina, i drugi su počeli obnavljat. To je sve rezultat individualnih procjena i rizika svakog čovika, a ne neke šire društvene

strategije. Tako smo i mi podigli kredit, obnovili kuću i stavili je u funkciju turizma.“
(Vlasnik 1)

„A čujte, pokrenula sam posa kako ne bi otišla vanka. Jednostavno, namjera je bila ostat ovdje i stvorit sebi uvjete za radit nešto. Kuća je već bila djelomično renovirana kao vikendica. Probio se tunel Sv. Ilija, u Imotski je doša turizam i otac je vidija priliku...“ (Vlasnik 10)

„Bilo nam je žao propadanja kuća. Došli smo na ideju obnove tako šta smo počeli iznajmljivat. Novci nam nisu bili presudni jer se bavimo trgovinom. Imamo dućane na području obale i Zagore. Krenilo je iz sentimentalnih motiva da nam ne propada didovina.“ (Vlasnik 3)

Očuvanje obiteljske imovine, korištenje postojećih resursa, zarada i obiteljsko poslovanje uobičajena su obilježja ruralnog turizma. Slični su motivi utvrđeni u prethodnim istraživanjima o agroturizmu i kućama za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji (Popović i Relja, 2015: 448-449; Vrsaljko i Viljac, 2015: 196-197; Bitunjac, 2019: 99; Buzov i sur., 2021: 21-22). Primjerenost takvih motiva ističe Baćac (2011: 24), napominjući kako ne treba očekivati visoku zaradu od ruralnog turizma unutar kratkog vremena. Bavljenje ovom djelatnošću iziskuje i mnogo zalaganja, što su potvrdili intervjuirani vlasnici kuća za odmor. Kao neke od najvećih izazova istaknuli su zahtjevnost građevinskih radova s obzirom na tradicijske objekte i krški teren te administrativne procedure i zatvaranje financijske konstrukcije prilikom pokretanja poslovanja. Karakteristični su sljedeći izazovi kod građevinskih radova koju uključuju adaptaciju objekata kako bi se postigao komfor u skladu sa suvremenim turističkim potrebama (moderne instalacije i prostorijske, bazeni i sl.):

„Prvi je problem bio ostati unutar uporabne dozvole. Nismo mogli dignit kat kako bi dobili stajaću visinu pa smo morali ukopat čitavu kuću... njezine temelje dva metra u zemlju. Spustili smo kuću da bi dobili dva kata na kojima se može hodat. Drugi je izazov bilo postavljanje instalacija. Kameni su zidovi otprilike metar široki. Bušilo se unutar slogova da bi proveli struju. Morali smo plaćati i dijamantnu pilu dok smo radili instalacije, cijevi za vodu...“ (Vlasnik 4)

„Kuća nije imala WC. Otvorili smo i jedan prozor, a to je bio problem jer su zidovi

debeli... Dosta je bilo zahtjevno to gradit. Kako je kamena gradnja, kamen se mrvio i rasipa. Skineš jednog, a drugi otpadne. Tribalo je jako pazit i radit organizirano. Jedan skida kamenja, drugi drže kako bi se zazidalo u ravnini tamo di idu vrata i prozori.“ (Vlasnik 5)

„Ulice su uske pa nikakav kamion nema pristup. Sve se mora iskrcat uz cestu, a onda se nosi. Nama se jacuzzi postavljao na treći kat. Dizalicu smo tražili minimalno misec dana da bi odabrali onu koja može doći do kuće i dignit takav teret.“ (Vlasnik 11)

„Sve sam mora radit ručno zbog terena. Puno sam novca uložio za izgradnju bazena na uzvisini i za obnovu kuće... Mislio sam da će turizam krenuti odma iste sezone kad otvorim kuću. Srića, tako je i bilo. Inače bi bilo jako teško jer sam uložio puno naše obiteljske uštedevine.“ (Vlasnik 2)

Intervjuirani vlasnici ukazuju na administrativne i financijske izazove koji mogu biti povezani. Prema *Strategiji ruralnog razvoja RH 2008. – 2013.* (2008: 32), problem vlasništva nad nekretninama važno je ograničenje lokalnih razvojnih inicijativa. Tradicijske građevine često imaju veći broj suvlasnika od kojih je potrebno otkupiti dijelove, a često je vlasnička prava potrebno i formalizirati (bez obzira postoje li suvlasnici). Ovo su važne pretpostavke većih financijskih ulaganja u kuće za odmor, koje zahtijevaju mnogo rada s državnom birokracijom. Transparentna vlasnička dokumentacija preduvjet je ostvarivanja i prava na kreditiranje od strane banaka koje koristi dio intervjuiranih, kao i ostvarivanja prava na financiranje poslovanja putem projektnih sredstava koja dodjeljuju tijela na nacionalnoj i EU razini (o tome će biti više riječi kasnije unutar interpretacije rezultata).

„Najveći je problem papirologija. Ne znam s čime bi to opisala. Pet godina sam išla stalno na katastar, javnom bilježniku pa kod suca. Niko nema sluha potrudit se oko digitalizacije i ubrzavanja usluge da se ljudima izade u susret. Moj rođak želi otvorit restoran. To bi mi bilo super zbog kuće, ali prolazi kroz toliku administraciju kojoj se ne vidi kraja.“ (Vlasnik 8)

„Ne znam nikoga s kreditom, a da nije bilo nerviranja... Tribalo je prikupit sve papire i pojasnit za šta se diže kredit da bi se dobilo odobrenje. Nisu mi iz prve odobrili sve, ali sam nekako odatle podmirio građevinske radove i uspio kupiti namještaj.“

(Vlasnik 11)

„Dokumenti moraju bit uredni da bi mogli nešto tražit. Sestra i ja smo obnovile kuću od oca i matere... digle smo kredit. Bazen smo isplatile uz pomoć fondova. Sve radimo unutar obitelji u vezi turizma... to je nekad stvarno teško, ponekad iscrpljujuće jer smo zaposlene i ne živimo na selu.“ (Vlasnik 15)

Unutar znanstvene literature često se ističe ekonomska dimenzija (potencijal) ruralnog turizma, tj. utjecaj na stabiliziranje prihoda lokalnog stanovništva, zapošljavanje i diverzifikaciju gospodarskih aktivnosti (Bâc, 2014: 132). Kuće za odmor ipak nisu ona vrsta ponude ruralnog turizma koju je moguće organizirati bez većih troškova, što se sugerira za njegove druge oblike (Othman i sur., 2013; Falak i sur., 2016: 311). Njihovi vlasnici ukazuju na čestu praksu korištenja kredita ili potrošnje značajnog dijela uštedevine prilikom upuštanja u ovaj posao. To je samo jedan od razloga zbog kojeg nije moguće jednoznačno utvrditi da kuće za odmor doprinose sprječavanju iseljavanja iz ruralnih područja. Ovakav oblik turizma pokreću pojedinci koji često rade u drugim zanimanjima i kreditno su sposobni. Pored toga, neki sudionici intervjuja ne žive u ruralnim područjima, već u gradovima unutar ili izvan Splitsko-dalmatinske županije. Za sustavniju analizu utjecaja kuća za odmor u kontekstu smanjenja stope iseljavanja potrebna su daljnja istraživanja na većim uzorcima sudionika (ispitanika). Riječ je također o relativno novoj gospodarskoj djelatnosti, čije je socioekonomske učinke potrebno kontinuirano pratiti i modificirati razvijanjem novih oblika ponude.

Intervjuirani vlasnici ističu zadovoljstvo poslovanjem. Popunjenost objekata kreće se u prosjeku između tri i četiri mjeseca i sezonalnog je obilježja. Kuće za odmor pretežno se iznajmljuju tijekom ljeta te svakako doprinose stabilizaciji prihoda i porastu standarda njihovih vlasnika. Prema mišljenju sudionika, bilo bi moguće živjeti samo od iznajmljivanja u slučaju potrebe, bez dodatnih prihoda. Visoke cijene najma kuća za odmor i rast potražnje čine ih ekonomski isplativima poput apartmana uz more, pri čemu pojedini sudionici ukazuju kako ovakva vrsta ruralnog turizma donosi i veći profit ako ne postoje kreditna opterećenja.

„Na Hvaru ima kuća koje su popunjene četiri do pet miseci... Cijena im je „paprena“.
Sigurno mogu zaradit petnaest do dvadeset tisuća eura. Mogu i više na toliki broj miseci

i cijenu...“ (Vlasnik 9)

„Kada se sve radi unutar obitelji, pranje robe, održavanje kuće i ostalo, mislim da se može dobro živiti od ovoga. Kuće za odmor imaju perspektivu jer ih se sve više traži. Kada se govori o turističkom prometu, na kuće treba gledati kao i na apartmane uz more.“ (Vlasnik 4)

„Puno vlasnika kuća za odmor radi... radim ja i moja supruga. Relativno bi nam dobro bilo i bez ovoga, ali zašto ne bi iznamljivali... Ulažemo u kuću, kupili smo novi auto i ne moramo se miriti iz mjeseca u mjesec.“ (Vlasnik 14)

„Virujte, isplativije je imati kuću za odmor nego pet apartmana. Ovo je financijski puno bolje u svakom slučaju, od ovoga obitelj može živiti i ako ništa drugo ne radi.“ (Vlasnik 3)

„...a lakše je ako imate još nešto i niste u kreditima. Moglo bi se proći i od samog iznamljivanja za slučaj potrebe...“ (Vlasnik 13)

„Novci koje zaradimo nisu mali i to svakako olakšava život. Turizam može pokriti rate kredita, platiti struju, vodu... Ali isto je važno biti zaposlen sa sigurnim plaćama. To bi rekao svima koji se misle baviti vilama s bazenima u Zagori. Ako plaćama ne možete vraćati kredit onda ne znam koliko se isplati ulaziti u to. Rizik s turizmom uvijek postoji, što će biti... iako se pokazalo kako se krediti mogu vraćati ko od šale.“ (Vlasnik 1)

Važnost dodatnih prihoda na temelju zapošljavanja istaknuta je od strane većine intervjuiranih. Iako sudionici nisu ukazali na probleme poslovanja kuća za odmor povezane s pandemijom novog koronavirusa tijekom posljednje tri godine, što je moguće objasniti atraktivnošću takvih objekata zbog veće mogućnosti fizičkog distanciranja u odnosu na apartmanski smještaj i područja masovnog turizma (Krešić i Mikulić, 2021: 7), nedvojbeno su postali svjesniji ranjivosti turizma na vanjske utjecaje. Prema istraživanju iz 2020. godine, provedenom na 328 punoljetnih stanovnika Splita, čak je 91,8 % ispitanika istaknulo potrebu gospodarskog zaokreta od dominantnog modela masovnog turizma prema raznovrsnoj strukturi djelatnosti (Relja i sur., 2022: 58). Takvi su stavovi uvjetovani smanjenim brojem noćenja u Hrvatskoj za 50 % tijekom 2020. u odnosu na 2019. godinu, kao i smanjenim deviznim prihodima od turizma za 45 % tijekom istog razdoblja (Krešić i Mikulić,

2021: 8). Unatoč stabilnoj potražnji kuća za odmor u vremenu pandemije, kao i visokim prihodima koje takvi objekti donose, uočavanje važnosti raznovrsnih djelatnosti poželjno je kao neizbježni dio ekonomske dimenzije neoendogenog ruralnog razvoja. Takvo gospodarstvo jača otpornost lokalnih zajednica te podiže kvalitetu života i turističke ponude.

Iako ruralni turizam u Splitsko-dalmatinskoj županiji nije značajnije razvijen, intervjuirani vlasnici kuća za odmor potvrđuju njegovu povoljnu gospodarsku perspektivu, istaknutu unutar regionalnih razvojnih strategija (Horwath HTL, 2009; RERA SD, 2018; Tomljenović i sur., 2018). Uz kuće za odmor, dvoje sudionika posjeduje agroturističke ugostiteljske objekte na području Zagore, a jedan od njih ima i ruralni hotel. Komentari turista unutar analize sadržaja internetskih oglašivača smještaja pokazuju interes za raznovrsnom ponudom u funkciji privlačnosti samih kuća za odmor. Moguće je izdvojiti rekreativne i zabavne sadržaje u sklopu samog objekta ili šireg ruralnog područja (npr. bazeni, dječja igrališta, pješačke i planinarske staze te kulturno-umjetnički programi), kao i interes za ruralnu arhitekturu, lokalne prehrambene namirnice te gastronomiju (Tablica 11). Širenju takve i slične ruralno-turističke ponude na globalnoj razini naročito doprinosi rastuća potreba za boravkom u prirodnijem ambijentu u odnosu na urbane sredine, zdravom prehranom i autentičnosti iskustva uslijed rastuće standardiziranosti života u uvjetima kasne modernosti (Bartoluci i sur., 2015: 199). Shodno tome, pojedini vlasnici namjeravaju razvijati svoju ponudu potaknuti zadovoljavajućim poslovanjem kuća za odmor.

„Smještajni kapaciteti su fiksni. Nemamo mogućnosti nadogradnje. Ponudu želimo proširiti tako što mislimo prodavati domaće proizvode jer imamo obiteljsko imanje. Pokrenut ćemo restoran s našim proizvodima, a radit ćemo domaće sokove, marmelade, sušiti ćemo meso... Krenili bi prema agrobiznisu. Trenutno imamo i magarce koje pokazujemo gostima. Mogu ih besplatno jahati kad netko želi.“ (Vlasnik 3)

„Obnavljamo još jednu kamenu kuću u Jesenicama. Približava se mirovina pa bi se više posvetio uređivanju i iznajmljivanju nekad. Imamo i dicu i unučad kojima ovo može biti odskočna daska, ali i dobra perspektiva.“ (Vlasnik 14)

„Upravo širim kapacitete. Ne znam je li važno naglasiti da nije sve naše... Veći je broj

kuća u zaseoku, razni su vlasnici. Ovo sličići jednom difuznom hotelu⁴¹.“ (Vlasnik 10)

„A gledajte, tribamo prominit puno toga. Vrata, prozore, kauč... Vidimo da se isplati malo uložići. Imamo apartmane u Jelsi i tamo prodajemo kozji sir i pršut. Bavimo se i poljoprivredom i iznajmljujemo. Kada uredimo kuću za odmor, a to nam je glavni plan za iduće dvi godine, onda ćemo je više oglašavati priko agencija i interneta.“ (Vlasnik 9)

„Planiramo uvesti dodatne sadržaje kako bi proširili turizam čitave godine. U prizemnom dijelu kuće namjeravamo postaviti saunu i jacuzzi... Uredit ćemo jednu prostoriju ispod bazena za biljar, stolni tenis i pikado. To bi zimi bilo za digitalne nomade koje zanimaju ovakav smještaj i mirne lokacije.“ (Vlasnik 4)

Pojedini iznajmljivači kuća za odmor s područja otoka ističu važnost razvoja raznovrsne ponude i praćenja najnovijih trendova. Ovo je naročito slučaj ako su udaljeni od mora ili se nalaze na teže pristupačnom terenu (npr. neasfaltirane ceste). Dodatni su izazov troškovi trajektnog prijevoza, uslijed kojih se dio turista odlučuje na destinacije u priobalju ili zaobalju.

„Uzimam manje cijene jer sam udaljena od mora dva i po kilometra pa mi je malo teže napuniti objekt. Problem je sa cijenama hrane i trajekta na koje se gosti žale da su im preskupe. Onima koji dođu sviđa se naša ponuda. Imamo mnogo toga... stolni nogomet, biljar, pikado, teretanu, četiri bicikle, jacuzzi i bazen. Sve to činimo kako bi privukli turiste, a konkurencija je velika. Isto tako, obitelj od desetak do petnaest ljudi može odsjest dva ili tri dana više unutar sličnog tipa vile u Makarskoj samo što uštedi na trajektu.“ (Vlasnik 5)

„Sve vam ovisi o platežnoj moći gostiju. Dosta ljudi ne može zamisliti odmor bez otoka i dolaze na Hvar dvadeset ili više godina. Ali opet, puno je slučajeva kad tih dvisto do tristo eura čini razliku. Ljudi ocjene da im se ne isplati dolaziti na otok, otkazu

⁴¹ Takav smještaj može uključivati jedinice koje su rasprostranjene na području čitavog mjesta (sela) ili šire mikrodestinacije. Zajedničke su im recepcija i ostale usluge poput restorana. Osnovna ideja difuznog hotela je obnova i stavljanje u funkciju starih i napuštenih građevina, a istodobno i ograničavanje gradnje novih objekata koji mogu narušiti autentično ruralno okruženje. Ovakva je ponuda primjerena za manja mjesta koja posjeduju povijesne, graditeljske i prirodne zanimljivosti. Difuzne hotele potrebno je organizirati tematski (npr. usredotočenost na stare zanate, vinsku ponudu i gastronomiju, wellness i sl.), osiguravajući aktivan odmor vezan uz tradiciju sela i njegovu okolinu (Baćac, 2011: 42-43).

smještaj i ostanu na obali. “ (Vlasnik 9)

Uz cijene prijevoza i hrane, sudionici ukazuju na veće troškove gotovo svih potrepština u odnosu na kopno. Probleme fizičke i gospodarske, ali i sociokulturne te biološke izoliranosti otoka ističe i Šimunović (2018: 209-212). Takva situacija vodi iseljavanju i demografskom propadanju mnogih od njih, naročito manjih i udaljenijih od kopna. Kako transport poskupljuje cijene proizvoda i usluga na otocima, potrebno se usredotočiti na vlastite resurse u što većoj mjeri. Raznovrsno gospodarstvo treba pritom imati stabilnu jezgru, odnosno proizvodnju zasnovanu na autohtonim proizvodima morskog okoliša koji su konkurentni na tržištu svojom cijenom i kvalitetom. Time se podiže kvaliteta života stanovništva koje je moguće zadržati na otocima uz razvoj fizičke i društvene infrastrukture. Ovakva organizacija proizvodnje pruža dodanu vrijednost i turizmu te ostalim uslužnim djelatnostima u vidu autentične, jeftinije i raznovrsne ponude.

Gospodarski razvoj otoka važno je planirati kao neoendogeni razvoj, čuvajući bioraznolikost kopna i mora te kulturne vrijednosti. Uslijed trenutno prevladavajuće apartmanizacije mnoga naselja gube identitet zbog izostanka prostornog planiranja, betonizacije i neprimjerenog korištenja tradicijskih elemenata poput kamena s kojim se pretjeruje kao prestižnim ukrasom (tendencija „kamenjarenja“) (Šimunović, 2018: 208). Pored toga, fokusiranje na apartmanizaciju nije poželjno jer eventualna „kriza jedne djelatnosti“ (neprofitabilnost) može izazvati dodatne ekonomske i društvene posljedice kao što pokazuje primjer propadanja vinogradarstva i iseljavanja stanovništva s kraja 19. stoljeća. Neoendogeni razvoj teško je ostvariv bez suradnje otočkih jedinica lokalne samouprave, primjerice u komplementarnoj viziji i poticanju gospodarskog razvoja, kao i efikasnoj i održivoj organizaciji školstva, zdravstva, transporta te ostalih usluga nužnih unutar svakodnevice.

Rezultati istraživanja pokazuju kako ruralni turizam može poticati razvoj ostalih djelatnosti, pri čemu je naročito riječ o lokalnoj poljoprivredi i stočarstvu organiziranim unutar obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava. Za područje cjelokupne Hrvatske, a naročito Jadrana, karakteristična je usitnjenost posjeda zbog čega je prisutna raznolikost aktivnosti kojima se poljoprivrednici bave djelujući na lokalnim tržištima. Takva poljoprivreda odgovara trendovima u ruralnom turizmu koji može povećati prihode od spomenute djelatnosti (Kordić, 2010: 124). Berlengi i Škunca (2013: 37) ukazuju na mogućnost plasmana proizvoda i unutar ponude masovnog turizma. Rezultati istraživanja provedenog za potrebe ove disertacije sugeriraju veliki potencijal agroturizma, kušaonica, ali i kuća za

odmor u promicanju poljoprivrede. Jedan od načina povećanja prihoda mogu biti visokokvalitetni proizvodi na temelju ekološke poljoprivrede i tradicionalnih pasmina. Europska unija uvozi oko 50 % ekoloških proizvoda za potrebe svojega tržišta (Europska komisija, 2022: 4), a naročiti ruralno-turistički i izvozni potencijal imaju vrhunska vina, ekstradjevičansko maslinovo ulje, suhomesnati proizvodi, ovčji i kozji sirevi, med, kao i proizvodi od smokava, agruma, maraske, rogača, povrća i ljekovitog bilja. Nabrojani proizvodi mogu biti zanimljivi i lokalnom tržištu ako ih se nudi izravno na gospodarstvima po povoljnijoj cijeni (tzv. „prodaja na kućnom pragu“). Potrošači time dobivaju kvalitetnu hranu poznatog porijekla, dok se profit lokalnih proizvođača temelji na prodaji bez lanca posrednika (Berlengi i Škunca, 2013: 37).

Uz poljoprivrednike, vlasnici kuća za odmor promiču i restorane s lokalnom ponudom, a pojedini koriste i usluge avanturističkog i izletničkog turizma. Njihove sljedeće izjave potvrđuju širi gospodarski potencijal ruralnog turizma:

„Svakako koristimo usluge stanovništva koje želimo povezati sa lokacijom. Evo, imamo rafting i canyoning i uvijek preporučimo naše agencije. Preporučimo gostima i maslinovo ulje kada znamo da je kod nekoga domaće. Utorkom se održava i sajam. Tu mogu kupit voće i povrće... Mogu kupit i razne biljne masti, čajeve, marmelade, soparnik, uštipke i sireve... Mogu nać i drvene bačve i peke, stare stvari...“ (Vlasnik 3)

„Kupujem za goste sir, pršut, suhe smokve... Sve je to s OPG-ova ili tržnice u Omišu. Također, goste dočekamo s onim što imamo iz našeg vrtla pa ih s time počastimo. U kući im ostavim i maslinovo ulje i naše vino. Hranu i piće nastojimo nabaviti koliko možemo.“ (Vlasnik 12)

„Reklamiramo lokalne restorane. Gostima dajmo prospekte i uputimo ih tamo di je dobar omjer cijene i kvalitete. Sve zavisi od grupe do grupe, ali dosta često idu u restorane i konobe. S obzirom koliko ima kuća za odmor, turisti su postali baš važni ugostiteljima ovde u Imotskoj krajini.“ (Vlasnik 1)

U nekoliko slučajeva uočljivo je izraženije umrežavanje lokalne ponude, što je jedno od ključnih načela neoendogenog ruralnog razvoja. Pored toga, komplementaran nastup na turističkom tržištu preduvjet je kvalitetne i raznovrsne ponude (Bokan i Obad, 2018: 223). Međutim, takve su

mreže rijetkost u Splitsko-dalmatinskoj županiji, što je uvjetovano različitim čimbenicima. Ruralni turizam relativno je nova djelatnost na ovom području, pri čemu stanovništvu uglavnom nedostaju znanje i iskustvo u svezi njezinog razvijanja. Analiza sadržaja kuća za odmor pokazuje pretežnu smještenost takvih objekata u manjim naseljima pa je problem nerazvijenosti ljudskog kapitala povremeno uvjetovan i nepovoljnom demografskom slikom ostarjele populacije, nezainteresirane za bavljenje ruralnim turizmom (Ralica i Blaće, 2021: 59). Ipak, *Glavni plan razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije (2017. – 2027.) sa strateškim i operativnim planom marketinga* (2018: 7) pokazuje povoljnije kretanje broja stanovnika na području ove županije u odnosu na Republiku Hrvatsku, a naročito njezin kontinentalni dio. Čak i prostor zaobalja, koji je izgubio 8 % populacije u razdoblju od 2001. do 2011. godine, određivalo je mlađe stanovništvo tijekom 2011. godine u odnosu na Republiku Hrvatsku. Slične podatke iznosi Živić (2021a: 4-5) za razdoblje 2011. – 2021., ukazujući na manju izloženost Splitsko-dalmatinske županije procesima emigracije, demografskog starenja i depopulacije u usporedbi s nacionalnim prosjekom. Unatoč njezinoj nešto povoljnijoj demografskoj bilanci u odnosu na Republiku Hrvatsku, isti autor upozorava na potrebu snažnije primjene mjera revitalizacije stanovništva kao glavnog pokretača gospodarskih aktivnosti u prostoru. Uz spomenute pokazatelje ljudskog kapitala, važni su čimbenici izostanka gospodarskih mreža slabi društveni kapital unutar zajednice (povjerenje i suradnja) te upravljanje razvojem, koji pripadaju sociokulturnoj i političkoj dimenziji neoendogenog razvoja na koje kuće za odmor nisu imale značajniji utjecaj. Spomenutim će dimenzijama biti predana pažnja na temelju perspektiva vlasnika takvih objekata.

Ljudski i društveni kapital te upravljanje razvojem u međusobnom su odnosu. Ljudski kapital možemo definirati kao "znanje, vještine i kompetencije utjelovljene u pojedincima koje im omogućuju generiranje osobnog, ekonomskog i društvenog blagostanja" (Leburić i sur., 2009: 59-60). U tome smislu, kvalitetan ljudski kapital nužna je pretpostavka neoendogenog ruralnog razvoja jer omogućuje uočavanje posebnosti razvojnih potencijala neke lokalne zajednice od strane njezinih članova. Također, podrazumijeva sposobnost organiziranja različitih gospodarskih aktivnosti, bez ugrožavanja ekonomske, sociokulturne, političke i okolišne održivosti. Iz spomenutih razloga, važno je jačati ljudski kapital putem obrazovanja o ruralnom turizmu i drugim djelatnostima. Takvo cjeloživotno obrazovanje treba upućivati na važnost povjerenja i suradnje unutar zajednice bez kojih kreativan

(neoendogeni) razvoj nije moguć. S druge strane, sami ljudski kapital raste korištenjem na temelju jačanja društvenog kapitala kao daljnjeg čimbenika sociokulturne održivosti. Ljudski i društveni kapital ovise pak o odgovornom i transparentnom političkom upravljanju. Ono treba promicati znanje te participativno upravljanje koje je otvoreno za perspektive aktera ruralnih područja (Bušljeta Tonković, 2015b: 167).

Začetke umrežavanja ponude u ruralnom turizmu pokazuje nekoliko primjera koji dovode u vezu djelovanje kuća za odmor, poljoprivredu, ugostiteljstvo, izletnički turizam i agroturizam. Takve mreže potrebno je promicati putem klastera koji se zasnivaju na zajedničkom i organiziranom tržišnom nastupu na temelju kvalitetnog obrazovanja i jačanja suradnje. Klasteri trebaju razvijati i ostale oblike ruralnog turizma navedene na Slici 2. Međutim, prednosti klastera još nisu dovoljno prepoznate u Splitsko-dalmatinskoj županiji (Tomljenović i sur., 2018: 68). Njihova uspješnost predstavljala bi kvalitetan primjer implementacije načela neoendogenog ruralnog razvoja s potencijalom sinergijskog učinka na druge djelatnosti (npr. građevinarstvo i obrt), o kojima također ovisi kvaliteta turističke ponude. Intervjuirani vlasnici kuća za odmor naveli su sljedeće primjere umrežavanja:

„Svakoj grupi gostiju na odlasku damo bocu maslinova ulja i rakije. Isto tako ako gosti to žele dogovorimo se s restoranima oko hrane.“ (Vlasnik 16)

„S prijateljem nudim izlete brodom u Omiš i kanjon rijeke Cetine i na Šoltu. Prijatelj mi puni kuću, a ja njemu nudim goste za izlet. Tako jedno drugom činimo uslugu... Blizu moje kuće ima i restoran, a može se i jahati... Tu se organiziraju i predstave s nekim temama vezanim za Dalmaciju... Vlasnik dovodi goste meni i ja njemu. Dok ne shvatimo da se trebamo razvijati zajedno, nećemo se pomaknut s mesta. Suradujem s onima koji shvaćaju da ovisimo jedni o drugima. Ja reklamiram njihove usluge, a oni moje.“ (Vlasnik 5)

„Teško mi je odvojiti rad oko agroturizma od kuće za odmor. Restoran koriste i turisti koji borave ovdje. Nudimo im naše meso, povrće, vino, pršut, sir, deserte... Dio je naša kućna radinost, a dio s lokalnih obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava. To nam olakšava posao... Ne znam šta bi bez roditelja koja proizvodi odlične sireve. Mi s turizmom

nekako utječemo i na ljude okolo koji isto mogu od ovoga zaraditi. Nije lako prodat nešto pa je ljudima dobro da smo mi išli s kućama za odmor i agroturizmom. Neki od njih mogu prodat skoro čitavu proizvodnju ispred kućnih vrata.“ (Vlasnik 10)

„Jako smo organizirani unutar sela... Imamo i farmu krava. Moj susjed bavi se stokom... ima ovce i koze. S njim se dogovaram oko svježeg mesa. Tu je i OPG za med i proizvode od meda. Ima veliki broj košnica i izvrsnu ponudu propolisa. Gosti vole ići na takva mjesta i kupovat domaće.“ (Vlasnik 8)

„Uzimam od ljudi krompire, kapulu, luk, grožđe, vino, sve poljoprivredne proizvode... U našem turizmu najveći je problem svaštarenje. Ne možeš se kvalitetno baviti svime. Na primjer, peke i meso spremaju mi lokalni ljudi, iako to možemo moja obitelj i ja. Drugi time imaju koristi i malo drugačije razmišljaju. Sredit će obor, dvorište... Kad sam 2003. godine počeo graditi, doveo sam deset kamiona žala. Svak je mogao uzeti besplatno pod uvjetom zidanja kamenom. Za beton nisam da. Potaknuo sam dosta ljudi... Neko je napravio stepenice, neko terasu i slično. Vraćam život. Najteže je selima u kojima nema nikoga, di je sve odselilo u grad. Teško je onda i kupiti nekretnine jer postoji puno vlasnika, a ljude ne zanima baviti se rješavanjem te imovine.“ (Vlasnik 6)

Sociokulturna dimenzija neoendogenog razvoja podrazumijeva promicanje lokalnog identiteta i kulturnih praksi te porast kvalitete života i društvenog kapitala (Kantar, 2014c: 22; Smolčić Jurdana i sur., 2018: 225). Rezultati analize sadržaja pokazuju prisutnost elemenata tradicijskog graditeljstva kod adaptiranih kuća za odmor i novogradnje, ali i relativno nesustavan pristup revalorizaciji tradicije. Različiti elementi tradicijskog graditeljstva trebali bi biti prisutniji (npr. korištenje uklađenih drvenih vrata i prozorskih zatvora, roženičkih krovšta, daščanih stropova, etnoloških predmeta, nadstrešnica s penjačicama, voćnjaka i povrtnjaka i dr.). Također, potrebno je češće izbjegavati prakse koje nisu dio ruralnog identiteta, poput korištenja PVC i aluminijske stolarije, plastičnog vrtnog namještaja te betonskih ograda, zidova i konstrukcija. Prema prethodno iznesenim rezultatima istraživanja, intervjuirani vlasnici koriste se proizvodima obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava te promoviraju lokalnu gastronomiju. Neki od njih bave se agroturizmom i sami. Tradicijski identitet održava i organizacija turističke ponude kuća za odmor kao obiteljskog posla. U razdoblju kompozicije

europskog i hrvatskog sela, obitelj je bila osnovna proizvodna i potrošačka jedinica. Ekonomski motivi bili su jedan od važnijih razloga njezinog formiranja (prijenos vlasništva kod viših slojeva te zajednički rad na zemlji kod ostalih) (Giddens, 2005: 67). Iako takvu tradiciju nije moguće (niti poželjno) potpuno rekonstruirati u današnjim društvenim uvjetima, obiteljsko poslovanje kuća za odmor ima određene prednosti. Ono primjerice vodi uštedi različitih troškova (oglašavanje i praćenje rezervacija, čišćenje smještaja, gostoprimstvo i praćenje različitih potreba turista te održavanje okućnice i bazena). Također, suradnja i korištenje postojećih materijalnih resursa vodi ublažavanju nesuglasica oko imovinskih pitanja vezanih za naslijeđe, uslijed čega mnogi objekti ostaju napušteni i propadaju.

Nesustavnost promicanja kulturnog identiteta putem kuća za odmor potvrđuje vrlo rijetko korištenje drugih oblika ponude zasnovanih na tradiciji, kao što su prezentacije starih običaja i zanata, muzeji, etno zbirke, različite manifestacije, svakodnevne ruralne aktivnosti (npr. planinarenje, lov i ribolov) i dr. Unutar *Nacionalnog kataloga „Ruralni turizam Hrvatske“* (2015: 152-158) istaknuta je raznovrsnost takve ponude u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Sudionici intervjua spomenuli su samo sljedeće primjere njezinog korištenja:

„Nekoliko je grupa pitalo za ribolov pa sam im preporučila rijeku Cetinu i jadransku obalu. Za lov me nitko nije pita iako ovdje ljudi odavno love. Za vrime lita je lovostaj na neku divljač... Doduše, nisam sigurna može li se ić u lov... da je to dio turističke ponude lovačkog društva.“ (Vlasnik 15)

„Turisti su uglavnom dobro informirani i znaju di dolaze. Često odu na Crveno i Modro jezero, a odu i u Dubrovnik, Split, Međugorje, Mostar... na otoke... Sve znaju na Internetu di će ići i šta će raditi.“ (Vlasnik 1)

„Blizu je botanički vrt sa svakakvim proizvodima. Organiziraju se dječje radionice i baš je posjećen. Blizu je i špilja u Pokriveniku. To je kombinacija uz agroturizam za obić...“ (Vlasnik 9)

„U Gljevu je crkva sv. Jere, a imamo i poklade. Alku neću ni spominjat. Tada je sve puno. Prošle sam godine imala mladog gosta iz Kalifornije. Sam je zakupio čitavu kuću na četiri dana. Ima svoje konje, ergelu. Bio je na Bari, Čoji i Alci. Sve je snimio i

okovječio. Došao je sam na Alku s drugog kraja svijeta.“ (Vlasnik 8)

Selektivna primjena tradicije vjerojatno je nekim djelom uvjetovana refleksivnim pristupom ovom fenomenu, tj. odmjeravanjem prednosti, nedostataka ili izostajanja učinaka korištenja pojedinih njezinih elemenata u opremanju i poslovanju kuća za odmor. Određen utjecaj ima svakako i nedovoljna informiranost. Unutar znanstvene literature upozorava se na odmicanje od autentičnosti ponude i tradicijskog identiteta uslijed isključivanja stručnjaka kao što su etnolozi i arhitekti koji se bave ruralnim graditeljstvom (Čiča i Mlinar, 2010: 122; Baćac, 2011: 86), na čije su nedovoljno konzultiranje ukazali i rezultati provedenih intervjua. Sudionici se najčešće oslanjaju na individualno i društveno sjećanje, koje se gubi i iskrivljuje s vremenom (Žanić, 2013: 300-306). Hodžić (2006: 119) upozorava na važnu razliku između sela i grada koji sistematizira, katalogizira i čuva ukupno iskustvo društva (muzeji, knjižnice, istraživački instituti, urbanistički zavodi i sl.). S druge strane, selo je povijesno motivirano načelom korisnosti, što se očituje odbacivanjem i ponovnom reduciranom recepcijom raznih tradicija unutar ruralnog turizma. To potvrđuje primjer zanemarivanja tradicijskog graditeljstva tijekom razdoblja socijalizma i njegova više ili manje uspješna revalorizacija na temelju društvenog sjećanja nakon osamostaljivanja Hrvatske (Živković, 2016: 6-7). Iako su intervjuirani vlasnici kuća za odmor uočili gospodarski potencijal tradicijskog, što se odražava i kao jačanje kulturne samosvijesti te osjećaja univerzalne vrijednosti vlastitog identiteta (Berlengi i Škunca, 2013: 37), rijetko je pritom korištenje stručnih uvida. Time bi se osigurala veća reprezentativnost ponude.

„Nismo koristili neku pomoć od stručnjaka ili od takvih materijala. Više se radilo o znanju, predaji... nekoj kulturi u obitelji. Sve je odrađeno na način kako je to moj otac zamislio.“ (Vlasnik 13)

„Supruga je zadužena za taj dio. Sami to radimo. Ipak smo rođeni sredinom prošlog stoljeća pa imamo doticaj s načinom kako se živilo.“ (Vlasnik 14)

„Vodili smo se vlastitom idejom... Sve je bilo na brzinu jer smo nastojali krenit s iznajmljivanjem. Kuća je bila ovakva izvana, a želili smo da i iznutra ostane koliko-toliko kakva je bila.“ (Vlasnik 7)

„Nismo razmišljali o arhitektima. Ionako smo u kreditima... Kuća je odlično ocijenjena od strane turista pa ne vidim potrebu za time.“ (Vlasnik 16)

„Ovo je nasljedstvo od naših djedova i baka. Dosta je njihovih predmeta koje koristimo. Sami smo ih obnovili, a elemente kuće nismo mijenjali.“ (Vlasnik 12)

Promicanje znanja o tradiciji treba biti važan dio obrazovanja poduzetnika u ruralnom turizmu, uz informiranje o drugim aspektima poslovanja. Tradicija je možda i najvažniji razvojni resurs u ovom slučaju. Ostale važne aspekte poslovanja čine pripadajući zakonodavni okvir, mogućnosti zatvaranja financijske konstrukcije, organizacija poslovanja i destinacijski menadžment u konačnici (Baćac, 2011: 6-8; Ivandić i Kunst, 2015: 53-55). Prema rezultatima istraživanja provedenog 2015. godine na uzorku od dvjesto poduzetnika koji djeluju unutar sektora ruralnog turizma u Hrvatskoj, pokazuje se visoka potreba za spomenutim znanjima (prosječne vrijednosti aritmetičkih sredina iznosile su između AS=3,56 i AS=4,18 na Likertovoj ljestvici od 1 – potrebno vrlo malo dodatnog znanja do 5 – potrebno vrlo mnogo dodatnog znanja) (Smolčić Jurdana i Milohnić, 2018: 216). Istovremeno, rezultati prethodnih istraživanja pokazuju rijetko sudjelovanje poduzetnika na edukacijama o ruralnom turizmu, odnosno nedovoljnu učestalost njihovog održavanja (Smolčić Jurdana i Milohnić, 2018: 217; Buzov i sur., 2021: 22). Iako je dostupan veći broj priručnika u elektronskoj verziji na Internetu (otvoreni pristup) o tradicijskom graditeljstvu i poslovanju u ruralnom turizmu (npr. Baćac, 2011; Živković, 2013; Živković, 2015), takve se mogućnosti samoobrazovanja koriste vrlo rijetko, što pokazuju rezultati istraživanja unutar ove disertacije. Samo je troje sudionika spomenulo konzultiranje struke na bilo koji način. U tome smislu, potrebno je intenzivnije raditi na organiziranju edukacija o ovim temama od strane svih relevantnih aktera (npr. jedinice lokalne samouprave, turističke zajednice, županijski uredi za turizam te Ministarstvo turizma i sporta).

„Postoji jedan priručnik kojeg sam našla na Internetu. Sigurno znate o čemu se radi... Napisa ga je jedan konzervator i tu piše šta se mora sačuvati da bi bilo tradicijsko. Radili smo po tome jer je razumljivo napisan i ima slika za svaku etapu obnove. To je najkorisnija literatura koju sam pronašla.“ (Vlasnik 4)

„Imali smo jednog mladog arhitekta koji nam je obiteljski prijatelj. Bio je u našoj kući mali milijun puta prije i za vrime priuređivanja. Svoj je dio odradio profesionalno, ali i s puno osjećaja. Rekli smo mu naše želje. Svi smo sudjelovali. Puno nam je pomoga i puno smo naučili s njim.“ (Vlasnik 11)

„Među prvima sam počeo s etno-eko selom koje sam proglasio još 1998. godine. Bio sam u Državnom arhivu u Zadru, nadbiskupiji u Splitu, Zaostrugu, Makarskoj... Otkrili smo ostatke naselja i život koji je ovde bio tri tisuće godina prije Krista. Život je kružio na ovom području. Nešto kasnije nastalo je ovo selo o kojem sada pričamo. Nastambe su povećavane s vremenom u smjeru malo većeg komoda. Dobile su se kužine s kominom... Prije se vatra ložila vani. Kada je došlo žito, nastambe su se nadograđivale da bi ga se čuvalo. Tako se živilo do današnjih dana. Važan je rat protiv Turaka, Hasanaginica, hajduci, pa onda opet vrime mira... Kako sam istraživao, tako sam doradivao destinaciju i razvijao uvjete na selu. Tako sam stvorio kuću za odmor, nešto muzejskog dijela i tako...“ (Vlasnik 6)

Određeni doprinos kuća za odmor sociokulturnoj dimenziji neoendogenog razvoja očituje se nadalje pružanjem dodatnih sadržaja ruralnom stanovništvu, pri čemu su istovremeno rijetke nesuglasice i zamjerke u odnosu na njihovo poslovanje. Nekoliko intervjuiranih vlasnika istaknulo je nekomercijalne koristi takvih objekata unutar lokalne zajednice. Uglavnom je riječ o druženjima i korištenju kuća za odmor u svrhu razonode, a pojedini vlasnici ustupaju mještanima objekte u slučaju potrebe. Ovo su važne mogućnosti koje je potrebno poticati u svrhu jačanja kvalitete života i društvenog kapitala unutar zajednice, odnosno povjerenja i suradnje kao sociokulturnih čimbenika ruralnog razvoja.

„Stalno smo se družili na imanju dok smo bili mlađi. I sada bude toga kad su praznici, proslave u mistu, kada se nekome rodi dite.... Brat mi je živio u toj kući jedno vrime izvan sezone dok nije uredio kat za sebe, a jedno vrime i lokalni svećenik dok nije uredio župsku kuću. Ako nekome treba prostor za djevojačku ili momačku večer... prijateljima, vatrogascima, klapama... uvek smo tu za uskočit besplatno.“ (Vlasnik 3)

„ U kući se ne živi izvan sezone, ali je nekad koristimo za rođendane.“ (Vlasnik 7)

„Na Šestanovcu nema previše sadržaja. Tu je manje ljudi, u kafićima uvek isto, pa nam dobro dođe zimi odigrat na bilijar i stolni tenis.“ (Vlasnik 13)

„Navrate nam prijatelji i ljudi iz mista. Napravimo roštilj, ribu... To će sigurno biti

češće kad napravimo jednu sobu sa svime za zabavu. Kada je bilo slobodnih dana prošle godine, sva su se dica kupala. Kuća je otvorena za ljude iz mista kada nema gostiju.“

(Vlasnik 4)

„Kod mene i susida zovu se dica na bazen. Dok je u funkciji, otvoren je koliko god oće... Nije to neki široki krug, ali se dica često kupaju i zabavljaju jer nema mora.“

(Vlasnik 1)

Razvoj raznovrsne ponude ruralnog turizma mogao bi utjecati na pružanje većeg broja dodatnih sadržaja lokalnom stanovništvu (zabavni, sportsko-rekreacijski, kulturni i dr.), kao i unapređenje komunalne infrastrukture (npr. ceste, rasvjeta i parkirališta) (Smolčić Jurdana i sur., 2018: 224-225). Takav društveni utjecaj ruralnog turizma doprinosi kvaliteti života, a veća kvaliteta života uključuje veći društveni kapital. U tome smislu, važno je što većina nesuglasica koje iznose intervjuirani vlasnici kuća za odmor ima kratkotrajne značajke i ne utječe značajnije na svakodnevne prakse ili narušavanje kvalitete života lokalnog stanovništva. Time ova ponuda odgovara načelima ruralnog turizma, za razliku od masovnog koji na hrvatskoj obali generira različite probleme poput betonizacije obalnog pojasa, zagušenosti prometom, prekomjernog korištenja i uništavanja kulturne baštine te posljedičnih konflikata među stanovništvom (Šimunović, 2018; Popović, 2021; Relja i sur., 2022). Sudionici intervjua iznijeli su tek sljedeće pritužbe lokalne zajednice:

„A žale se, ali vrlo rijetko... tamo di su kuće baš u samom selu. Buka može biti problem ako susjedi žive u blizini dvorišta. Kada su kuće malo dalje, onda nema nekakvih razloga za pritužbe.“ (Vlasnik 15)

„Imali smo manje probleme, ali ništa posebno. Na jednu proslavu Nove godine bila je nešto glasnija muzika. Stariji je to svit, a neke osobe koji žive izvan Brača došle su na odmor za praznike. Misto je malo i u prirodi je, sve se čuje jer je tišina... Neki su se bunili i zbog pumpe bazena, a drugih pritužbi nismo imali.“ (Vlasnik 5)

„Bilo je primjedbi na buku šta je rade mladi koji održavaju partije po kućama. Nisu se žalili mještani nego oni koji povremeno dođu. Uvik kažem svima da se jave ako ima problema ili im nešto smeta.“ (Vlasnik 16)

„Jedan par Slovenaca je bio katastrofa. Dovelu su pasa koji je napravio nered. U

restoranu u mistu su večerali i otišli bez da su platili. Nisu platili niti na benzinskoj... Pazite, i gosti budu svakakvi... Kad je čovik dobar, sve ispadne kako triba. Imali smo nedavno jedne Nijemce. Eto, njih je misto kad su odlazili ispratilo gitarama i harmonikom.“ (Vlasnik 9)

Intervjuirani ističu kako goste upozoravaju na pravila prihvatljivog ponašanja, koja se odnose na čuvanje imovine i poštivanje određenih rutina i običaja u zajednici. Unutar analize sadržaja internetskih oglašivača smještaja utvrđena je smještenost većine kuća za odmor u manjim naseljima do 2 000 stanovnika (Tablica 9). U takvim sredinama, ljudi se međusobno poznaju, a neki imaju i korist uslijed širenja kuća za odmor, što može voditi bržem rješavanju nesuglasica kada se one pojave te kompromisnim rješenjima. Dvoje sudionika intervjuja ističe i osjećaj ponosa lokalnog stanovništva zbog razvoja ruralnog turizma u zaobalnim naseljima, koje smatra ovu djelatnost jednim od najvažnijih načina oživljavanja sredina u kojima žive. Slične rezultate iznose Ralica i Blaće (2021: 61) za područje Općine Šestanovac.

Iako kuće za odmor ne vode tenzijama u lokalnoj zajednici, a omogućuju i ekonomsku korist određenom stanovništvu, njihovo djelovanje nije dovelo do značajnijeg rasta kvalitete života te posljedično društvenog kapitala koji bi se odrazili na umrežavanje ponude. Sami ruralni turizam u svojim je začecima u Splitsko-dalmatinskoj županiji (iako postoje njegovi različiti pozitivni društveni utjecaji), pri čemu nedostaje implementacija strateškog promišljanja ove djelatnosti na nacionalnoj i regionalnoj razini, osmišljavanje kvalitetnih modela financiranja poduzetnika te njihovog obrazovanja za razvoj složenije ponude. Kako ukazuju Bartoluci i sur. (2015: 200), stanovništvo ruralnih sredina u prosjeku je niže obrazovano u odnosu na stanovništvo gradova. Što je niži stupanj obrazovanja, to je veći strah od konkurencije. Stoga različite političke razine trebaju zauzeti aktivniju ulogu u poticanju ruralnog turizma i uključivati poduzetnike u proces upravljanja ruralnim prostorima. Uspješan razvoj spomenute djelatnosti i transparentnost upravljanja općenito imaju izraziti potencijal razvoja društvenog kapitala unutar zajednice koja kasnije može biti njegov idealni generator uslijed bliskosti odnosa i komunikacije „licem u lice“. Ravnomjerniji (policentrični) razvoj ruralnih i urbanih sredina vodio bi njihovom intenzivnijem umrežavanju na nacionalnoj razini i šire (Bušljeta Tonković, 2015b: 167).

Opisana situacija potvrđuje tezu kako ruralni turizam i ruralna područja ovise o širim

društvenim procesima (Kantar, 2016: 27). Politička dimenzija neoendogenog razvoja nameće se kao ključna za poticanje postupne samoodrživosti ruralnih područja. Međutim, nitko od intervjuiranih vlasnika kuća za odmor nije spomenuo inicijative na nacionalnoj ili regionalnoj razini koje su zaživjele u lokalnim zajednicama. S druge strane, uočljiv je njihov stav o posljedičnoj neučinkovitosti lokalne samouprave u upravljanju razvojem. Intervjuirani uglavnom ističu kako ih nitko od gradskih ili općinskih vlasti i turističkih zajednica nikada nije pitao za mišljenje o aspektima lokalnog razvoja. Takvi rezultati potvrđuju nalaze prethodnih istraživanja o nedovoljnoj uključenosti javnosti u procese prostornog planiranja unutar društvenog konteksta Hrvatske (Svirčić Gotovac i Zlatar Gamberožić, 2020: 6; Popović, 2021: 85).

„Nema suradnje. Platim uredno sve takse po zakonu i ništa izvan toga. Sve se svodi na to da oni uzimaju pare... barem je tako kada govorimo o seoskom turizmu.“ (Vlasnik 2)

„Mene nisu zvali iz općine, a to drugo, županija, nisam toliko pratila. Možda je to moj problem. Tipa edukacije, natječaji... Ne znam koliko toga ima. S druge strane, nije im neka promocija ako ne dolaze informacije do nas kao nekih korisnika.“ (Vlasnik 12)

„Vlast u Dugom Ratu ne zna koliko je kuća za odmor na njenom području, a kamoli da nešto više pokušavaju oko njihovog razvoja ili nas pitaju za mišljenje.“ (Vlasnik 14)

„Općina samo u načelu pruža podršku... Ne odmažu, ali gledajte, razvoj turizma više se temelji na nama koji to radimo. Turistička zajednica je ta koja mora bit aktivnija. Ne vidimo nikakvu korist od njihova rada... Kako su oni to pridonili boljem boravku gostiju... stvaranju ponude?“ (Vlasnik 10)

Temelj društvenog kapitala, tj. suradnje kao bihevioralnog dijela ovog koncepta, čini povjerenje u institucije, zajednicu i bližnje. „Povjerenje je dio svih društvenih odnosa te pretpostavka održavanja aktivnosti i poretka u društvu“ (Misztal, 1996: 25). Istraživanja pokazuju raširenost nepovjerenja prema institucijama u Hrvatskoj već desetljećima uslijed raširenog mišljenja o njihovoj neučinkovitosti i netransparentnosti (Baloban i Rimac, 1998: 671; Bovan i Baketa, 2022: 43). Takva situacija čini slabom izvjesnost značajnije skorašnje političke participacije stanovništva u slučaju njenog poticanja od strane vlasti. Društveni kapital gradi se postupno (Štulhofer, 2003: 79). Takva praksa ne potiče se dovoljno u Hrvatskoj, što potvrđuju i stavovi intervjuiranih vlasnika

kuća za odmor o nezainteresiranosti za razvojno upravljanje i širu suradnju na lokalnoj razini. Uočava se nedostatak povjerenja uslijed shvaćanja kako većina ljudi djeluje pretežno u svojem interesu, bez zalaganja za širi društveni kontekst.

„Kada se radila strategija razvoja turizma, zamislili su da se s njom upoznaju ljudi da bi rekli šta o tome misle. Ima li tko neku ideju... I onda na kraju došlo nekoliko ljudi iako su bile obavijesti u mistu i na Internetu.“ (Vlasnik 3)

„Nemam više volje predlagat neke odluke jer mislim kako je to čisti gubitak vremena. Takve tribine jesu samo nekome za reklamu... da bi se reklo eto to smo proveli po zakonu...na kraju ništa od toga. Ako se i pojavi neka razvojna inicijativa, opet se brzo razvodni jer ljudi vuku na svoju stranu. Ne mora ti baš biti nanesena šteta, ali se opet ne ispoštuje šta je dogovoreno.“ (Vlasnik 7)

„Etno-eko selo ide dalje, smještaj, uređenje... Pripremam manifestaciju iz inata gradskoj vlasti, ali gledam kako je zakonski zaštititi. Već su mi znali oduzet ovo moje šta sam osmislio. Ne želim sa seljacima imat posla. Kažu šta nisi stavio drugi dan... Neće svakih pet dana bit dani pršuta i sira. Ideje se plaćaju stari, triba bit vizionar. Imam još malo volje za rad dok gledam ovu našu državnu administraciju.. Neko mora ustrajati ako želimo razvijati Zagoru.“ (Vlasnik 6)

„Većina stanovnika nema interes za turizam ni za misto. Oni ako ne vide svoju korist, ne zanima ih korist koju drugi mogu od toga imati.“ (Vlasnik 13)

„Svako se mora snać sam za sebe. Prijatelj će te preporučit, ali puno se njih ne želi baviti time. Svako nešto radi, neko ima restoran, neko slikarske radionice, ali praktički svako radi sam za sebe. Preporučim neki restoran koji mi je najbolji gostima i to je to. To je vrhunac...“ (Vlasnik 9)

„Nismo toliko organizirani na Braču, a malo je i po onoj neka susidu crkne krava. Ljudi gledaju ispid tuđih vrata, a nisu pomeli prid svojim. Znaju svašta radit jedni drugima. Izmišljaju da ti je kuća šporka ili nešto u tom smislu ako ti ide bolje nego njima ili zbog konkurencije.“ (Vlasnik 5)

Korištenje bespovratnih sredstava putem projektnih natječaja važan je dio političke dimenzije neoendogenog razvoja, kojim se prožimaju razvojne vizije na (nad)nacionalnoj i regionalnoj razini s lokalnim potrebama i nastojanjima. Iako projekti ne mogu donijeti društveni razvoj sami po sebi, važni su dio toga procesa jer se putem njih financiraju razne aktivnosti. Idealno gledajući, natječaji bi trebali biti osmišljeni unutar dijaloga s lokalnim stanovništvom, odnosno kao dio participativnog upravljanja. Na programe i fondove Europske unije kao razvojnu mogućnost upućuju *Strategija ruralnog razvoja RH 2008. – 2013.* (2008: 32) i *Akcijski plan razvoja turizma ruralnih područja RH* (2015: 55), dok se mjere aktualnog *Programa ruralnog razvoja Republike Hrvatske 2014. – 2020.* temelje na korištenju sredstava Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj. Međutim, deset intervjuiranih vlasnika kuća za odmor nije koristilo bespovratna sredstva uopće, dok nitko od intervjuiranih nije koristio sredstva EU fondova. S druge strane, čak dvanaest vlasnika pokazuje određeni interes za prijavljivanje projekata. Prethodni rezultati ukazuju na važnost organiziranja radionica na temu izrade i vođenja projekata od strane ministarstava, regionalnih i lokalnih vlasti te turističkih zajednica. Ovo je istaknuto kao prioritet i na tematskoj sjednici Odbora za turizam Hrvatskog sabora o mogućnostima razvoja ruralnog turizma u Hrvatskoj, održanoj još 2014. godine (Hrvatski sabor, 2015: 4).

Sudionici intervjua prijavljivali su projekte na natječaje raspisane od strane Splitsko-dalmatinske županije i različitih ministarstava. Važni čimbenici odluke o takvim aktivnostima su samoprocjena sposobnosti prijave kvalitetnog projektnog prijedloga sukladnog propozicijama natječaja, kao i vjerovanje u transparentnost dodjele sredstava. Iste čimbenike treba uvažavati i prilikom raspisivanja natječaja trenutnog i budućih programa ruralnog razvoja u Hrvatskoj, sufinanciranih od strane Europske unije. Edukacije o projektima moguće je organizirati sredstvima samih programa, a mogu ih provoditi i lokalne akcijske grupe (LAG-ovi) čija se djelatnost financira programom. Iako je trend korištenja EU fondova u porastu, Bartoluci i sur. (2018: 64) napominju kako je potrebno intenzivirati provedbu takvih projekata unutar ruralnog turizma kao jedan od načina sustavnog korištenja ove djelatnosti u revitalizaciji perifernih i slabije razvijenih ruralnih područja Hrvatske. Sljedeće izjave intervjuiranih vlasnika kuća za odmor ukazuju na razloge odluka o (ne)korištenju bespovratnih projektnih sredstava:

„Dvaput sam prijavljivao projekt. Jednom sam napravio tehničku grešku i zato nije prošla, ali sam uspio idući put. Nabavljali smo stolariju, namještaj ili tako nešto. Ne

pamtim točno više. Nikoga nisam zva... Normalno sam se prijavio i dobio. Županijski natječaji nisu komplicirani. Mislim se prijaviti i na europske kad se otvori nešto di mogu konkurirati.“ (Vlasnik 1)

„Bio je županijski natječaj za obnavljanje stare kamene kuće i dobili smo ponuđeni iznos... 30 000 kuna. Nisam imala do tada nikakvih iskustava s projektima... Sama sam ispunila obrazac, prikupila dokumentaciju, dodala račune koji su trebali biti duplo veći od dodijeljenih sredstava i predala projekt. Proučavala sam i mogućnost prijave unutar Programa ruralnog razvoja Republike Hrvatske, ali morao si imati registrirano obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo, veće zemljište i poljoprivrednu proizvodnju. Takve uvjete nismo mogli ispunit.“ (Vlasnik 4)

„Koristio sam poticajna sredstva za bazene. Na početku, nekad 2005. ili 2006. godine, isto se davalo za obnovu krovova kuća. Dio sredstava mi je dodijelilo Ministarstvo turizma. Lokalna turistička zajednica dala mi je četrdeset do pedeset tisuća kuna za kupovinu kuće i revitalizaciju. Neke EU fondove nisam mogao koristiti jer mi imovina nije jedan kroz jedan. Ulaganje je deset tisuća eura za rješavanje toga, pa mi se ne isplati. Stalni su problem imovinsko-pravni odnosi... Tribalo je pustiti program na državnoj razini za rješavanje toga i uz to koristiti europska sredstva... kao support, ne treba sve financirati, barem 50:50.“ (Vlasnik 6)

„Bili smo previše opterećeni adaptacijom sve do lani. I sad se izvode manji radovi. Otac, mater i ja smo ekonomisti i pomagali smo prijateljima pisati projekte. Pozabavit ćemo se pisanjem kada se otvori nešto šta nam bude odgovaralo.“ (Vlasnik 11)

„Nije mi se dalo zezati s tim. Ne znam ni na koja vrata pokucati. Kada je govor o vili, zainteresirana sam za solarne ćelije... To ću sigurno probati. Trenutno smo na stotinu strana u vezi posla, dice i turizma. Trebam malo razmisliti kolike su mi šanse i isplati li se trošiti vrijeme. Namjeravam naći nekoga tko će mi objasniti sve iz prve ruke, tj. nekoga tko prati natječaje i može doći na lice mista kazati što se može učiniti.“ (Vlasnik 5)

„Tribam pribaviti sve papire za kuću. Odyjetnik je rekao da će biti spremni do kraja godine. Dobru ste mi dali ideju. Nisam toliko razmišljala o tome... Potražiti ću malo više

informacija o natječajima za ruralne kuće. “ (Vlasnik 9)

Okoliš je posljednja analizirana dimenzija neoendogenog ruralnog razvoja na koju poslovanje kuća za odmor može imati utjecaj. U tome smislu, učinci su uglavnom pozitivni i treba ih poticati i dalje (npr. propisi, strategije, natječaji i edukacije). Primjerice, većina intervjuiranih vlasnika koristi adaptirane objekte, tj. postojeće resurse, a ne novogradnju. Isti su rezultati dobiveni analizom sadržaja internetskih oglašivača smještaja. Jedina sudionica intervjua koja iznajmljuje novoizgrađeni objekt istaknula je rušenje stare kuće uz recikliranje postojećeg kamena. Slične prakse prodaje kamena nekadašnjih kuća relativno su česte, što je vidljivo na *Facebook* stranici Stari kamen i kuće kamene.⁴² Intervjuirani vlasnici ukazuju na zadržavanje izvorne drvenarije tamo gdje je to moguće, tj. gdje je ona dovoljno očuvana (npr. krovništa, stropovi, vrata, prozori i dr.). Također, analizom sadržaja utvrđen je trend korištenja obnovljivih izvora energije. Kod 8,2 % objekata (N=27) uočeni su fotonaponski paneli za proizvodnju električne energije na ekološki prihvatljiv način (Lale i Bajo, 2015: 241). Namjeru njihove ugradnje istaknulo je sedam intervjuiranih, dok je to već učinilo njih troje. Stanju okoliša i bioraznolikosti doprinosi i održavanje predvrtova, voćnjaka i povrtnjaka kao česta praksa analiziranih tradicijskih kuća za odmor (Grafčki prikaz 4). Prethodni rezultati ukazuju na potencijal takvih objekata kao održive gradnje koja odgovara ruralno-ekološkom metabolizmu u širem smislu. Navedena dva pojma (pristupa, paradigme) temelje se upravo na korištenju i recikliranju prirodnih materijala, obnovljivim izvorima energije, sadnji stabala i drugog zelenila koje odgovara klimi i tlu, održavanju malih (organskih) vrtova i raznih vrsta raslinja kojima se ispunjava kriterij različitosti, smanjivanju svih vrsta otpada, kao i zaštiti prostora od nekontroliranog prekrivanja betonom (Cifrić, 2013: 326; Cavrić, 2009: 81-82).

Sudionici intervjua ukazuju na doprinos ruralnog turizma prilikom jačanja svijesti o primjerenom odlaganju otpada. Istovremeno su svjesni problema vezanih za ilegalna odlagališta na području županije. Na prisutnost takvih lokacija utječe adaptacija objekata za potrebe bavljenja turizmom, kao i problemi s praksom odvajanja i odvodnje otpada. Pojedini sudionici navode moguće inicijative za uklanjanje ilegalnih odlagališta, poput educiranja stanovništva, medijskih kampanja, predanijeg rada komunalnih redarstava, ali i usklađivanja rada komunalnih poduzeća s potrebama

⁴² Vidjeti više na društvenoj mreži *Facebook*: <https://www.facebook.com/groups/595259187211806/> (pristupljeno 15. listopada 2022.)

iznajmljivača tijekom ljetne sezone. Problem otpada u Splitsko-dalmatinskoj županiji ističu i turisti unutar istraživanja iz 2018. godine, a koji je povezan s izostankom recikliranja i neprimjerenim odlaganjem (Tomljenović i sur., 2018: 42). U izvješću županijskih vlasti iz iste godine, izneseni su podaci o čak 177 ilegalna odlagališta otpada koje je dostavilo 28 jedinica lokalne samouprave. Većina ih nije bila sanirana (109), dok je djelomično sanirano bilo njih 35 (SDŽ, 2019: 46-49).

„Prije se smeće dosta više bacalo u prirodu, a i danas je moguće naći takve lokacije. Baca se krupni otpad u građevini, razni aparati... Triba podizat svijest, to kaznit kako triba... Ljudi sami govore o zaštiti okoliša. Na Facebook grupama se govori o ilegalnim deponijima, a zna se i neke prozivati koje se uhvati u tome.“ (Vlasnik 13)

„U nekim se selima u Zagori žale da situacija nije baš dobra. Stanovnici ne žele sortirat otpad. Bacaju u kontejnere ako ih pronadu otključane uz cestu. Ako ne pronadu, onda bacaju okolo. Vlasti na to zatvaraju oči jer čuvaju glasove.“ (Vlasnik 2)

„Ruralna područja poprilično su napredovala u tom pogledu. Nema više onih hrpa smeća kraj puta. Počelo se odvodit otpad.“ (Vlasnik 6)

„Nisam zadovoljna radom komunalnog poduzeća. Preskupo je, premalo puta dolaze i imaju užasne zahtjeve. Triba ostavit spremnik ovako ili onako inače neće pokupit... Znam sama nosit otpad od sebe kako ne bi smrdio. Posudim karticu od rođaka za korištenje gradskog kontejnera. Triba nešto prominit... Neki se ponašaju kao da to turistima ne smeta... Kao da ne žive od toga.“ (Vlasnik 7)

„Što ako gost ne ostavi kante na dan odvođenja, a meni sutra dolazi nova grupa? Trebam li nosit pet kilometara dalje tu kantu? U svakom slučaju, sve je to mrtvo slovo na papiru. Dobili smo reciklažne spremnike – žuti, plavi, zeleni... Ne znam čemu to služi kada sve opet ide u istu kantu. Mislim da bi trebalo vratit klasičnu priču s kontejnerima barem dok traje sezona.“ (Vlasnik 12)

„Borba s divljim odlagalištima vječno traje, ne samo u županiji nego i Hrvatskoj. Bezbroj puta sam vidila ronilačka društva kako muku muče s otpadom u moru. Sve je to stvar svijesti. U manjim ruralnim sredinama oduvijek se manje bacalo. Pa i plastična vrećica bi se oprala. Drugačiji je mentalitet ljudi ovdje nego u gradu.“ (Vlasnik 8)

U Tablici 12 izneseni su sažeti rezultati o učincima kuća za odmor unutar procesa ruralnog razvoja u Splitsko-dalmatinskoj županiji. U sljedećem potpoglavlju analiziraju se stajališta eksperata o ruralnom razvoju u Hrvatskoj, dosadašnjem ruralnom turizmu, kao i ulozi tradicije unutar razvojnih procesa. Prethodni rezultati postavljaju se time dodatno u širi društveni kontekst, s ciljem razumijevanja ograničenih učinaka kuća za odmor unutar razvojnih procesa i sugeriranja preporuka za buduća djelovanja na političkoj, stručno-znanstvenoj i poduzetničkoj razini.

Tablica 12. *Osnovni učinci tradicijskih kuća za odmor unutar procesa neoendogenog ruralnog razvoja u Splitsko-dalmatinskoj županiji*

Ekonomska dimenzija	<ul style="list-style-type: none"> — stabilizacija prihoda i rast životnog standarda vlasnika kuća za odmor — korištenje proizvoda i usluga lokalnog stanovništva i obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava — začetak integriranja ruralno-turističke ponude
Sociokulturna dimenzija	<ul style="list-style-type: none"> — revalorizacija određenih elemenata ruralnog identiteta — poštivanje lokalnih rutina — dodatni sadržaji lokalnom stanovništvu (zabava, prostor i sl.) — slab utjecaj na kvalitetu života i razvoj društvenog kapitala
Politička dimenzija	<ul style="list-style-type: none"> — manjak razvojnih inicijativa od strane političkih vlasti — nezainteresiranost vlasnika kuća za odmor i stanovništva za razvojno upravljanje — rast interesa vlasnika kuća za odmor za korištenje bespovratnih sredstava EU fondova, kao i sredstava nacionalnih i županijskih tijela
Okolišna dimenzija	<ul style="list-style-type: none"> — pretežno korištenje postojećih materijalnih resursa (adaptirani objekti) — recikliranje prirodnih materijala kod adaptacije kuća za odmor (kamen, drvo i sl.) — uzlazni trend korištenja obnovljivih izvora energije — poticanje bioraznolikosti (predvrtovi, voćnjaci i povrtnjaci) — rast svijesti stanovništva o potrebi zaštite okoliša

5.3. Potencijali turizma i tradicije unutar ruralnog razvoja: perspektive eksperata

Intervjuirani znanstvenici, kompetentni stručnjaci unutar istraživane problematike, dijele mišljenje o nedostatku osmišljenog i valjano implementiranog strateškog razvoja hrvatskih ruralnih

područja. Takva situacija rezultira brojnim dugoročnim problemima, detaljno iznesenim u SWOT analizi izrađenoj za potrebe *Strategije ruralnog razvoja RH 2008. – 2013.* (2008: 32-33) (Tablica 2). Kako je već istaknuto, neki od najosnovnijih problema su: 1. depopulacija i starenje stanovništva, niža razina obrazovanja u odnosu na urbane sredine, nizak stupanj samoinicijative na lokalnoj razini te usitnjenost i razjedinjenost poduzetničkih inicijativa (nedovoljno razvijen ljudski i društveni kapital), 2. organizacijski i financijski slabe jedinice lokalne samouprave, kao i 3. slaba opremljenost fizičkom i društvenom infrastrukturom. Navedeni čimbenici nedvojbeno se odražavaju na ograničeni doprinos kuća za odmor procesu neoendogenog ruralnog razvoja. Primjerice, ovo potvrđuju izostanak refleksivnog korištenja tradicije na temelju konzultiranja stručnjaka i edukativnih materijala, začeci umrežavanja turističke ponude bez značajnijeg jačanja gospodarske situacije ruralnih područja, izostanak rasta brojnosti i prožimanja političkih inicijativa „odozgo“ i „odozdo“, kao i određeni uočljivi ekološki problemi (ilegalna odlagališta otpada) (Tablica 12). Eksperti upozoravaju na inzistiranje primjene nacionalnih strateških dokumenata putem jačanja poljoprivrede, unatoč multifunkcionalnom shvaćanju ruralnih područja prisutnom u europskim politikama već desetljećima (Kušen, 2003: 39; Župančić, 2000: 23; Galdeano-Gómez i sur, 2011: 57-58; Popović i sur., 2017: 78-79). U Hrvatskoj se ruralni razvoj poistovjećuje s agrarnim razvojem, što potvrđuje većina mjera koja je posvećena spomenutoj djelatnosti u aktualnom *Programu ruralnog razvoja 2014. – 2020.* Poljoprivrednici odavno ne čine većinski udio u ruralnoj socioprofesionalnoj strukturi, iz čega proizlazi kako unutar temeljnog strateškog dokumenta o ruralnim područjima nisu primjereno zastupljene potrebe većine lokalne populacije. Suvremeni ruralni razvoj treba prepoznati raznolikost aktera kao preduvjet rekonstrukcije, odnosno jačanja društvene heterogenosti i infrastrukturne opremljenosti takvih područja. Potrebno je planirati na neoendogenim načelima, uvažavajući mišljenja stanovništva, u slučaju Hrvatske korisnika mjera Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj. Stratešku promašenost aktualnog Programa detaljnije opisuje jedan od eksperata:

„Postoji strateški razvoj nominalno. Ulaskom u Europsku uniju, zbog toga što se takve prakse zahtijevaju, krenulo se u izradu širih strategija. To je činjenica. Imamo zadnji Program ruralnog razvoja, ali njegova sredstva opet su namijenjena poljoprivredi u najvećoj mjeri... Usto imamo i albi iz ministarstva... Novac izvan poljoprivrede da ne ostane nepotrošen, prelijeva se iz drugog u prvi stup Zajedničke poljoprivredne politike.

To je davanje izravne subvencije poljoprivrednicima, a ne širi gospodarski okvir. Kao sredstva u drugom stupu su visoka, pa je država dala mogućnost da se prebace u stup jedan, da se ne vrate Europskoj uniji. Ovo banaliziram, ali to radimo stalno. Ni sredstva koja su nam dana za strateški gospodarski okvir ne uspijevamo potrošiti uz „alibi“ da nema kapaciteta... LAG-ovi provode edukacije o projektima, ali mislim da je to nedovoljno. I to su po meni ključne stvari. Postoje strateški dokumenti, ali ne shvaćaju u pravoj mjeri da ruralni prostor nije samo poljoprivreda. Oni to možda i shvaćaju, ali subvenciju daju isključivo njoj i za ništa drugo.“ (Ekspert 1)

Eksperti navode daljnje razloge zbog kojih ni razvoj poljoprivrede nije primjeren hrvatskom kontekstu, odnosno, ne posjeduje značajniju razvojnu funkciju. Jedan od najvažnijih razloga uključuje financiranje velikih posjednika, dok većina obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava nije dovoljno obuhvaćena mjerama.

„Veći poljoprivrednici imaju koristi od spomenutih strateških smjerova, ali oni u ukupnom broju poljoprivrednika u Hrvatskoj i u ukupnom teritoriju zapravo spadaju tj. zauzimaju izuzetno mali postotak... Najveći dio poljoprivrednog zemljišta je u vlasništvu srednjih i malih OPG-ova koji izuzev osnovnih subvencija imaju vrlo malo koristi, barem za sada, od tog jednog sveobuhvatnog strateškog programa“ (Ekspert 1)

Nedovoljno inkluzivno financiranje poljoprivrede zasigurno ne pridonosi uklanjanju njezinih mnogobrojnih problema koji su vrlo uočljivi još od osamostaljivanja Hrvatske i tranzicije u tržišno gospodarstvo. Primjerice, jačanju ljudskog kapitala poljoprivrednika, poboljšanju mehanizacije i uvjeta skladištenja proizvoda te njihovoj pripremi za tržište. Zemljišni potencijali ostaju usitnjeni i neiskorišteni, a nacionalna poljoprivreda nema niti dovoljan strateški značaj u vremenu različitih kriza (npr. pandemija novog koronavirusa i rat u Ukrajini).

„Još uvijek uvozimo veliki postotak hrane, preko 50 %, čime smo na razini jedne Malte koja nema obradivih površina. Prosječna veličina gospodarstava po statistici je tri hektara. Ona su jako usitnjena i to ozbiljno predstavlja prepreku prema ozbiljnoj poljoprivrednoj proizvodnji. Isto tako, staračka domaćinstva bez poduzetničkog

iskustva... Problem je i preko 400 tisuća hektara neiskorištene zemlje. Pogledajte Slavoniju... Nekada je mogla prehraniti bivšu Jugoslaviju, a sada ne može prehraniti samu sebe. Mi uvozimo puno poljoprivrednih proizvoda što je posljedica svih ovih problema, ali do trenutka dok su nam svi ti proizvodi jeftini. Vidite sada u koroni bila su brojna poskupljenja. Kada ne budu jeftini, onda će to biti jedan od faktora da se pristupi ozbiljno rješavanju tog problema.“ (Ekspert 4)

Jedan od eksperata vidi daljnji problem poljoprivrede i ruralnih područja u nedostatku prostornog planiranja koje bi bilo prilagođeno okolišnim uvjetima te sociokulturnim specifičnostima (tzv. rurizam⁴³). Uz zanemarivanje prostornog planiranja unutar promišljanja ruralnog razvoja na razini nacionalne vlasti, dodatni je problem što se prostorni planovi na nižim razinama prilagođavaju interesima investitora, a ne dobrobiti zajednice (Kranjčević i Marinović Golubić, 2018: 88).

„U izvještajima se samo govori koliko ćemo novca povući iz EU, ali zapravo ne znamo koliko želimo poljoprivrednih površina imati obrađeno. Po kojim regijama, to bi bila nekakva strategija. Ne sagledava se poljoprivreda, promet, turizam, naseljavanje... Znači, puno se tih elemenata ne sagledava u istom trenutku. Znamo da se danas na selu mali postotak ljudi bavi poljoprivredom. Selo više nije selo kao nekada i potrebno mu je pristupiti kompleksnije. Samo povlačenje novca iz EU nije strategija prema mojem mišljenju, to je samo taktika. Pitanje je što ja želim s hrvatskim selom. Znači, ne treba gledati samo pojedinačnu kuću ili pojedini apartman, već cijelo selo kao dio regije. Od čega će živjeti, što se tamo može najbolje uzgajati, kako doći do toga sela, kako pomoći...“ (Ekspert 2)

Uz inzistiranje na poljoprivredi, jedan od eksperata ističe nedovoljno poticanje stanovništva na sudjelovanje u upravljanju razvojem kao ključni nedostatak ruralnog razvoja u Hrvatskoj. Za

⁴³ Pojam rurizma označava posebnu (regulacijsku) disciplinu koja se bavi problematikom prostornog uređenja, planiranja razvoja i izgradnje sela. Rurizam nije grana urbanizma niti je dopustivo u stručnom smislu mehaničko prenošenje urbanističkog instrumentarija suprotnog ustaljenim zakonitostima funkcioniranja ruralnog (izvangradskog) područja. Rurizam podrazumijeva i napor vraćanja karakterističnog profila (lika) destruiranom selu koje je izgubilo svoj identitet, ali tako da ono pruža stanovništvu komfor (komunalnu i društvenu infrastrukturu) koje uživaju stanovnici grada (Kušen i sur., 1995: 5; Petak, 2004: 392). Višestoljetna tradicija rurizma u Hrvatskoj napuštena je tijekom razdoblja socijalističke modernizacije, kada selo i seljaštvo dobivaju prizvuk nazadnjaštva. Modernizacija sela trebala je slijediti načela urbanizacije i industrijalizacije, a prekid sa rurizmom kao načinom prostornog planiranja simbolički je označilo ukidanje kolegija o ovoj problematici na zagrebačkom Arhitektonskom fakultetu 1950-ih (Živković, 1996: 204).

takve inicijative potrebno je obrazovanje kako bi se razumjela šira tržišna kretanja, dostupni lokalni i ekstralokalni resursi te optimalni načini njihovog korištenja. Jedino se time može postići uspješna integracija ruralnih područja unutar šireg društva. Kontekst razvijenih europskih zemalja uključuje širenje horizontalnih i vertikalnih integracija i nužnost analize takvih odnosa u okviru regionalnog razvoja (Marsden prema Janković, 2020: 113-114). Pored odgoja i obrazovanja, uočljiva je važnost transparentnog i učinkovitog političkog djelovanja kako bi se potaknuo rast povjerenja i suradnje (društvenog kapitala) putem poduzetničke i političke participacije. Prethodna istraživanja stavova poduzetnika u ruralnom turizmu na području Splitsko-dalmatinske i Dubrovačko-neretvanske županije, kao i rezultati istraživanja unutar ove disertacije, upućuju na manjak povjerenja u djelovanje institucija vlasti, kao i oprez u odnosu prema ljudima osim u slučaju članova obitelji kojima se najviše vjeruje (Popović i Relja, 2015: 451; Bokan i Obad, 2018: 226).

„Ne možemo očekivati da će ljudi u lokalnim zajednicama, sami po sebi, imati ikakvu ideju razvoja. To nije njihov posao, da tako kažem. Posao bi to bio države, odnosno lokalne samouprave da upravlja razvojem. Da potiče ljude i motivira da počnu sudjelovati i da provodi se malo-pomalo ta neka participacija... koja bi trebala odgojiti generacije na taj neki način da će se doći do one više razine participacije, gdje će ljudi sami definirati što su njihovi problemi u lokalnoj zajednici, na koji način ih žele riješiti i onda u toj maniri neoendogenog razvoja uzeti nekog eksperta, tražiti novac iz vana i podijeliti iskustva s nekim drugim, ali da oni sami vode svoj razvoj. Mi smo toliko daleko od toga. Mi to ne možemo očekivati. Taj način participacije i ta zainteresiranost građana, to se treba odgajati. Treba započeti s nečim i u tim participativnim studijama postoji puno govora o tome kako motivirati ljude... Jer, neke ljude nije moguće nikako motivirati, tj. uključiti participativno. Naprosto, neki ljudi ne žele sudjelovati, pa čak ni u najrazvijenijim područjima. Nikada nećemo moći sve, ali trebamo dati puno više od sebe da uključimo one najdepriviligarnije.“ (Ekspert 3)

Određeni okvir upravljanja razvojem nudi se kroz LAG-ove kao višestruka partnerstva javnog, privatnog i civilnog sektora koja koncipiraju lokalni razvoj u smjeru rješavanja ključnih problema. Potencijalno ih možemo smatrati važnim akterom ruralnih područja u Hrvatskoj. Tijekom 2017.

godine, bilo je registrirano 56 LAG-ova, a obuhvaćali su 92,1 % ukupnog broja naselja na nacionalnoj razini.⁴⁴ Rezultati anketnog istraživanja provedenog na 132 člana ovih grupa tijekom istog razdoblja (2017.) pokazuju kako su njihove glavne aktivnosti edukacija i animiranje članova te pružanje stručne potpore potencijalnim korisnicima u pripremi projekata za realizaciju mjera u okviru lokalnih razvojnih strategija koje LAG-ovi donose na temelju programa ruralnog razvoja i Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj. Unatoč njihovom izrazitom potencijalu u jačanju suradnje na lokalnoj razini, čak je 41 % anketiranih istaknulo kako LAG-ovi nisu dovoljno aktivni u ruralnim područjima (Žutinić i Zrakić, 2018: 169-171).

Intervjuirani eksperti smatraju ruralni turizam važnim unutar procesa neoendogenog razvoja, ali ukazuju na nedovoljno zalaganje države u svezi promicanja ove djelatnosti. Njihovi stavovi slični su zaključcima 5. međunarodnog kongresa o ruralnom turizmu, održanog krajem travnja 2022. godine u Cavtatu.⁴⁵ Sugerira se donošenje jasnijeg strateškog okvira s definiranim mjerama, inzistiranje na obrazovanju i povezivanju poduzetnika u turizmu i povezanim djelatnostima poput poljoprivrede i ugostiteljstva, kao i promocija organiziranih ruralno-turističkih destinacija na međunarodnom i domaćem tržištu. Troje eksperata ističe naročitu važnost agroturizma koji veže stanovništvo za zemlju i ostanak na selu. Agroturizam potiče proizvodnju i zapošljava lokalno stanovništvo te čuva bioraznolikost. Ovaj oblik turizma međutim, prema dostupnim podacima, izrazito je nerazvijen (Demonja, 2014; Bartoluci i sur., 2015; Vrsaljko i Viljac, 2015). Broj agroturističkih gospodarstava upadljivo je nizak u odnosu na registrirana obiteljska poljoprivredna gospodarstva. Nepostojanje sustavnije podrške manjim OPG-ovima odražava se i na ovaj način, pri čemu su takva obiteljska gospodarstva idealna za razvoj agroturizma s autohtonim i kvalitetnim (ekološkim) proizvodima. Bavljenje turizmom omogućuje im dodatnu zaradu. Nепрепознавање potencijala agroturizma jasno pokazuje nepostojanje službenih podataka o njegovoj razvijenosti. Iako nema službenih podataka ni o drugim vrstama ruralnog turizma, njihov je razvojni utjecaj unutar ruralnih područja prisutan i uočljiv, kao što objašnjava jedan od eksperata:

„Od 1995-te godine stvorio se taj okvir razvoja, iako i prije 90-ih postojali su

⁴⁴ Njihov detaljan popis, osnovne informacije o članstvu i aktivnostima te administrativni smještaj moguće je pronaći na mrežnim stranicama Hrvatske mreže za ruralni razvoj: <https://hmrr.hr/leader/hrvatski-lag-ovi/> (pristupljeno: 27. rujna 2022.).

⁴⁵ Vidjeti više na mrežnim stranicama Kongresa: <https://kongres.klubselo.hr/> (pristupljeno: 5. svibnja 2022.).

definitivno dobri primjeri ruralnog turizma u Hrvatskoj. Recimo Konavle. Suradnja s velikim turističkim agencijama, gdje su gosti iz Dubrovnika redovito vođeni na obiteljska domaćinstva. Također, Baranja je imala takav turizam prije 90-ih, pa i neka slavonska sela. Tu spadaju i muzeji po Hrvatskom zagorju. Znači te primjere smo imali i prije. Ima dobrih primjera i danas, ali nedostaje okvir. Taj nacionalni katalog ruralnog turizma objavljen je 2015. Nama je trebalo preko 20 godina da Hrvatska kao turistička zemlja s 25 % BDP-a u turizmu napravi neki katalog koji će na jednom mjestu objediniti oblike turizma. Broj seoskih obiteljskih gospodarstava je danas toliko nizak, ne znam... Službeni podatak nemamo. Ali, radi se o nekoliko stotina. To je presmiješno mali postotak onih koji službeno imaju tu kategorizaciju. Hrvatska u tom smislu jako zaostaje za europskim zemljama. Ali, ako uzmete u obzir sve selektivne oblike ruralnog turizma, broj subjekata je veći i situacija je tu puno povoljnija. Mogu reći da postoje neki dijelovi Hrvatske gdje ti selektivni oblici doprinose ruralnom razvoju. Recimo unutrašnjost Istre, prostor Baranje, prostor Hrvatskog zagorja su neki primjeri, a ponajviše unutrašnja Istra u zadnje vrijeme i zaleđe Šibenika, odnosno područje kod NP Krka, gdje imamo i prekomjerni ruralni turizam.⁴⁶ To su primjeri gdje selektivni oblici ruralnog turizma značajno doprinose ruralnom razvoju. Selektivni oblici doprinose, a OPG-ovi podbacuju.“ (Ekspert 1)

Iako intervjuirani eksperti ukazuju na razvojne potencijale ruralnog turizma, istaknuta je i potreba njegovog osmišljavanja kroz participativnu (političku) suradnju na lokalnoj razini. Uz sustavno strateško promišljanje ove djelatnosti na nacionalnoj razini, takva bi ponuda postala raznovrsnija, destinacije zanimljivije i konkurentnije i spriječilo bi se eventualno socioekonomsko raslojavanje stanovništva tamo gdje su ruralni turizam i razvoj općenito prepušteni stihiji.

„Turizam ljudima povećava standard. To ipak čini neki sloj razvoja. Ako se grade kuće, ako se ulaže u tradicijsku arhitekturu... Dolaze nam ljudi, ipak komunicirate s tim strancima. Širi se neka tolerancija, te neke veze s ljudima izvana. Pa imate više novca,

⁴⁶ Takvu situaciju određuje premašivanje fizičkih, ekoloških, psiholoških, društvenih, ekonomskih i/ili političkih kapaciteta destinacije (Peters i sur. prema Bušljeta Tonković, 2019: 253). Prekomjerni turizam podrazumijeva njegov negativan utjecaj na zajednicu i okoliš (Koens i sur. prema Bušljeta Tonković, 2019: 254), a koncept se uglavnom povezuje s popularnim urbanim destinacijama masovnog turizma.

pa odete negdje na odmor i vidite nešto. Dakle, to je neki motor razvoja, ali je pitanje hoće li se taj razvoj preliti na lokalnu zajednicu ili će se bogatiti pojedinci? Ja uvijek postavljam pitanje, što je s onima koji nemaju resurse da se bave ruralnim turizmom? Tu će se desiti potpuno raslojavanje. Postojat će ljudi koji su u stanju uložiti silna sredstva da naprave kuću s bazenom te zarađuju puno i mogu kupovati stanove u Zagrebu. S druge strane će postojati ti koji neće moći i postajat će sve siromašniji. Da bi turizam postao motor razvoja u nekoj lokalnoj zajednici, trebao bi biti vođen participativno kroz lokalnu samoupravu.“ (Ekspert 3)

Participativnost vodi raznovrsnoj ponudi s vremenom, primjerice od prezentacije starih običaja i izrade autohtonih suvenira, preko lokalne gastronomije do uspostave izletišta te poticanja tradicionalnih aktivnosti u prirodi. Time turisti mogu doživjeti raznovrsna autentična iskustva. S druge strane, prihodi od turizma bi se disperzirali unutar lokalne zajednice, što je jasan pokazatelj njezinog razvoja.

Jedan od intervjuiranih eksperata radi kao djelatnik administrativnog turističkog tijela na regionalnoj razini unutar Splitsko-dalmatinske županije. Njegovo viđenje nedostataka razvoja ruralnog turizma na spomenutom području slično je rezultatima koji vrijede za nacionalnu razinu. To nije iznenađujuće jer je ova djelatnost na počecima svoga razvoja u Splitsko-dalmatinskoj županiji, izuzme li se izrazito povećanje broja kuća za odmor tijekom posljednjih godina. Izostanak sustavnog planiranja ruralnog turizma na nacionalnoj razini preslikava se na razinu županijske vlasti:

„Postojeće strategije su idealni model razvoja. Mi imamo općine koje su male i nemaju mogućnosti... u smislu financiranja mjera i informiranja ljudi o zakonima, drugim izvorima financiranja... Proizlazi kako se ruralni turizam na županijskoj razini više prepušta vremenu. Veća je pažnja na turizmu uz more, ali treba nastaviti sa strategijama. Neke koristi imaju od njih. Županijski natječaji budu raspisani vodeći se njihovim smjernicama⁴⁹.“ (Ekspert 5)

⁴⁹ Takav stav odgovara sociološkim promišljanjima prostornog planiranja, koja ističu kako je postojanje plana uvijek primjerenije od njegovog izostanka (Šarinić i Čaldarović, 2015: 212-213). U ovom slučaju, potvrdu je moguće pronaći u *Programu podizanja kvalitete turističke ponude na području Splitsko-dalmatinske županije*, temeljem kojeg su prethodnih godina financirani projekti izgradnje bazena, obnove i adaptacije postojećih smještajnih jedinica, razvoja agroturističkih gospodarstva, nabave opreme kojom se turistima nude dodatni sadržaji, pohađanje edukacija i sl. Raspon maksimalnih

Isti ekspert ističe važnost utvrđivanja interesa za bavljenje ruralnim turizmom na području Splitsko-dalmatinske županije. Takve su informacije rijetke, što potvrđuje manjak znanstvenih istraživanja na ovu temu (npr. Popović i Relja, 2015; Vrsaljko i Viljac, 2015; Buzov i sur., 2021; Ralica i Blaće, 2021). Komplementarnost i raznovrsnost trebaju biti osnova strateških nastojanja.

„Ruralno stanovništvo nema turističkog iskustva. Pitanje je žele li se baviti time i kako... Takve informacije nedostaju strategijama. Jedno je imati staru kamenu kuću pa je obnoviti, a drugo uspostaviti neki kompleksniji proizvod... agroturizam, zdravstveni... Ovo drugo traži neki vid zaposlenja, značajniju posvećenost, a zarada nije nužno veća. Kuće za odmor su trenutno hit, ali same nikada neće činiti razvijenu destinaciju.“
(Ekspert 5)

Jedan od eksperata napominje kako jednodimenzionalni pristup ruralnom razvoju putem jačanja poljoprivrede doprinosi zanemarivanju znanstvenih istraživanja te osipanju kadrova koji se bave ruralnom problematikom, „*iako još uvijek postoji nekolicina onih koji nešto pišu. Nešto se radi, ali političari ne posežu za time. Ponekad dođe neki e-mail za neku javnu raspravu, ali to vrlo često dođe noć prije. Pa ti sad na brzinu sudjeluj i razvij neko mišljenje...*“ (Ekspert 3)

Prema ekspertima, tradicijska gradnja nije zaštićena od strane države, a niti promovirana kao poželjna društvena praksa. Konstatira se nedovoljna razina informiranosti o spomenutoj temi među stanovništvom. Želimo li tradicijsku gradnju sačuvati kao prepoznatljiv sustav, korisno se osvrnuti na načine opstajanja tradicije tijekom prošlosti. Nekada je imala svoje „čuvare“, tj. starješine koje su tumačile njezin sadržaj i štatile legitimitet (Giddens, 1994: 63). U suvremenom društvu, takvu ulogu treba preuzeti država putem propisa (npr. kriteriji gradnje i dozvole za bavljenje turizmom). Također, država treba ustrajati na podizanju svijesti o tradiciji (ne)formalnim obrazovanjem jer rezultati istraživanja unutar ove disertacije pokazuju kako objavljivanje elektronskih priručnika ne ostvaruje dovoljan učinak. Cilj obrazovnih nastojanja treba biti internalizacija vrijednosti tradicije koja bi time zadobila gotovo obvezujuću snagu na emocionalnoj razini (Giddens, 1994: 63). Važnost takvog obrazovanja u kontekstu ruralnog turizma ističe i Šarić Žic (2006: 374), uz napomenu o razvijanju financijskih mjera koje bi olakšale valorizaciju tradicije unutar ove djelatnosti. Istovremeno,

dozvoljenih bespovratnih sredstava kretao se između trideset i pedeset tisuća kuna. Više je informacija dostupno na mrežnim stranicama Splitsko-dalmatinske županije: <https://www.dalmacija.hr/natjecaji> (pristupljeno: 14. travnja 2022.).

nužno je prihvatiti neizbježnost određenih mijena tradicije. Unatoč primjetnom stavu pojedinih stručnjaka o njezinoj autentičnosti „isključivo ako je zamrznuta u određenoj vremenskoj točki, svaka kultura živi je proces, kojem moramo uvažiti pravo na razvoj kako bi opstao“ (Frangeš, 2008: 107-108). Ovo je osnovno polazište neoendogenog ruralnog razvoja kao perspektive takvih sredina unutar suvremenog društva. Slična stajališta dijele i eksperti.

„Što možete očekivati kada nema dovoljne podrške od strane države? U našem kontekstu, svatko gleda kako nešto napraviti što brže i što jeftinije. Trebalo bi to nekako zakonski regulirati, naši prostorni planovi u to ne zadiru. Tu imaju neka pravila o udaljenosti od parcele i neka još. Eventualno, ako se radi o zaštićenim područjima onda se još donekle potiče upotreba tih tradicijskih elemenata. Međutim, ako se ne radi, i ako sve ostaje na pojedincu, tada se postavlja pitanje zašto bi pojedinac to radio ako mu je cilj zarada. Rijetko gdje se potiče upotreba tradicijskih elemenata.“
(Ekspert 1)

„Nedostaje odgovornosti prema prostoru. Važne su dozvole, a možda je i važnije obrazovanje. To je jako važno za budući razvoj. Ne uči se o hrvatskoj kulturi, nemamo mehanizme kako razviti svoj stil i nekakav stav o tim stilovima. Pa nekog ne bude u oči kad se nešto fali. Trebaju procedure, edukacije, pa i ugled u javnoj zajednici. Naprosto, trebaju se promovirati neke vrijednosti, koje se naturaliziraju. Kada bi inspektor provjeravao koristite li PVC prozor ili kada bi to drugima bilo smiješno, zamislili biste se...“ (Ekspert 3)

„Bez tradicije nema ruralnog turizma. Nema stjecanja dojma o tome kakvo je to područje nekada bilo i života na tom tragu. Premalo je ruralnih arhitekata u Hrvatskoj, premalo je znanja o tradiciji, ali to ne treba shvatiti kako prepreku nego kao izazov. Dobra su polazna točka radovi Ružića⁵⁰... Potrebno je češće koristiti tradiciju unutar kuća za odmor, ali i kušaonica vina, izletišta, vinskih cesta, manifestacija... Važni su ugostiteljska infrastruktura, biciklističke staze... Tradicija privlači turiste, a različita ponuda ih može zadržati više dana. Klaster je način jačanja. Nitko nikome nije konkurencija

⁵⁰ Vidjeti više u Ružić (2005; 2011) i Ružić i Medica (2010).

jer svatko ima drugačiju djelatnost. “ (Ekspert 4)

Sustavnost istraživanja tradicije ovisit će o širini strateškog pristupanja razvoju sela. Ovdje važnu ulogu imaju etnolozi i ruralni arhitekti, kao i ruralni sociolozi koji trebaju proučavati uvjete neoendogenog razvoja. Znanost treba biti podloga čuvanja tradicije, kategorizirajući njezine izvorne obrasce unutar službenih dokumenata. Također, znanost može pomoći stanovništvu u osvještavanju njihovih tradicija na terenu putem edukacija, rada na projektima i sl. U suprotnom, stihijski razvoj turizma vodit će daljnjem zanemarivanju i neprimjerenim modifikacijama tradicije.

„Nema sustavnih istraživanja jer ne znamo što želimo od sela. Zapravo, mnogi konzervatori nisu ni bili po svim selima koje obrađuju. Bave se pojedinačnim slučajevima, a ne selom u cjelini. Recimo, puno toga nije dokumentirano u konzervatorskim odjelima, sve se to, vezano uz tradiciju svodi se na istraživačke radove. Kada sam bila u Austriji na stipendiji, studenti sve što su snimali, mislim iscertavali, provirio je državni službenik, mislim iz konzervatorskog odjela i to je postala službena dokumentacija. Mi toga nemamo. Studenti arhitekture su godinama išli po selima u Istri, snimali su, ali to nikada nije postala službena dokumentacija. To se nalazi u nekom objavljenom radu, ali nikada to nije postalo neki službeni dokument. To vam je sve studija na studiju... Trebale bi te kuće što imaju dozvolu imati nekakvu evidenciju i kriterije. Pa, lokalni ljudi znaju svoju tradiciju, ali je trebaju osvijestiti. Oni nekada nisu ni svjesni da je znaju, a isto tako zbog najezde kapitala, oni tu tradiciju mogu uništiti. Znači, zbog želje za vlastitim interesom.“ (Ekspert 2)

U Tablici 13 prikazani su sažeti rezultati intervjua s ekspertima. Uočljivi su strukturalni utjecaji na ograničene mogućnosti refleksivnosti tradicije kada je riječ o kućama za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Perspektive eksperata komplementarne su uvidima dostupne znanstvene i stručne literature, kao i službenih te strateških dokumenata, korištenih za potrebe disertacije. Uz nedovoljno vrednovanje ruralnog turizma i tradicije kao razvojnih potencijala od strane političkih vlasti, nije za očekivati značajnije društvene učinke tradicijskih kuća za odmor od onih koji su utvrđeni unutar disertacije.

**Tablica 13. Međudnos ruralnog razvoja, ruralnog turizma i tradicije –
perspektiva eksperata**

<p>Ruralni razvoj</p>	<ul style="list-style-type: none"> — pretežna usredotočenost na poljoprivredu — neučinkoviti razvoj poljoprivrede: nedovoljna podrška malim OPG-ovima, neriješeni problemi iz vremena tranzicije, nezastupljenost prostornog planiranja — zanemarenost participativnog upravljanja razvojem
<p>Ruralni turizam</p>	<ul style="list-style-type: none"> — nepostojanje strateškog okvira na nacionalnoj razini — periferan položaj agroturizma — uočljivi socioekonomski učinci pojedinih selektivnih oblika turizma u ruralnim područjima — usitnjenost ponude (rizik društvenog raslojavanja) — neostvarivost razvojnih strategija na razini SDŽ — slaba informiranost strategija o stanju na terenu (perspektive stanovništva SDŽ)
<p>Tradicija</p>	<ul style="list-style-type: none"> — nedovoljna prepoznatost na političkoj, poduzetničkoj i istraživačkoj razini — načini čuvanja i promicanja tradicije: propisi, edukacije, financijske mjere, znanstvena istraživanja

6. ZAKLJUČAK

Etnologija i sociologija, koje predstavljaju temeljni disciplinarni okvir provedenog istraživanja, tematici graditeljstva pristupaju kao elementu materijalne kulture, životnom prostoru koji odražava veću ili manju kvalitetu života stanovništva (Ursić i Krnić, 2022: 113), kao i dijelu tradicije i baštine kojeg treba promovirati i čuvati unutar lokalnih razvojnih procesa (Šarinić i Čaldarović, 2017: 141). Upravljanje tradicijom važno je istraživačko pitanje u kontekstu turizma, kojeg se smatra jednom od perspektivnijih gospodarskih djelatnosti u mnogim ruralnim područjima Hrvatske. Iako se tradiciju često ističe kao osnovu ruralno-turističke ponude, Šarinić i Čaldarović (2017: 145-152) napominju kako ona može biti primjereno adaptirana, ali i zanemarena, izmišljena ili pretvorena u kič (lošu kopiju) ako turizam počiva na komercijalnosti, a ne održavanju kulturnih specifičnosti i lokalnog identiteta. Prema ovim autorima, turizam može omogućiti nastavak postojanja tradicije i njezino prenošenje budućim generacijama, pri čemu je nužno vrednovanje ovog razvojnog resursa u odnosu na kriterij autentičnosti.

Kuće za odmor u ruralnim područjima Splitsko-dalmatinske županije unutar ovog rada razmatra se kao primjer refleksivnosti tradicije. Refleksivnost podrazumijeva korištenje određenih tradicijskih elemenata tijekom usmjeravanja neoendogenih razvojnih procesa. Uz apartmanski smještaj, takvi objekti predstavljaju dominantni oblik ponude ruralnog turizma na području obuhvaćenom provedbom istraživanja (Tomljenović i sur., 2018: 95; Kunst i Boranić Živoder, 2018: 5; Ralica i Blaće, 2021: 51-52). Riječ je o adaptiranim građevinama ili novogradnji u tradicijskom stilu. Pored toga, kuće za odmor često su i novogradnja utemeljena na stilu moderne arhitekture. Prema dostupnim i relevantnim pokazateljima, poslovanje kuća za odmor nije značajnije ugrozila pandemija novog koronavirusa. Veliki broj takvih objekata, upravo suprotno, privukao je interes turista zbog svoga prvenstveno izoliranog položaja unutar naselja, smještenosti unutar manjih naselja, kao i raznovrsnih samodostatnih sadržaja unutar svojih prostornih kapaciteta.⁵¹ Ovome su posebno

⁵¹ Vidjeti više na mrežnim stranicama portala Dnevnik.hr, Hrvatske radiotelevizije i Slobodne Dalmacije: <https://dnevnik.hr/vijesti/koronavirus/korona-adut-za-ugostitelje-koji-imaju-kucu-s-bazenom-vole-sto-mogu-biti-namiru-ne-mijesaju-se-s-drugima-na-plazi---653107.html>; <https://vijesti.hrt.hr/gospodarstvo/vec-su-pocele-rezervacije-za-ljeto-4945195> i <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/biznis/vlasnici-izoliranih-kuca-za-odmor-ne-mogu-se-pozaliti-na-sezonu-korona-je-donijela-nova-pravila-i-bez-tekuce-vode-imali-smo-goste-citavog-ljeta-1056460> (pristupljeno: 24. listopada 2022.)

pridonijele i zdravstvene preporuke o izbjegavanju okupljanja i gužvi, fizičkom distanciranju i sl. U tome smislu, indikativni su odgovori intervjuiranih vlasnika kuća za odmor unutar istraživanja provedenog za potrebe ove doktorske disertacije, koji se nisu značajnije osvrnuli na pandemiju kao negativni izazov poslovanju. Suprotno tome, sudionici su iskazali generalno zadovoljstvo u svezi poslovanja neovisno o kontekstu korone.

Izraziti potencijal tradicije na primjeru kuća za odmor u promicanju neoendogenog ruralnog razvoja pokazuje se na primjeru 328 tradicijskih objekata na području Splitsko-dalmatinske županije, koji su obuhvaćeni unutar provedene analize sadržaja odabranih internetskih oglašivača smještaja. Riječ je uglavnom o adaptiranim kućama za odmor nastalim u razdoblju tradicijskog graditeljstva (do sredine prošlog stoljeća), čija je izvorna namjena bila stanovanje, poljoprivredna i stočarska djelatnost seoskog stanovništva. Broj tradicijskih kuća za odmor zasigurno je i nešto veći jer su odabrane one tri platforme za koje prethodna istraživanja pokazuju da ih vlasnici takvih objekata najčešće koriste za potrebe oglašavanja (Marković, 2017: 49-50).

Motivi izbora istraživačke teme unutar disertacije usko su vezani za njezine znanstvene i praktične doprinose. Refleksivnost tradicije na primjeru ruralnog turizma u Hrvatskoj nije značajnije istraživana. Stoga je uočljiv i nedostatak relevantnih znanstvenih i stručnih radova o kućama za odmor kao novijem obliku ponude. S druge strane, izrazit porast broja ovih objekata na području Primorske Hrvatske (npr. unutrašnjost Istre i Dalmacija) izravno doprinosi relevantnosti proučavanja i znanstvenog istraživanja uloge tradicije kao neospornog i ključnog razvojnog potencijala. Relevantnost ujedno povećava i važan problem potencijalne ugroženosti tradicije uslijed njezinog neprimjerenog korištenja u komercijalne svrhe. Tradicija tako može biti predstavljena poprilično nevjerođostojno, što pokazuju primjeri hrvatskih etno-eko sela (Čiča i Mlinar, 2010; Škreblin, 2011; Zoričić, 2011). Ovom disertacijom razmatra se pojam (refleksivnosti) tradicije u teorijskom smislu, dok rezultati i nacrt istraživanja mogu biti korišteni u sličnim studijama na području Splitsko-dalmatinske županije i izvan nje. Praktični, društveno relevantni doprinosi doktorske disertacije proizlaze iz potencijalnog značaja njezinih uvida na makro i na mikro društvenom planu. Na makro društvenom planu dobiveni rezultati mogu biti od značaja prilikom kreiranja važnih strateških dokumenata i politika vezanih za ruralni turizam na svim razinama vlasti, a koji trebaju ukazivati na važnost promoviranja (postojeće) tradicijske gradnje (Horwath HTL, 2009: 87; Hrvatski sabor, 2015: 5; Ivandić i Kunst, 2015: 52).

Rezultati također mogu biti relevantni na mikro razini samim vlasnicima kuća za odmor prilikom osmišljavanja što autentičnije ponude i poticanja ravnoteže različitih dimenzija neoendogenog razvoja (ekonomija, društvena zajednica, politika i okoliš). Sve to se reflektira i ima daljnji utjecaj na šire socioekonomske čimbenike i pokazatelje.

U disciplinarnom smislu, ova disertacija pruža teorijski doprinos etnologiji i ruralnoj sociologiji. Refleksivni pristup pojmu tradicije upućuje na stjecanje uvida o različitim društvenim kontekstima u kojima se tradicija čuva u većoj ili manjoj mjeri i koristi kao razvojni potencijal. Takve spoznaje omogućuju afirmaciju tradicije (primarno interes etnologije) u svrhu postizanja veće kvalitete života (primarno interes ruralne sociologije). Etnolozi trebaju znati prepoznati elemente tradicijske kulture i doprinijeti njihovoj autentičnoj prezentaciji i revitalizaciji (Černelić i Rajković, 2007: 263). U suvremenom društvenom kontekstu, ne postoji jedan model rješavanja stvari (Segalen, 2002: 11), a „kvalitetan i koliko-toliko izvjestan ishod razvojnih projekata moguće je ostvariti samo uz podršku znanosti, naročito društvenih znanosti i to sociologije“ (Štambuk, 2014b: 20). Njezina se zadaća temelji u razumijevanju razvoja interpretiranjem činjenica i fenomena koje nije moguće otkriti i objasniti svakodnevnim iskustvenim znanjem (Constandse i Hofstee prema Lowe, 2010: 329). Spomenuti refleksivni pristup pojmu tradicije vrlo je aktualan (iako nedovoljno istražen) u ruralnoj sociologiji s obzirom na suvremeni model neoendogenog ruralnog razvoja. Ovaj model nastoji ukloniti predrasude o takvim područjima i tradiciji kao statičnima, upućujući na važnost integralnog razvoja zajednice oslanjanjem na vlastite resurse, pa i tradiciju kao izvor kulturne posebnosti. U tome smislu, turizam predstavlja jednu od važnih djelatnosti, naročito interesantnu jer se većina istraživanja ne bavi njegovim širim utjecajem na ruralni razvoj (Wanda George i sur., 2009: 32).

Ruralna sociologija ima dugi kontinuitet u Hrvatskoj, proizašao iz dominantnih prostornih i populacijskih obilježja ruralnog društva. Unatoč nemogućnosti koncipiranja razvoja Hrvatske u bilo kojem smislu bez uvažavanja ruralnih područja, nedostatak strateškog pristupa takvim sredinama postupno je vodio opadanju istraživačkog i institucionalnog interesa za ruralnu sociologiju tijekom posljednjih nekoliko desetljeća. Ulaskom u Europsku uniju otvaraju se različite perspektive revitalizacije ruralnosti. Koncepti refleksivnosti tradicije, neoendogenog razvoja i ruralnog turizma predstavljaju neke od okosnica koncipiranja ruralne sociologije kao javne sociologije u budućnosti, zainteresirane za relevantna pa i središnja pitanja društvenog života u Hrvatskoj unutar akademske

i praktične perspektive (suradnja s lokalnim stanovništvom, politikom, medijima i dr.).

Rezultati istraživanja ukazuju na inicijalni razvojni potencijal tradicije s obzirom na 328 kuća za odmor obuhvaćenih analizom sadržaja odabranih oglašivača smještaja. Nadalje, rezultati koji se podjednako odnose na sve tri istraživačke faze upućuju na priličnu zastupljenost tradicije unutar poslovanja kuća za odmor (npr. uređenje objekata, poljoprivredna proizvodnja i gastronomija), ali i na njezino nesustavno korištenje. Kao jedan od osnovnih uzroka takvih okolnosti, odnosno reflektivnosti tradicije, intervjuirani eksperti sagledavaju u nedostatku strateškog pristupa ruralnom prostoru od strane politike kao multifunkcionalnim sredinama života i rada. Posljedično, ruralnom turizmu nije pridana adekvatna važnost kao jednoj od najvažnijih djelatnosti unutar njih i tradiciji kao vrijednom razvojnem resursu. Nedostatak strateškog pristupa odražava se i na ograničeni doprinos kuća za odmor neoendogenom ruralnom razvoju u Splitsko-dalmatinskoj županiji. U kontekstu njegove ekonomske dimenzije, intervjuirani vlasnici ovih objekata ističu prije svega stabilizaciju vlastitih prihoda i rast životnog standarda kao rezultat bavljenja turizmom. Iako širenje tradicijskih kuća za odmor potiče poslovanje lokalnih restorana i obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, izostaje razvoj mreža turističke ponude koje bi vodile raznovrsnim destinacijama. Njihovo uspostavljanje podrazumijeva jačanje ljudskog i društvenog kapitala (obrazovanje, povjerenje i suradnja), što treba biti strateško nastojanje svih razina vlasti. Unatoč određenim ekonomskim, ali i nekomercijalnim koristima kuća za odmor unutar zajednice (npr. zabava i prostor za organizaciju različitih događanja), njihova pojava nije značajnije mobilizirala lokalno stanovništvo na koordinirano gospodarsko i političko djelovanje. Kada je riječ o okolišu kao posljednjoj istraživanoj dimenziji, doprinos tradicijskih kuća za odmor očituje se nešto više putem korištenja postojećih objekata građenih prirodnim materijalima, recikliranja materijala (izvorni namještaj, stari kamen kod novogradnje i sl.), promicanjem bioraznolikosti putem okućnica i poljoprivrede, kao i sve češćim korištenjem obnovljivih izvora energije (sunčeva energija). Iako kuće za odmor i postupni razvoj ruralnog turizma vode rastu svijesti stanovništva o potrebi zaštite okoliša, brojni su primjeri ilegalnih odlagališta otpada na prostoru županije (SDŽ, 2019: 46-49). Za iskorjenjivanje takvih praksi ponovno je potrebna implementacija strateškog pristupa ruralnom prostoru.

Unatoč prisutnom stajalištu unutar sociologije o tradiciji kao predmodernom obilježju ruralnosti suprotnom razvojnim tendencijama modernih društava (Lukić, 1987: 34; Beck i sur.,

2003: 13), pozivanje na tradiciju može biti osnova društvenih promjena (Abercrombie i sur., 2008: 406), ali i razvoja kao što pokazuju rezultati istraživanja provedenog za potrebe disertacije. Pritom se ne misli isključivo na razvoj u ekonomskom smislu, već u integralnom tj. usmjerenom i na druge elemente društvene održivosti, preciznije sociokulturnu sferu, političku subjektnost i održivost okoliša. U kojoj će mjeri tradicijska znanja i prakse biti zastupljeni unutar neke zajednice ovisi o razumijevanju funkcionalnosti njihove primjene u suvremenom kontekstu. Ovo načelo potrebno je uvažavati prilikom promicanja tradicije u osmišljavanju različitih gospodarskih aktivnosti (npr. ekološka poljoprivreda, ruralni turizam i korištenje biomase). U tu svrhu, kako je ranije spomenuto, moguće je koristiti razne pristupe. Zakonski propisi i financijski poticaji značajne su mogućnosti u kontekstu autonomije država članica Europske unije te korištenja bespovratnih sredstava Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj i drugih fondova. Medijske i obrazovne kampanje uz općenito jačanje suradnje (društvenog kapitala) daljnji su čimbenici internaliziranja tradicije kao vrijednosti i prakse. Kada je riječ tradicijskom graditeljstvu, treba istaknuti potrebu njegovog čuvanja u svakodnevnom životu, a ne prvenstveno zbog ruralnog turizma. Neki od važnijih razloga su ekonomičnost planiranja prostora i gradnje, funkcionalnost objekata, ekološka dobrobit korištenja prirodnih materijala i postojećih resursa te čuvanje identitetskih posebnosti unutar raznolikosti svijeta (Salopek, 1996: 41). Istovremeno, time se dodatno sprječava rizik od pretvaranja tradicije u turističku kulisu koju se nekritički i klišeizirano prilagođava uslijed nerazumijevanja drugih vrijednosti i funkcija koje tradicijsko graditeljstvo može imati pored zarade. Komodifikacija tradicije time često vodi u smjeru odustajanja od kompleksnog i skupog njezinog očuvanja ako se isključivo prepusti odlukama na individualnoj razini (Arbutina i Alfirević Arbutina, 2017: 254).

Žanić (2016: 78) ukazuje kako se tradiciju i baštinu sve češće osporava jer su dominantni njihovi aktualizatori politički i ekonomski akteri koji ih koriste u svoje parcijalne svrhe. Naročito procesi komodifikacije doprinose fikcionalizaciji svijeta pa se upravljanje tradicijom i baštinom nameće kao vrlo relevantna sociološka tema (Žanić, 2016: 81). U proučavanju takve "proizvodnje", više ili manje adekvatno prilagođene suvremenim prilikama, Pajvančić – Cizelj i Maksimov (2016: 249) središnjim smatraju detekciju odnosa između različitih aktera unutar kojih se definiraju društvena značenja i funkcije (graditeljske) tradicije.

Francuski sociolog Lefebvre (1990.) ukazuje na postojanje nekoliko oblika prostora: 1.

percipiranog koji proizlazi iz svakodnevne ljudske upotrebe, 2. zamišljenog, tj. konceptualiziranog od strane stručnjaka i 3. življenog koji može poprimati alternativna značenja. Na ovom je tragu moguće promatrati i tradicijsko graditeljstvo unutar ruralnog razvoja. Rezultati provedenog istraživanja potvrđuju određeni raskorak između sugeriranog i svakodnevnog korištenja tradicije kada je riječ o kućama za odmor, kao i njihov ograničeni doprinos ruralnom razvoju u odnosu na pretpostavljene potencijale. Promjena takve situacije u pozitivnom smjeru ovisi o većoj integraciji lokalne i ekstralokalne razine, odnosno, o prožimanju zamišljenog prostora od strane politike, ruralnih planera i stručnjaka sa stvarnim prostorom življenja lokalnog stanovništva, uvažavajući njihove potrebe, mogućnosti i namjere.

7. LITERATURA

- Abercrombie, N.; Hill, S.; Turner, B. (2008). **Rječnik sociologije**. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Alexander, J. C. (1996). Critical Reflections on „Reflexive Modernisation“. **Theory, Culture & Society**, 13(4): 133-138.
- Arapović, J.; Bokan, N. (2018). Ekološka modernizacija i ruralni razvoj. **Agroeconomia Croatica: časopis za agroekonomska i agrosociološka istraživanja**, 8(1): 94-102.
- Arbutina, D.; Alfirević Arbutina, H. (2017). Graditeljska baština te kulturni i kultivirani krajolik u ruralnom prostoru. U: Korlaet, A. (ur.). **Urbano-ruralne veze** (str. 248-257). Zagreb: Hrvatski zavod za prostorni razvoj.
- Bâc, D. P. (2014). The emergence of sustainable tourism – a literature review. **QUAESTUS: Multidisciplinary Research Journal**, 4: 131-140.
- Baćac, R. (2011). **Priručnik za bavljenje seoskim turizmom: korak po korak od ideje do uspješnog poslovanja**. Zagreb: Ministarstvo turizma Republike Hrvatske.
- Baldock, D.; Dwyer, J.; Lowe, P.; Petersen, J.-E.; Ward, N. (2001). **The Nature Of Rural Development: Towards A Sustainable Integrated Rural Policy In Europe**. London: Institute for European Environmental Policy.
- Baloban, S.; Rimac, I. (1998). Povjerenje u institucije u Hrvatskoj. **Bogoslovska smotra**, 68(4): 663-672.
- Banožić, B. (2019). **Financijska isplativost investiranja u izgradnju kuća za odmor u Srednjoj Dalmaciji** (Završni rad). Požega: Veleučilište u Požegi.
- Bartoluci, M. (2013). **Upravljanje razvojem turizma i poduzetništva**. Zagreb: Školska knjiga.
- Bartoluci, M.; Hendija, Z. (2013). Possibilities of rural tourism development in Eastern Croatia. **Acta Turistica Nova**, 7(2): 199-216.
- Bartoluci, M.; Hendija, Z.; Petračić, M. (2015). Mogućnosti razvoja održivog turizma u kontinentalnoj Hrvatskoj. **Acta turistica**, 27(2): 191-219.

- Bartoluci, M.; Starešinić, Z.; Franić, D. M.; Bartoluci, F. (2018). Sredstva EU fondova u funkciji razvoja ruralnog turizma u Hrvatskoj. **Acta Economica Et Turistica**, 4(1): 63-78.
- Batina, G. (2006). **Počeci sociologije u Hrvatskoj. Društveni uvjeti, institucionaliziranje i kronologija do 1945. godine.** Zagreb: Kultura i društvo.
- Beck, U. (1994). The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization. U: Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (ur.). **Reflexive Modernisation. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order** (str. 1-55). Stanford: Stanford University Press.
- Beck U.; Bonss W.; Lau C. (2003). The theory of reflexive modernization: Problems, hypotheses and research programme. **Theory, Culture & Society**, 20(2): 1-33.
- Beckstein, J. (2016). The concept of a living tradition. **European Journal of Social Theory**, 20(4): 1-20.
- Berlengi, G.; Škunca, O. (2013). **Project COAST: priroda i ljudi zajedno. Smjernice za poticanje održivog ruralnog razvoja Dalmacije.** Split, Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) u Hrvatskoj.
- Bićanić, R. (1996). **Kako živi narod: život u pasivnim krajevima.** Zagreb: Pravni fakultet, Nakladni zavod Globus.
- Bitunjac, A. (2019). **Uloga kuća za odmor u razvoju turizma Cetinske krajine** (Diplomski rad). Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Bock, A. K.; Krzysztofowicz, M. (2021). **Scenarios for EU Rural Areas 2040. Contribution to European Commission's long-term vision for rural areas.** Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Bock, B. (2016). Rural marginalisation and the role of social innovation; a turn towards endogenous development and rural reconnection. **Sociologia Ruralis**, 56(4): 552-573.
- Bodrožić, S.; Bubalo, F.; Frangeš, G.; Renić, M.; Šrajter, F. (2016). **Gradimo u kamenu. Priručnik o suhozidnoj baštini i vještini gradnje.** Split: Slobodna Dalmacija d.d.
- Bokan, N.; Obad, O. (2018). Nevidljivi Dubrovnik. Istraživanje razvojnih perspektiva u ruralnoj

lokalnoj zajednici. **Etnološka tribina: godišnjak Hrvatskog etnološkog društva**, 41(48): 213-237.

Bolfek, B.; Jakičić, D.; Lončarić, B. (2013). Mogućnosti razvoja turizma na ruralnom području Brodsko-posavske županije. **Oeconomica Jadertina**, 3(1): 73-87.

Bovan, K.; Baketa, N. (2022). Stabilnost i/ili promjene? Povjerenje u institucije u Hrvatskoj od 1999. do 2020. **Revija za sociologiju**, 52(1): 31-60.

Braun, V.; Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. **Qualitative Research in Psychology**, 3(2): 77-101.

Brown, D. L.; Schafft, K. A. (2011). **Rural People and Communities in the 21st Century: Resilience and Transformation**. Cambridge: Polity.

Buble, S. (2007). Kamen u tradicijskoj arhitekturi. U: Kusin, V. (ur.). **Dalmatinska zagora – Nepoznata zemlja** (str. 451-463). Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Galerija Klovićevi dvori.

Buble, S.; Gamulin, A. (2011). Prostorno planiranje u ruralnim cjelinama. **Klesarstvo i graditeljstvo**, 22(1-2): 90-103.

Buchenrieder, G. (2007). **Conceptual framework for analysing structural change in agricultural and rural livelihoods** (Discussion Paper, No. 113). Halle (Saale): Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe.

Bušljeta Tonković, A. (2019). (Un)sustainable (rural) tourism: a Case study of Lika-Senj County. **Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline**, 28(3): 249-268.

Bušljeta Tonković, A. (2017). Koncept održivog ruralnog turizma: primjeri dobre prakse u Lici. U: Bušljeta Tonković, A., Holjevac, Ž., Brlić, I., Šimunić, N. (ur.). **Koga (p)održava ruralni razvoj? Prilozi promišljanju održivosti ruralnih područja u Hrvatskoj** (str. 147-167). Zagreb, Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Bušljeta Tonković, A. (2015a). **Održivi razvoj Središnje Like. Prinosi analizi ljudskog i socijalnog**

kapitala. Zagreb, Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv u Gospiću.

Bušljeta Tonković, A. (2015b). Sociological Aspects of Sustainable Development Perspectives in Central Lika Through the Prism of Human and Social Capital. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 53(2): 163-180

Bušljeta Tonković, A.; Holjevac, Ž.; Brlić, I.; Šimunić, N. (ur.) (2017). **Koga (p)održiava ruralni razvoj? Prilozi promišljanju održivosti ruralnih područja u Hrvatskoj.** Zagreb, Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Bušljeta Tonković, A.; Popović, T.; Relja, R. (2018). Social Context of Devastation in Protected Areas: A Case Study of the Plitvice Lakes National Park. U: Zapletalova, J., Vaishar, A., Št'astna, M. (ur.). **6th Moravian Conference on Rural Research EURORURAL '18 – Book of Abstracts** (str. 33). Brno: Mendel University in Brno, IGU Commission on Local Development.

Buzov, I.; Gutović, T.; Popović, T. (2021). The Importance of Lifelong Learning in the Development of Entrepreneurship in Rural Tourism. U: Bacovska Nedikj, J., Lazarova-Molnar, S., Ersoy, T., Svicky, R., Spasov, A. Lj. (ur.). **Proceedings of the First Virtual Conference of the Center for Scientific Exchange and Education** (str. 17-26). Skopje: Center for Scientific Exchange and Education.

Cavrić, B. (2009). Održivost i njezine sastavnice kao nova paradigma u teoriji i praksi hrvatskog planiranja. **Geoadria**, 14(1): 61-86.

Cifrić, I. (2016). Ruralna kultura i ruralni razvoj u kulturnoj perspektivi. U: Šundalić, A., Zmaić, K., Sudarić, T., Pavić, Ž. (ur.). **Globalizacija i regionalni identitet. Sociokulturno naslijeđe i gospodarski razvoj** (str. 10-20). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Poljoprivredni fakultet, Odjel za kulturologiju, Ekonomski fakultet.

Cifrić, I. (2013). **Leksikon socijalne ekologije.** Zagreb: Školska knjiga.

Cifrić, I. (2003). **Ruralni razvoj i modernizacija. Prilozi istraživanju ruralnog identiteta.** Zagreb: Institut za društvena istraživanja.

Cifrić, I.; Trako, T. (2009). Seoski krajobraz kao razvojni potencijal. U: Petrač, B., Šundalić, A.,

Zmaić, K. (ur.). **Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Globalizacija i regionalni identitet“** (str. 12-35). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet, Poljoprivredni fakultet.

Cloesen, U. (2007). Entrepreneurship within rural tourism: A private walkway on Banks Peninsula, New Zealand. **Tourism**, 55(1): 81-91.

Cohen, E. (1974). Who is a tourist? A Conceptual Clarification. **Sociological Review**, 22(4): 527-555.

Crespi, F. (2006). **Sociologija kulture**. Zagreb: Politička kultura.

Čagalj, M.; Ivanković, M.; Dulčić, Ž.; Grgić, I.; Paštar, M. (2021). Tipologija ruralnog prostora Republike Hrvatske s posebnim osvrtom na Splitsko-dalmatinsku županiju. **Agroecnomia Croatica: časopis za agroekonomska i agrosociološka pitanja**, 11(1): 93-103.

Čaldarović, O. (2012). **Čikaška škola urbane sociologije. Utemeljenje profesionalne sociologije**. Zagreb: Jesenski i Turk.

Černelić, M.; Rajković, M. (2007). Mogućnosti revitalizacije tradicijske baštine na području Krivoga Puta u Senjskome zaleđu. **Studia ethnologica Croatica**, 19: 245-268.

Čiča, Z.; Mlinar, A. (2010). Etno-sela između očuvanja identiteta i poduzetničkog trenda. **Etnološka tribina: godišnjak Hrvatskog etnološkog društva**, 33(40): 117-128.

Čulinović Konstantinović, V. (2001). Vera Stein Erlich (In memoriam). **Etnološka tribina: godišnjak Hrvatskog etnološkog društva**, 31(24): 275-277.

Defilippis, J. (2013). Hrvatsko mediteransko selo kroz stoljeća. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 51(2): 291-302.

Defilippis J. (2006). Hrvatska u ruralnom prostoru Europe. **Sociologija sela**, 43(4): 823-836.

Demonja, D. (2014). The Overview and Analysis of the State of Rural Tourism in Croatia. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 52(1): 69-90.

Demonja, D.; Baćac, R. (2012). Baština i tradicija u oblikovanju turističke ponude na ruralnom prostoru Hrvatske. **Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja**, 11(21): 205-218.

Devčić, A. (2022). Pregled kriterija i investicija u nepoljoprivredne djelatnosti kroz Program ruralnog razvoja RH 2014.–2022. **ET²eR – ekonomija, turizam, telekomunikacije i računarstvo**, 4(1): 15-21.

Dugački, V.; Peternel, L.; Škiljan, F. (2021). **Nestala naselja u Republici Hrvatskoj: povijesno-demografsko-antropološke perspektive**. Zagreb: Plejada, Institut za društvena istraživanja, Institut za migracije i narodnosti.

Dujmović, M. (2019). Komodifikacija kulturne baštine u turizmu. **Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline**, 28(2): 145-161.

Eisenstadt, S. N. (2002). Multiple Modernities. U: Eisenstadt, S. N. (ur.). **Multiple Modernities** (str. 1-29). London, New York: Routledge.

Eurofound (2014). **Trendovi u kvaliteti života – Hrvatska: 2007. – 2012.** Luxembourg: Ured za publikacije Europske unije.

European Commission (2022). **Organic farming in the EU, Continuing on the path of growth**. Brussels: European Commission, DG Agriculture and Rural Development.

Falak, S.; Chiun, L. M.; Wee, A. Y. (2016). Sustainable rural tourism: An indigenous community perspective on positioning rural tourism. **Tourism: An International Interdisciplinary Journal**, 64(3): 311-327.

Frangeš, G. (2008). Etnološko istraživanje kao izvor podataka za planiranje strategije održivog razvoja ruralnih područja. Ogledni slučaj: Žumberak. **Etnološka istraživanja**, 12/13: 107-125.

Galdeano-Gómez, L.; Aznar-Sánchez, A.; Pérez-Mesa, J. C. (2011). The Complexity of Theories on Rural Development in Europe: An Analysis of the Paradigmatic Case of Almería (South-east Spain). **Sociologia Ruralis**, 51(1): 54-78.

Geić, S. (2011). **Menadžment selektivnih oblika turizma**. Split: Sveučilišni studijski centar za stručne studije.

- Geiger Zeman, M.; Zeman, Z. (2010). **Uvod u sociologiju održivih zajednica**. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Giddens, A. (2013). **The Consequences of Modernity**. Cambridge, Malden: Polity.
- Giddens, A. (2005). **Odbjegli svijet – kako globalizacija oblikuje naše živote**. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Klub studenata sociologije Diskrepancija.
- Giddens, A. (1994). Living in a Post-Traditional Society. U: Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (ur.). **Reflexive Modernisation. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order** (str. 56-109). Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A.; Pierson, C. (1998). **Conversations with Anthony Giddens: Making Sense of Modernity**. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A.; Sutton, P. W. (2021). **Sociology**. Cambridge, Medford: Polity.
- Gillham, B. (2010). **Case Study Research Methods**. London: Bloomsbury Publishing.
- Goeldner, C. R.; Ritchie, J. R. B. (2009). **Tourism: principles, practices, philosophies**. Hoboken: John Wiley & Sons, Inc.
- Gordon, L. E. (2020). **Real Research. Research Methods Sociology Students Can Use**. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC, Melbourne: SAGE Publications.
- Grabovac, A. (2020). **Utjecaj obilježja ruralnih kuća na prodajnu cijenu: primjer Imotske krajine** (Diplomski rad). Split: Ekonomski fakultet.
- Grgić, I.; Hadelan, L.; Krznar, S.; Zrakić, M. (2017). Could rural tourism revitalize rural areas in Croatia? **Agroeconomia Croatica: časopis za agroekonomska i agrosociološka istraživanja**, 7(1): 98-108.
- Grgić, I.; Zrakić, M.; Gudelj Velaga, A. (2015). Agroturizam u Republici Hrvatskoj i nekim državama Europske unije. **Agronomski glasnik: glasilo Hrvatskog agronomskog društva**, 77(1-2): 61-74.
- Grgurević, D. (2017). **Jadranske okućnice. Vodič za uređenje u duhu mediteranskog podneblja**. Split: Slobodna Dalmacija d.d.

Gross, M. (1981). O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. st. U: Gross, M. (ur.). **Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća** (str. 343-371). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Haralambos, M.; Holborn, M. (2002). **Sociologija: teme i perspektive**. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.

Haven-Tang, C.; Jones, E. (2012). Local leadership for rural tourism development: A case study of Adventa, Monmouthshire, UK. **Tourism Management Perspectives**, 4: 28–35.

High, C.; Nemes, G. (2007). Social Learning in LEADER: Exogenous, Endogenous and Hybrid Evaluation in Rural Development. **Sociologia Ruralis**, 47(2): 103-119.

Hillyard, S. (2007). **The Sociology of Rural Life**. Oxford, New York: Berg.

Hodžić, A. (2006). **Selo kao izbor?** Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Holland, J. (2004). Kontrastni tipovi grupnog odnošenja. U: Kuvačić, I. (ur.). **Uvod u sociologiju** (str. 291-294). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Horton, R. (1997). **Patterns of Thought in Africa and the West: Essays on Magic, Religion and Science**. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.

Hrvatski sabor (2015). **Mogućnosti razvoja ruralnog turizma u Republici Hrvatskoj – zaključci i preporuke**. Zagreb: Hrvatski sabor, Odbor za turizam.

Ivandić, N.; Kunst, I. (2015). **Akcijski plan razvoja turizma ruralnih područja RH**. Zagreb: Ministarstvo turizma, Institut za turizam.

Izješće o provedbi Plana gospodarenja otpadom na području Splitsko-dalmatinske županije i objedinjena izješća jedinica lokalne samouprave za 2018. godinu (2019). Split: Splitsko-dalmatinska županija, Upravni odjel za komunalne poslove, komunalnu infrastrukturu i zaštitu okoliša.

Izješće o stanju u prostoru Republike Hrvatske za razdoblje 2013. – 2019. (2021). Zagreb: Vlada Republike Hrvatske.

Jacobs, S. (2007). Edward Shils' Theory of Tradition. *Philosophy of the Social Sciences*, 37(2): 139-162.

Janković, D. (2020). **Društvene promene i ruralni razvoj: značaj socijalnog kapitala, participacije i društvenih mreža**. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet.

Janković, D. (2012). Društvena uslovljenost sociološkog istraživanja ruralnog razvoja – pristup sa stanovišta sociologije ruralnog razvoja. U: **Agroprivreda Srbije u pretpristupnom periodu** (str. 109-123). Beograd: Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Volgograd State Agricultural University, Ekonomski institut Beograd.

Jary, D.; Jary, J. (1999). **Unwin Hyman Dictionary of Sociology**. Glasgow: HarperCollins Publishers.

Jež Rogelj, M.; Glavota, P.; Zrakić Sušac, M.; Mikuš, O. (2020). Regionalna obilježja poljoprivredne proizvodnje Kontinentalne Hrvatske. *Glasnik zaštite bilja*, 43(3): 4-12.

Jurić, T. (2022). Zakašnjela modernizacija kao potisni faktor iseljavanja iz Hrvatske: Dihotomija centar – periferija. U: Sopta M., Trošenj T. (ur.). **Hrvatska izvan domovine IV** (str. 1-26). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva. (u objavi)

Kale, J. (2007). Izvorno, autohtono, originalno. U: Baćac, R. (ur.). **Zbornik radova 1. hrvatskog kongresa o ruralnom turizmu s međunarodnim sudjelovanjem "Perspektive razvoja ruralnog turizma"** (str. 99-106). Zagreb: Hrvatski farmer, Klub članova Selo.

Kane, R. (2021). Reforming tradition: Anglican spirited continuity. *Anglican Theology Review*, 0(00): 1-17.

Kantar, S. (2016). **Razvoj održivoga ruralnoga turizma: potencijali Koprivničko-križevačke županije** (Doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu.

Kantar, S. (2014a). Konceptualno određenje pojma ruralnog turizma. U: Svržnjak, K., Kantar, S., Jerčinović, S., Kamenjak, D. (ur.). **Ruralni turizam: uvod u destinacijski menadžment** (str. 8-13). Križevci: Visoko gospodarsko učilište.

Kantar, S. (2014b). Oblici ruralnog turizma. U: Svržnjak, K., Kantar, S., Jerčinović, S., Kamenjak, D. (ur.). **Ruralni turizam: uvod u destinacijski menadžment** (str. 14-21). Križevci: Visoko

gospodarsko učilište.

Kantar, S. (2014c). Ruralni turizam kao važan čimbenik ruralnog razvoja. U: Svržnjak, K., Kantar, S., Jerčinović, S., Kamenjak, D. (ur). **Ruralni turizam: uvod u destinacijski menadžment** (str. 22-33). Križevci: Visoko gospodarsko učilište.

Kesner-Skreb, M. (2008). Zajednička poljoprivredna politika Europske unije. **Financijska teorija i praksa**, 32(4): 543-545.

Klempić Bogadi, S.; Podgorelec, S.; Šabijan, M. (2015). Hrvatsko selo na početku 21. stoljeća – studija slučaja općina Gornja Rijeka. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 53(2): 139-161.

Klepač, O. (2021). Motivi mladih za ostanak i odlazak iz ruralnih područja iz perspektive socioekonomskih nejednakosti. U: Obad, O. (ur.). **Socioekonomske nejednakosti na relaciji selo – grad: izgradnja baze znanja u kontekstu provedbe mjera ruralnog razvoja** (str. 113-165). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Knickel, K.; Renting, H. (2000). Methodological and Conceptual Issues in the Study of Multifunctionality and Rural Development. **Sociologia Ruralis**, 40(4): 512-528.

Koković, D.; Lazar, Ž. (2017). **Sociologija kulture – sa elementima kulturne antropologije**. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Kordić, L. (2010). Razvoj sela i seoske prilike. U: Šimonović, I., Fredotović, M. (ur.). **Gradovi i regije hrvatskog priobalja** (str. 111-127). Zagreb: Školska knjiga.

Košak, M.; Lugomer, K. (2015). Agroturizam u funkciji produljenja turističke sezone Primorske Hrvatske. **Hrvatski geografski glasnik**, 77(2): 141-168.

Krange, O.; Skolgen, K. (2007). Reflexive tradition: Young working-class hunters between wolves and modernity. **Young**, 15(3): 215-233.

Kranjčević, J. (2018). **Zanemarena baština: prostorne strukture sela u Hrvatskoj**. Zagreb: Srednja Europa.

Kranjčević, J.; Lukić, A.; Kušen, E.; Klarić Z. (2014). **Regionalni razvoj, razvoj sustava naselja,**

urbani i ruralni razvoj i transformacija prostora. Zagreb: Institut za turizam.

Kranjčević, J.; Marinović Golubić, M. (2014). Prostor kao element ruralne rekonstrukcije. U: Štambuk, M., Šikić-Mićanović, L. (ur.). **Ruralna općina: sutra. Društvena re/konstrukcija na ruralnom teritoriju** (str. 85-98). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Krešić, D.; Mikulić, J. (2021). Scenarij faznog pristupa oporavku turističkog tržišta nakon COVID-19 pandemije. U: Čorak, S., Gjurašić, M. (ur.). **COVID-19: prijetnja i prilika za HR turizam** (str. 5-9). Zagreb: Institut za turizam.

Krešić-Jurić, L.; Rajković, V. (ur.). (2015). **Nacionalni katalog „Ruralni turizam Hrvatske“ (National Catalogue Rural Tourism in Croatia)**. Zagreb: Hrvatska gospodarska komora, Ministarstvo turizma.

Krištofić, B. (2010). Krajolik s kapitalom u pozadini. O akterima promjena u ruralnom prostoru na primjeru općine Lovinac. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 48(2): 273-300.

Kunst, I.; Boranić Živoder, S. (2018). **Plan razvoj turizma Imotske krajine**. Zagreb: Institut za turizam.

Kušen, E. (2003). Uređenje, razvoj i obnova hrvatskog ruralnog prostora. Prostorni, gospodarski i sociokulturni okvir za razvoj ekološke poljoprivrede. **Sociologija sela**, 41(1-2): 29-45.

Kušen, E.; Žimbrek, T.; Štambuk, M. (1995). **Uređenje, obnova i razvoj ruralnog prostora (za Strategiju i program prostornog uređenja Republike Hrvatske)**. Zagreb: Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja Republike Hrvatske.

Kuzmić, T.; Šimac, B.; Trako Poljak, T. (2021). Za ili protiv života na selu? Stavovi visokoobrazovanih mladih ljudi o životu u hrvatskim ruralnim područjima. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 59(2): 247-272.

Lale, D.; Bajo, I. (2015). Upotreba vjetroagregata i fotonaponskih panela za proizvodnju električne energije na brodicama. **Zbornik Sveučilišta u Dubrovniku**, 2: 241-260.

Lay, V. (2007). Vizija održivog razvoja Hrvatske. Prinosi artikulaciji polazišta i sadržaja vizije. U:

- Lay, V. (ur.). **Razvoj sposoban za budućnost. Prinosi promišljanju održivog razvoja Hrvatske** (str. 11-52). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Leburić, A.; Afrić, V.; Šuljug Vučica, Z. (2009). **Ljudski kapital kao razvojni faktor: rezultati sociološkog istraživanja u Hrvatskoj**. Split: Redak.
- Lee, R. (2013). Modernity, modernities and modernization: Tradition reappraised. **Social Science Information**, 52(3): 409-424.
- Lefebvre, H. (1990). **The Production of Space**. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lončarić, B. (2012). **Marketing u turizmu regije Slavonije i Baranje** (Doktorska disertacija). Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku.
- Lončarić, R. (2012). Editorial. **Agroekonomia Croatica: časopis za agroekonomska i agrosociološka istraživanja**, 2(1): 0-0.
- Lowe, P. (2010). Enacting Rural Sociology: Or what are the Creativity Claims of the Engaged Sciences? **Sociologia Ruralis**, 50(4): 311-330.
- Lukić, A. (2013). Tourism, Farm Diversification and Plurality of Rurality: Case Study of Croatia. **European Countryside**, 4: 356-376.
- Lukić, A. (2010). O teorijskim pristupima ruralnom prostoru. **Hrvatski geografski glasnik**, 72(2): 49-75.
- Lukić, A.; Obad, O. (2016). New Actors in Rural Development – The LEADER Approach and Projectification in Rural Croatia. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 54(1): 71-90.
- Lukić, R. (1987). **Formalizam u sociologiji**. Zagreb: Naprijed.
- Lynch, P. (1999). Host attitudes towards guests in the homestay sector. **Tourism and Hospitality Research**, 1(2): 119-44.
- Macan, Đ.; Relja, R.; Hren, D. (2017). **The Street as a Stage: Ethnography of Street Performance**. Split: Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split.

- Majdak, T. (ur.) (2021). **Godišnje izvješće o stanju poljoprivrede u 2020. godini**. Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede, Uprava za poljoprivrednu politiku, EU i međunarodnu suradnju.
- Majstorić, I. (2020). Depopulacija Istočne Hrvatske – uzrok daljnjeg zaostajanja u regionalnom razvoju Hrvatske? **Geografski horizont**, 66(2): 45-61.
- Marković, M. (2017). **Kuće za odmor kao novi segment turističke ponude u Splitsko-dalmatinskoj županiji** (Diplomski rad). Split: Ekonomski fakultet.
- Matas, M.; Faričić, J. (2011). Zagora – uvodne napomene i terminološke odrednice. U: Matas, M., Faričić, J. (ur.). **Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije** (str. 43-74). Zadar, Split: Sveučilište u Zadru, Kulturni sabor Zagore, Ogranak Matice Hrvatske Split.
- Mendras, H. (1986). **Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva**. Zagreb: Globus.
- Milardović, A. (2013). **Stranac i društvo: fenomenologija stranca i ksenofobije**. Zagreb: Pan Liber.
- Milinković, B. (2000). Selektivna bibliografija radova o selu i agraru: domaća i strana literatura, 1990. – 1999. godine. **Sociologija sela**, 38(1-2): 245-336.
- Milinković, B. (1980). Istraživanje sela i poljoprivrede u Jugoslaviji. **Sociologija sela**, 18(69/70): 149-161.
- Mills, C. W. (1959). **The Sociological Imagination**. New York: Oxford University Press.
- Mirković, M. (1979). **Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji**. Zagreb: Informator.
- Misztal B. A. (1996). **Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Social Order**. Cambridge: Polity Press.
- Mofardin, N. (2019). **Uloga kuća za odmor u razvoju turizma središnje Istre** (Završni rad). Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za turizam i komunikacijske znanosti.
- Morrison, A. (2006). A Contextualisation of Entrepreneurship. **International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research**, 12(4): 192-209.

Neumeier, S. (2012). Why do Social Innovations in Rural Development Matter and Should They be Considered More Seriously in Rural Development Research? – Proposal for a Stronger Focus on Social Innovations in Rural Development Research. **Sociologia Ruralis**, 52(1): 48-69.

Nisbet, R. A. (2017). **The Sociological Tradition**. Oxon, New York: Routledge.

Nowell, L. S.; Norris, J. M.; White, D. E.; Moules, N. J. (2017). Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria. **International Journal of Qualitative Methods**, 16(1): 1-13.

Obad, O. (2021). Uvod. U: Obad, O. (ur.). **Socioekonomske nejednakosti na relaciji selo – grad: izgradnja baze znanja u kontekstu provedbe mjera ruralnog razvoja** (str. 1-6). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Očić, V.; Mudri, B.; Grgić, I.; Šakić Bobić, B. (2019). Uspješnost poslovanja ruralnog turizma u Hrvatskoj: studija slučaja. **Agronomski glasnik**, 2: 77-86.

Orlić, O.; Bagarić, P.; Obad, O. (2016). Projektifikacija znanosti i ruralnih krajeva – prilika za angažiranu etnologiju. U: Grbić Jakopović, J., Kovačić, T., Matković, A., Renčelj Škedelj, S., Šešo, L. (ur.). **Srednjeevropsko povezovanje etnologov in kulturnih antropologov kot izziv današnjemu času. 13. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo / Srednjoevropsko povezivanje etnologa i kulturnih antropologa kao izazov današnjemu vremenu. 13. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele** (str. 68-86). Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.

Orlić, O.; Berc, G.; Kokorić, B. S.; Bokan, N.; Klepač, O.; Lukić, A.; Miljenović, A.; Obad, O. (2016). Izvještaj s Tribine IEF-a „Što se danas istražuje na selu? Predstavljanje neformalne istraživačke skupine Ruralije. **Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku**, 53(2): 151-156.

Ostroški, Lj. (ur). (2011). **Model diferencijacije urbanih, ruralnih i prijelaznih naselja u Republici Hrvatskoj**. Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Othman, F.; Sazali, F.; Mohamed, B. (2013). Rural and community based tourism development in Malaysia: prospects for homestays as a social economy enterprise. **TEAM Journal of Hospitality and Tourism**, 10(1): 65-76.

Pajvančić – Cizelj, A.; Maksimov, K. (2016). Sociološki aspekti proučavanja i revitalizacije graditeljskog nasleđa. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 54(3): 247-263.

Pamuković, A.; Dorbić, B.; Radeljak, M. (2016). Iskustvo i praksa razvoja agroturizma u Europi te njegov utjecaj na Hrvatsku. **Agronomski glasnik: glasilo Hrvatskog agronomskog društva**, 78(1): 51-64.

Petak, A. (2014). Osnivanje i razvoj Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu (1964. – 1993.). U: Ilišin, V. (ur.). **Institut za društvena istraživanja u Zagrebu 1964. – 2014.** (str. 11-59). Zagreb: Institut za društvena istraživanja.

Petak, A. (2004). Pregled prostornih planova sela u Hrvatskoj od sredine 19. do sredine 20. stoljeća. Povodom izložbe Jasenke Kranjčević u Zagrebu, 17. rujna – 1. listopada 2002. **Sociologija sela**, 43(3/4): 385-402.

Petelca, O.; Garbuz, V. (2020). Social and economic effects of rural tourism on the development of rural areas. **Centre for European Studies Working Papers**, 12(2): 123-143.

Petrić, L. (2006). Izazovi razvoja ruralnog turizma: dosadašnja praksa u Europi i reperkusije na Hrvatsku. **Acta turistica**, 18(2): 134-170.

Pilić, Š. (2020). Što je i zašto zanemarila „zagrebačka sociološka škola“? (tragom tvrdnje Andréa Blanca). U: Agičić, D., Petrić, H., Šimetin Šegvić, F. (ur.). **Zbornik Drage Roksandića** (str. 1059-1072). Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest, Zavod za hrvatsku povijest.

Pivčević, S.; Mandić, A. (2012). Potencijal turizma u revitalizaciji ruralnih područja uz očuvanje i valorizaciju zavičajne baštine. U: Cambi, N. (ur.). **Zavičajna baština i održivi razvoj – Oživjeti baštinu pa živjeti od nje** (str. 205-224). Split: Književni krug.

Pleština, L. (1996). Tradicijski elementi u hrvatskoj arhitekturi obiteljskih kuća tijekom 20. stoljeća. **Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam**, 4(2): 219-232.

Polšek, D. (1996). **Pokušaji i pogreške. Filozofija Karla Poppera.** Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

Popis stanovništva (2022). Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Popis stanovništva (2011). Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Popović, M. (2019). **Proširenje usluge smještaja otvaranjem luksuzne kuće za odmor** (Završni rad). Zagreb: Veleučilište VERN.

Popović, T. (2021). Utjecaj zagušenosti prometom na kvalitetu života stanovništva Omiša. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 59(1): 67-90.

Popović, T.; Relja, R. (2015). Strategic Planning and Actors' Perspectives in Rural Tourism. U: Mašek Tonković, A. (ur.). **Economy of Eastern Croatia – Vision and Growth** (str. 439-453). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet.

Popović, T.; Relja, R.; Gutović, T. (2017). Aktualnost ruralne sociologije: problematiziranje održivosti "prostora iza". U: Bušljeta Tonković, A., Holjevac, Ž., Brlić, I., Šimunić, N. (ur.). **Koga (p)održava održivi razvoj? Prilozi promišljanju održivosti ruralnih područja u Hrvatskoj** (str. 71-94). Zagreb, Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Popper, K. (2002). **Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge**. Abingdon, New York: Routledge.

Program ruralnog razvoja Republike Hrvatske 2014. – 2020. (2014). Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede.

Puljiz, V. (1996). Seljaštvo u djelu Rudolfa Bičanića. U: Bičanić, R. **Kako živi narod: život u pasivnim krajevima** (str. I-VIII). Zagreb: Pravni fakultet, Nakladni zavod Globus.

Puljiz, V. (1989). Ruralna sociologija. **Sociologija sela**, 27(1/2): 133-138.

Puljiz, V. (1987). Ruralno-sociološka istraživanja i glavni trendovi promjena u našem selu. **Sociologija sela**, 25(97-98): 9-18.

Puljiz, V. (1977). **Eksodus poljoprivrednika**. Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

Rajko, M. (2013). Institucionalni model razvoja ruralnog turizma na primjeru Središnje Istre.

Oeconomica Jadertina, 3(2): 50-62.

Ralica, N.; Blaće, A. (2021). Prilog proučavanju razvoja i značenja ruralnog turizma u Općini Šestanovac. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 59(1): 43-65.

Relja, R.; Popović, T.; Krišto, M. (2021). Kvaliteta života Hrvata u Njemačkoj. U: Bašić, F., Akrap, A., Feletar, D., Perić Kaselj, M., Jurčević, K. (ur.). **Zbornik radova 2. međunarodne znanstveno-stručne konferencije „Migracije i identitet: kultura, ekonomija i država“** (str. 403-419). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Razred za prirodne znanosti.

Relja, R.; Popović, T.; Milošić, L. (2022). Impact of Mass Tourism on the Quality of Life in Split, Croatia: Residents' Opinions in the Light of the COVID-19 Pandemic. **The International Journal of Interdisciplinary Social and Community Studies**, 17(2): 49-64.

Relja, R.; Popović, T.; Tomić, V. (2016). The Sustainability of Tradition in the Dalmatian Hinterland through Green Entrepreneurship. **The International Journal of Interdisciplinary Environmental Studies**, 11(2): 19-31.

Ritzer, G. (1997). **Suvremena sociologijska teorija**. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Rogić, I. (2002). Razvojni sudionici hrvatskog sela i njihove strategije. U: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.). **Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo** (str. 333-360). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Rogić, I. (2000). **Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije**. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Rogić, I.; Štambuk, M. (ur.) (1998). **Duge sjene periferije: prinos revitalizaciji hrvatskoga ruba**. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Ružić, P. (2012). Analiza posebnosti i percepcije ruralnog turizma Istre. **Ekonomski misao i praksa**, 21(1): 217-238.

Ružić, P. (2011). **Ruralni turizam Istre. Pretpostavke i činitelji razvoja, stanje i perspektiva**. Pula:

Institut za poljoprivredu i turizam, Zavod za turizam.

Ružić, P. (2009). **Ruralni turizam (drugo prošireno izdanje)**. Poreč, Pula: Institut za poljoprivredu i turizam.

Ružić, P. (2005). **Ruralni turizam**. Poreč: Institut za poljoprivredu i turizam.

Ružić, P.; Demonja, D. (2013). Prirodna i antropogena osnova turizma Hrvatske. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 51(1): 45-65.

Ružić, P.; Medica, I. (2010). Tradicijski seoski identitet Istre – njegovo prepoznavanje i uključivanje u turistički proizvod. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 48(3): 479-504.

Salopek, D. (1996). Čuvanje i revitalizacija žumberačkog predajnog graditeljstva. Propozicije gradnje na tragu tradicije. **Sociologija sela**, 34(1-2): 37-45.

Seferagić, D. (2002). Selo između tradicionalne i virtualne zajednice. U: Seferagić, D. (ur.). **Selo: izbor ili usud** (str. 11-33). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Seferagić, D. (2000). Kvaliteta življenja u selu u tranziciji. **Sociologija sela**, 38(1-2): 109-148.

Seferagić, D.; Svirčić Gotovac, A. (2014). Istraživanje sela, grada i prostora. U: Ilišin, V. (ur.). **Institut za društvena istraživanja u Zagrebu 1964. – 2014.** (str. 64-68). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Segalen, M. (2002). Uvod. U: Segalen, M. (ur.). **Drugi i sličan. Pogledi na etnologiju suvremenih društava**. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Sergi, B. S. (1999). The Agenda 2000 and the EU Membership of CECs. **Croatian International Relations Review**, 5(14): 21-26.

Shils, E. (1981). **Tradition**. Chicago: The University of Chicago Press.

Shortall, S. (2013). Sociology, Knowledge and Evidence in Rural Policy Making. **Sociologia Ruralis**, 53(3): 265-271.

Shortall, S. (2012). The Role of Subjectivity and Knowledge Power Struggles in the Formation of

Public Policy. **Sociology**, 47(6): 1088-1103.

Smolčić Jurdana, D.; Milohnić, I. (2018). Sustav obrazovanja za ruralni turizam: analiza stanja i preporuke. U: Smolčić Jurdana, D.; Milohnić, I. (ur.). **4 međunarodni kongres o ruralnom turizmu. Novo vrijeme – vrijeme za ruralni turizam** (str. 210-219). Rijeka, Zagreb: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Hrvatska udruga za turizam i ruralni razvoj „Klub članova selo“.

Smolčić Jurdana, D.; Soldić Frleta, D.; Đedović, L. (2018). Obilježja turizma u ruralnom prostoru. U: Smolčić Jurdana, D.; Milohnić, I. (ur.). **4 međunarodni kongres o ruralnom turizmu. Novo vrijeme – vrijeme za ruralni turizam** (str. 220-229). Rijeka, Zagreb: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Hrvatska udruga za turizam i ruralni razvoj „Klub članova selo“.

Sočo, H. (2019). **Potencijali razvoja poljoprivrede i ruralnog turizma na primjeru Općine Proložac** (Diplomski rad). Split: Ekonomski fakultet.

Statistics Explained. Territorial typologies manual – urban-rural typology (2019). Luxembourg: Eurostat.

Statistics on rural areas in the EU (2017). Luxembourg: EUROSTAT.

Stella, J. (2010). Razvojni projekti u ruralnom turizmu Splitsko-dalmatinske županije: model upravljanja razvojem ruralnog turizma. U: Katica, D. (ur.). **2. hrvatski kongres o ruralnom turizmu s međunarodnim sudjelovanjem** (str. 439-446). Zagreb: ITG poduzeće za izdavačku i grafičku djelatnost.

Strategija razvoja ruralnog turizma Splitsko-dalmatinske županije (2009). Zagreb: Horwath HTL.

Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine (2013). Zagreb: Vlada Republike Hrvatske.

Strategija ruralnog razvoja RH 2008. – 2013. (2008). Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede, ribarstva i ruralnoga razvoja.

Sudarić, T.; Plaščak, I.; Petrač, M. (2021). Uspješnost razvoja ruralnog turizma u Općini Bilje. **Agroeconomia Croatica: časopis za agroekonomska i agrosociološka istraživanja**, 11(1): 83-

Supek, R. (1987). **Grad po mjeri čovjeka: S gledišta kulturne antropologije**. Zagreb: Naprijed.

Svirčić Gotovac, A. (2017). (Ne)mogućnost održivog razvoja za male i srednje gradove u hrvatskom prostornom sustavu. U: Bušljeta Tonković, A., Holjevac, Ž., Brlić, I., Šimunić, N. (ur.). **Koga (p)održava održivi razvoj? Prilozi promišljanju održivosti ruralnih područja u Hrvatskoj** (str. 95-107). Zagreb, Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Svirčić Gotovac, A.; Zlatar Gamberožić, J. (2020). Obrana javnih prostora u zagrebačkim slučajevima „Čuvamo naš park“ i „Vratite magnoliju“. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 58(1): 5-31.

Svržnjak, K.; Šarić, M.; Kantar, S.; Jerčinović, S. (2017). Obilježja ponude ruralnog turizma dalmatinskih turističkih regija. **Agroekonomia Croatica: časopis za agroekonomska i agrosociološka istraživanja**, 7(1): 117-125.

Šarić Žic, I. (2006). Prikaz tradicijskog graditeljstva na području Krivog Puta. **Senjski zbornik**, 33: 353-376.

Šarić Žic, I. (2005). Tradicijsko graditeljstvo senjskog zaleđa: osvrt konzervatora. **Studia ethnologica Croatica**, 16(1): 33-46.

Šarinić, J.; Čaldarović, O. (2017). **Suvremeni grad – javni prostori i kultura življenja: primjer Zagreba**. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Šarinić, J.; Čaldarović, O. (2015). **Suvremena sociologija grada – od nove urbane sociologije prema sociologiji urbanog**. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.

Šimunović, I. (2018). **Prostorne čarolije**. Split: Naklada Bošković.

Šimunović, I. (2016). **Grad u regiji ili regionalni grad**. Split: Logos.

Škorić, M. (2008). Neuspješne konceptualizacije tradicije i potreba za zasnivanjem kognitivne antropološke teorije. U: Škorić, M., Sokolovska, V., Lazar, Ž. (ur.). **Tradicija, jezik i identitet** (str. 11-55). Novi Sad: Filozofski fakultet, Mediterran Publishing.

Škreblin, M. (2010). Eko-etno sela hrvatskih otoka. O obnovi i zaštiti ruralne graditeljske baštine. **Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj**, 7(1-2): 76-80.

Štambuk, M. (2014a). **Lica nigdine. Društveni i prostorni okvir razvitka hrvatskog sela**. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Štambuk, M. (2014b). Razvojna samoodrživost na ruralnom teritoriju. U: Štambuk, M., Šikić-Mićanović, L. (ur.). **Ruralna općina: sutra. Društvena re/konstrukcija na ruralnom teritoriju** (str. 9-23). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Štambuk, M. (2009). Neki elementi ruralne obnove u Hrvatskoj. U: Petrač, B., Šundalić, A., Zmaić, K. (ur.). **Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Globalizacija i regionalni identitet“** (str. 37-48). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet, Poljoprivredni fakultet.

Štambuk, M. (1995). Žumberak: primjer propadanja ruralnog područja u okolici glavnog grada. **Sociologija sela**, 33(1/4): 29-37.

Štambuk, M.; Rogić, I.; Mišetić, A. (ur.) (2002). **Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo**. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Štambuk, M.; Šikić-Mićanović, L. (ur.) (2014). **Ruralna općina: sutra. Društvena re/konstrukcija na ruralnom teritoriju**. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Štifanić, M. (2002). Nastanak i razvoj sociologije turizma. **Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja**, 11(6): 859-877.

Štulhofer, A. (2003). Društveni kapital i njegova važnost. U: Ajduković, D. (ur.). **Socijalna rekonstrukcija zajednice: psihološki procesi, rješavanje sukoba i socijalna akcija** (str. 79-98). Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.

Šundalić, A. (2010). **Selo iz autentičnosti u neprepoznatljivost. Prilog sociološkom istraživanju ruralnosti Slavonije i Baranje**. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku.

Šundalić, A. (2006). Osiromašivanje i nerazvijenost – Slavonija i Baranja u očima njezinih

stanovnika. **Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline**, 15(1-2): 125-143.

Šundalić, A. (2002). Evolucija seljačkog posjeda i njezin utjecaj na seoski okoliš. U: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. (ur.). **Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo** (str. 197-219). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Šuran, F. (2016). **Slobodno vrijeme, putovanje i turizam: sociološki pristup**. Buje-Buie: Happy, obrt za pružanje usluga i izdavačku djelatnost.

Šuvar, S. (2005). Slobodno vrijeme u seoskoj sredini. **Sociologija sela**, 43(4): 889-930.

Šuvar, S. (1988). **Sociologija sela**. Zagreb: Školska knjiga.

Šuvar, S. (1973). **Između zaseoka i megalopolisa**. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, Centar za sociologiju sela.

Teritorijalna Agenda 2030. Budućnost za sva mjesta (2020). Preuzeto s:

https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/TA2030_02jul2021_hr.pdf (pristupljeno: 8. svibnja 2022.)

Tomašić, D. (2013). **Društveni i politički razvitak Hrvata**. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.

Tomljenović, R.; Krešić, D.; Boranić Živoder, S.; Kunst, I.; Čorak, S. (2018). **Glavni plan razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije (2017. – 2027.) sa strateškim i operativnim planom marketinga**. Zagreb: Institut za turizam.

Turizam u brojkama 2020. (2021). Zagreb: Ministarstvo turizma Republike Hrvatske.

Ursić, S.; Krnić, R. (2022). Prostor doma – kultura stanovanja kao sociološki koncept. **Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja**, 60(1): 111-131.

van der Ploeg, J. D.; van Broekhuizen, R.; Brunori, G.; Sonnino, R.; Knickel, K.; Tisenkopfs, T.; Oostindie, H. (2008). Towards a framework for understanding regional rural development. U: van der Ploeg, J. D., Marsden, T. (ur.). **Unfolding webs** (str. 1-28). Assen: Van Gorcum.

- Vrsaljko, A.; Viljac, M. (2015). Agroturizam u Splitsko-dalmatinskoj županiji u poredbi s Bavarskom. **Agronomski glasnik: glasilo Hrvatskog agronomskog društva**, 77(4-6): 185-206.
- Vukonić, B. (2005). **Povijest hrvatskog turizma**. Zagreb: Prometej.
- Wagner, P. (2020). **Napredak. Oživljavanje jedne ideje**. Zagreb: TIM Press d.o.o.
- Wanda George, E.; Mair, H.; Reid, D. R. (2009). **Rural Tourism Development: Localism and Cultural Change**. Bristol, Buffalo, Toronto: Channel View Publications.
- Ward, N.; Atterton, J.; Kim, T.-Y.; Lowe, P.; Phillipson, J.; Thompson, N. (2005). **Universities, the knowledge economy and the 'neo-endogenous rural development'** (Discussion Paper, No. 1). Newcastle upon Tyne: Newcastle University, Centre of Rural Economy.
- Weaver, D. (2006). **Sustainable Tourism: Theory and Practice**. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Weber, M. (1976). **Privreda i društvo**. Beograd: Prosveta.
- Wolff, K. (2009). Content Analysis. U: Ritzer, G. (ur.). **The Blackwell Encyclopedia of Sociology** (str. 776-779). Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.
- Yin, R. K. (2007). **Studija slučaja – dizajn i metode**. Zagreb: Fakultet Političkih znanosti.
- Yu, X.; Kim, N.; Chen, C.-C.; Schwartz, Z. (2012). Are You a Tourist? Tourism Definition from the Tourist Perspective. **Tourism Analysis**, 17(4): 445-457.
- Zeppenfeld, R. (2012). Ländliche Kultur und ländliche Struktur. U: Rein, H., Schuler, A. (ur.). **Tourismus im ländlichen Raum** (str. 65-78). Wiesbaden: Springer Gaber.
- Zlatar, J. (2008). Anthony Giddens: Refleksivna projekcija osobnosti. **Revija za sociologiju**, 39(3): 161-182.
- Zlatar, J. (2006). Anthony Giddens: značenje i transformacija intimnosti. **Filozofska istraživanja**, 27(2): 441-451.
- Zoričić, P. (2011). Narodna baština u službi turizma – primjer ruralne etno-turističke ponude Etnoland „Dalmati“, Pakovo Selo. **Ethnologica Dalmatica**, 18: 67-92.

Žanić, M. (2016). Aspekti baštine u kulturi i društvu. U: Šundalić, A., Zmaić, K., Sudarić, T., Pavić, Ž. (ur.). **Globalizacija i regionalni identitet. Sociokulturno naslijeđe i gospodarski razvoj** (str. 76-88). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Poljoprivredni fakultet, Odjel za kulturologiju, Ekonomski fakultet.

Žanić, M. (2013). Od mjesta sjećanja do zajednica sjećanja - društveno označavanje prošlosti. U: Živić, D., Špoljar Vrživa, S., Lupis, B. V., Cvikić, S. (ur.). **Vukovar '91. – istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)** (str. 293-308). Zagreb, Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogranak Matice Hrvatske Vukovar.

Žažar, K. (2008). Modernost i klasična sociologija: Ambivalentnost klasične sociološke teorije. **Revija za sociologiju**, 39(3): 183-204.

Žimbek, T. (2001). Riječ urednika. **Agroeconomia Croatica: časopis za agroekonomska i agrosociološka istraživanja**, 1(1): 0-0.

Živić, D. (2021a). Aktualne demografske prilike i perspektive revitalizacije stanovništva Splitsko-dalmatinske županije. U: Blagus, G. (ur.). **Doprinos JLP(R)S-a demografskoj revitalizaciji Splitsko-dalmatinske županije** (str. 4-5). Zagreb: Središnji državni ured za demografiju i mlade.

Živić, D. (2021b). **Pilarov kaleidoskop hrvatskoga društva (u povodu obilježavanja 30. obljetnice Instituta Pilar)**. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Živić, D. (2009). Demografski potencijali seoskih naselja u Vukovarsko-srijemskoj županiji – prilog istraživanju urbano-ruralne polarizacije Hrvatske. U: Petrač, B., Šundalić, A., Zmaić, K. (ur.). **Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Globalizacija i regionalni identitet“** (str. 49-63). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet, Poljoprivredni fakultet.

Živković, Z. (2016). **Dalmatinska kamena gradnja. Vodič za sanaciju, obnovu i uređenje starih kamenih kuća**. Split: Slobodna Dalmacija d.d.

Živković, Z. (2015). **Tradicijska kamena kuća Dalmatinskog zaleđa. Priručnik za obnovu i turističku valorizaciju**. Zagreb: Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, Ministarstvo vanjskih

i europskih poslova.

Živković, Z. (2014). Tradicijsko graditeljstvo u Dalmaciji. **Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke**, 6-7: 487-497.

Živković, Z. (2013). **Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo**. Zagreb: Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine.

Živković, Z. (1996). Potreba zaštite prirodne i kulturne baštine u ruralnom prostoru. **Sociologija sela**, 34(3-4): 203-205.

Žugaj, M.; Dumčić, K.; Dušak, V. (2006). **Temelji znanstvenoistraživačkog rada. Metodologija i metodika**. Varaždin: Fakultet organizacije i informatike.

Župančić, M. (2000). Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. **Sociologija sela**, 38(1/2): 11-78.

Županijska razvojna strategija Splitsko-dalmatinske županije za razdoblje do 2020. (2018). Split: RERA SD.

Županov, J. (2002). **Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma**. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Žutinić, Đ.; Markovina, J. (2009). Cjeloživotno obrazovanje za razvoj hrvatskog sela i poljoprivrede. U: Petrač, B., Šundalić, A., Zmaić, K. (ur.). **Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Globalizacija i regionalni identitet“** (str. 73-86). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet, Poljoprivredni fakultet.

Žutinić, Đ.; Zrakić, M. (2018). Revitalizacija ruralnih područja iz perspektive lokalnih akcijskih grupa. U: Šundalić, A., Zmaić, K., Sudarić, T., Pavić, Ž., Janković, D., Dremel, A., Krivokapić, N. (ur.). **Sudbina otvorenih granica: zbornik radova sa znanstvenog skupa Globalizacija i regionalni identitet** (str. 165-183). Osijek: Filozofski fakultet.

Mrežni izvori

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=8383> (pristupljeno: 14. veljače 2022.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=21424> (pristupljeno: 15. veljače 2022.)

<https://hrcak.srce.hr/agroeconomia-croatica> (pristupljeno: 17. veljače 2022.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=57469> (pristupljeno: 18. veljače 2022.)

<https://proleksis.lzmk.hr/57645/> (pristupljeno: 18. veljače 2022.)

<https://www.hak.hr/smartphone/hakmap> (pristupljeno: 4. travnja 2022.)

<https://www.bojezemlje.hr/poljoprivreda/u-hrvatskoj-400-000-hektara-neiskoristenog-zemljista/>
(pristupljeno: 12. travnja 2022.)

<https://www.dalmacija.hr/natjecaji> (pristupljeno: 14. travnja 2022.)

<https://kongres.klubselo.hr/> (pristupljeno: 5. svibnja 2022.)

<https://territorialagenda.eu/hr/#> (pristupljeno: 8. svibnja 2022.)

<https://cohesiondata.ec.europa.eu/funds> (pristupljeno: 11. svibnja 2022.)

<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/110/> (pristupljeno: 11. svibnja 2022.)

<https://www.lmh.hr/o-nama> (pristupljeno: 11. svibnja 2022.)

<https://ruralnirazvoj.hr/program/> (pristupljeno: 11. svibnja 2022.)

<https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/imotska-krajina-postaje-turisticki-el-dorado-ne-tako-davno-imali-su-dvije-tisuce-nocenja-godisnje-a-lani-gotovo-75-tisuca-imocani-idu-dalje-ove-godine-planiraju-ponuditi-cak-300-kuca-za-odmor-583051> (pristupljeno: 27. svibnja 2022.)

<https://www.facebook.com/groups/365778018494495/about> (pristupljeno: 3. lipnja 2022.)

<https://popis2021.hr/> (pristupljeno: 17. lipnja 2022.)

<https://www.dalmatia.hr> (pristupljeno: 17. srpnja 2022.)

<https://croatia-hotspots.com> (pristupljeno: 17. srpnja 2022.)

<https://www.smokvina.com> (pristupljeno: 17. srpnja 2022.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=22982> (pristupljeno: 25. srpnja 2022.)

https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/financing-cap/cap-funds_en
(pristupljeno: 27. srpnja 2022.)

<https://nrm.hr/o-nama/> (pristupljeno: 14. kolovoza 2022.)

<http://zelenaknjizara.net> (pristupljeno: 15. kolovoza 2022.)

<https://www.airbnb.com> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

<https://www.booking.com> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

<https://www.novasol.hr> (pristupljeno: 18. kolovoza 2022.)

<https://www.htz.hr/hr-HR/projekti-i-potpore/godisnje-hrvatske-turisticke-nagrade/destinacija-godine> (pristupljeno: 19. kolovoza 2022.)

<https://hmrr.hr/leader/hrvatski-lag-ovi/> (pristupljeno: 27. rujna 2022.)

<https://www.facebook.com/groups/595259187211806/> (pristupljeno 15. listopada 2022.)

<https://dnevnik.hr/vijesti/koronavirus/korona-adut-za-ugostitelje-koji-imaju-kucu-s-bazenom-volesto-mogu-bit-na-miru-ne-mijesaju-se-s-drugima-na-plazi---653107.html> (pristupljeno: 24. listopada 2022.)

<https://vijesti.hrt.hr/gospodarstvo/vec-su-pocle-rezervacije-za-ljeto-4945195> (pristupljeno: 24. listopada 2022.)

<https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/biznis/vlasnici-izoliranih-kuca-za-odmor-ne-mogu-se-pozaliti-na-sezonu-korona-je-donijela-nova-pravila-i-bez-tekuce-vode-imali-smo-goste-citavog-ljeta-1056460> (pristupljeno: 24. listopada 2022.)

8. PRILOZI

8.1. Odluka Etičkog povjerenstva Filozofskog fakulteta u Splitu o usklađenosti predloženog istraživanja s Etičkim kodeksom Filozofskog fakulteta u Splitu

Sveučilište u Splitu
FILOZOFSKI FAKULTET
Poljička cesta 35
21000 Split
Republika Hrvatska

University of Split
FACULTY OF HUMANITIES
AND SOCIAL SCIENCES
Poljička cesta 35, 21000 Split
Republic of Croatia

tel: 385 (21) 32 92 84; fax: 385 (21) 32 92 88; e-mail: dekanat@fst.hr, CYB: 98004525293, IBAN: HR5124070001100571320, SWIFT: OTIPVHR2X; www.fst.hr

Split, 06. travnja, 2022.

Klasa: 029-06/22-03/0001

Ur. broj: 2181-190-00-1-22-0011

ODLUKA

Etičkog povjerenstva Filozofskog fakulteta u Splitu

Naziv istraživanja: *“Refleksivnost tradicije u ruralnim područjima: studija slučaja kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji“*

Autor istraživanja: **Toni Popović**

Odluka: Povjerenstvo smatra da je predloženo istraživanje u skladu s važećim etičkim normama i odredbama Etičkog kodeksa Filozofskog fakulteta u Splitu.

Za Povjerenstvo

Izv. prof. dr. sc. Ivanka Buzov
Predsjednica Povjerenstva

8.2. Protokol analize sadržaja internetskih oglašivača smještaja

Izvor podataka	<p>Poveznica (link): _____</p> <p>Oglašivačka platforma:</p>	<p>1. NOVASOL 2. Airbnb 3. Booking</p>
Administrativni i prostorni smještaj tradicijskih kuća za odmor u SDŽ	<p>Naziv jedinice lokalne samouprave (JLS): _____</p> <p>Vrsta jedinice lokalne samouprave: 1. grad 2. općina</p> <p>Veličina jedinice lokalne samouprave (stanovništvo): 1. 1-99 2. 100-299 3. 300-499 4. 500-999 5. 1000-1999 6. 2000 ili više</p> <p>Naziv naselja: _____</p> <p>Veličina naselja (stanovništvo): 1. 1-99 2. 100-299 3. 300-499 4. 500-999 5. 1000-1999 6. 2000 ili više</p> <p>Ruralno područje (EU kriterij): 1. da 2. ne</p> <p>Predio županije: 1. priobalje 2. otoci 3. zaobalje</p> <p>Predio Zagore: 1. Splitska zagora 2. Sinjska krajina 3. Vrlička krajina 4. Poljica (omiško zaleđe) 5. Imotska krajina 6. Vrgoračka krajina</p> <p>Cestovna udaljenost od najbližeg grada (km): _____</p> <p>Grad: _____</p>	<p>1. 1-99 2. 100-299 3. 300-499 4. 500-999 5. 1000-1999 6. 2000 ili više</p> <p>1. 1-99 2. 100-299 3. 300-499 4. 500-999 5. 1000-1999 6. 2000 ili više</p> <p>1. da 2. ne</p> <p>1. priobalje 2. otoci 3. zaobalje</p> <p>1. Splitska zagora 2. Sinjska krajina 3. Vrlička krajina 4. Poljica (omiško zaleđe) 5. Imotska krajina 6. Vrgoračka krajina</p> <p>_____</p> <p>_____</p>
Tradicijske značajke kuće za odmor	<p>Vrsta gradnje: 1. novogradnja 2. adaptirana kuća za odmor 3. nepoznato</p> <p>Godina gradnje: _____</p> <p>Zastupljenost tradicijskih elemenata („narodno graditeljstvo“):</p>	<p><i>Vanjsko uređenje objekta:</i></p> <p>1. dimnjaci 2. pokrov 3. drvena vrata 4. drveni prozorski zatvori 5. dovratnici 6. doprozornici 7. solari (balature, volte)</p> <p><i>Unutarnje uređenje objekta:</i></p> <p>1. roženička krovišta 2. daščani stropovi s grednicima 3. drvene stube 4. kombinacija ožbukanih i neožbukanih zidova</p>

	<p>Prakse koje je preporučljivo izbjegavati prilikom oblikovanja kuća za odmor</p>	<p>5. rustikalni namještaj 6. etnografski predmeti 7. pod u prizemlju od kamenih ploča</p> <p><i>Uređenje okućnice/dvorišta</i></p> <p>1. suhozidi 2. jednostavne željezne ograde ili vrata 3. predvrtovi 4. voćnjaci i povrtnjaci 5. nadstrešnice s lozom ili drugim penjačicama 6. zidani vrtni kamin 7. kamena cisterna („gustirna“) 8. etnološki predmeti 9. staze/puteljci 10. dodatni objekti – konoba, vatrenica i sl.</p> <p>1. PVC ili aluminijska stolarija 2. krovšta ("odmah stari crijep", trnita ili aluminij) 3. fugiranje kamena (utiskivanje ili izbacivanje fuga, cement i sl.) 4. "ugođaj špilje" 5. dotrajali rustikalni namještaj 6. neautentično korištenje etnoloških predmeta 7. natrpavanje prostora etnološkim predmetima 8. plastični vrtni namještaj 9. tendencija "kamenjarenja" 10. neautentični dekorativni elementi (lavovi, vodoskoci i dr.) 11. ograde od betona ili betonskih cigli 12. stilizirane ograde 13. velike površine zasijane "engleskom travom", golf tereni i sl.</p>
<p>Perspektive turista</p>	<p>Broj komentara/recenzija: _____</p> <p>Broj komentara/recenzija o elementima tradicije: _____</p> <p>Stavovi o elementima tradicije: _____</p> <p>Ukupna ocjena kuće za odmor: _____</p> <p>Ocjena lokacije: _____</p> <p>Ocjena sadržaja: _____</p> <p>Ocjena vrijednosti za novac: _____</p>	<p>_____</p> <p>_____</p> <p>1. pretežno negativni 2. neutralni 3. pretežno pozitivni</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>_____</p>

8.3. Protokol intervjua s vlasnicima kuća za odmor

Mjesto i datum intervjua:

Trajanje intervjua:

Spol: M Ž

Dob: _____

Motivacija i razvoj poslovanja	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zašto ste se odlučili na oblik tradicijske kuće za odmor? Što Vas je motiviralo na bavljenje ovom vrstom turizma? 2. Koliko se dugo bavite ovom djelatnošću? Što su bili najveći izazovi do sada? 3. U kojoj ste mjeri zadovoljni poslovanjem i namjeravate li ga širiti?
Ekonomska dimenzija	<ol style="list-style-type: none"> 4. Je li ovaj oblik turizma ekonomski održiv? Može li se živjeti od prihoda tradicijske kuće za odmor? 5. Bavite li se poljoprivredom za potrebe turizma? Koristite li svoje proizvode kao dio ponude? 6. Koristite li proizvode/usluge lokalnog stanovništva unutar poslovanja kuće za odmor?
Sociokulturna dimenzija	<ol style="list-style-type: none"> 7. Osim tradicijskog tipa kuće za odmor, koristite li neke druge oblike tradicije u ponudi (npr. gastronomija, prezentacija i radionice starih zanata i proizvodnje prehrambenih proizvoda, etno-zbirke, tradicijske manifestacije i običaji, autohtone aktivnosti u prirodi poput branja samoniklog bilja, lova, pješačenja, ribolova i sl.)? 8. Na koji se način informirate o korištenju elemenata tradicijske kulture? 9. Je li riječ o obiteljskom poslu odnosno tko sudjeluje u njemu? 10. Koriste li mještani sadržaje kuće za odmor (druženje, razonoda i sl.)? 11. Jeste li imali nesuglasica s lokalnim stanovništvom po pitanju kuće za odmor (npr. ponašanje turista, način korištenja prostora, otpad i sl.)?
Politička dimenzija	<ol style="list-style-type: none"> 12. Kako biste ocijenili suradnju s lokalnom vlašću kada je riječ o razvoju turizma? Potiče li vlast suradnju i imate li interesa za sudjelovanje u donošenju odluka? 13. Postoji li interes lokalnog stanovništva za razvojno upravljanje? Je li stanovništvo organizirano u dovoljnoj mjeri (npr. lokalne akcijske grupe, civilno društvo i sl.)? 14. Jeste li koristili i namjeravate li koristiti financijske potpore za razvoj turizma (npr. regionalni, nacionalni i europski projektni natječaji)?
Okolišna dimenzija	<ol style="list-style-type: none"> 15. Koristite li reciklirane materijale prilikom opremanja kuće za odmor (npr. drvo, kamen, staklo i sl.)? 16. Koristite li obnovljive izvore energije (npr. solarni kolektori, fotonaponske ćelije itd.)? 17. Postoji li organizirani sustav odvodnje otpada? Koliko ste zadovoljni njime? Reciklirate li otpad? 18. Utječe li ruralni turizam na rast svijesti o važnosti očuvanja okoliša? Na koji način?

8.4. Protokol intervjua sa znanstvenicima i djelatnicima administrativnih tijela u turizmu

Mjesto i datum intervjua:

Trajanje intervjua:

Spol: M Ž

Dob: _____

Ekspertni profil sudionika: 1. znanstvenici 2. djelatnici administrativnih tijela u turizmu

1. Razvijaju li se ruralna područja u Hrvatskoj na strateški način?
2. Kakve mogućnosti pružaju EU integracije i sredstva po tom pitanju?
3. Što su najveći problemi ruralnih područja i koja su rješenja?
4. Kakva je dosadašnja uloga turizma u razvoju hrvatskih ruralnih područja?
5. Kako učiniti ruralni turizam razvijenijim na županijskoj (SDŽ) i nacionalnoj razini?
6. Kako protumačiti korištenje tradicijskih elemenata kuća za odmor s obzirom na rezultate istraživanja (zastupljenost, tipične greške, atrakcijski potencijal)?
7. Je li tradicija prepoznata kao resurs na individualno-poduzetničkoj, stručno-znanstvenoj i političkoj razini? Što se može učiniti po tom pitanju?

8.5. Obrazac informiranog pristanka na intervju s vlasnicima kuća za odmor

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

Poslijediplomski (doktorski) studij Humanističke znanosti

Modul: Mediteranski interdisciplinarni kulturološki studij

Toni Popović, mag.soc., doktorand

E-mail: tpopovic1@ffst.hr

Split, 2021./2022.

Poštovani/-a,

molimo Vas za sudjelovanje u istraživanju autora Tonija Popovića koje se provodi u svrhu izrade doktorske disertacije na temu *Refleksivnost tradicije u ruralnim područjima: studija slučaja kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji*. Disertacija se realizira unutar programa Poslijediplomskog (dokorskog) studija Humanističke znanosti (Modul: Mediteranski interdisciplinarni kulturološki studij) pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu.

Opći je cilj istraživanja razmotriti refleksivnost tradicije na primjeru ruralnih kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji, dočim su posebni ciljevi utvrditi: 1) u kojoj mjeri one čuvaju elemente tradicije i 2) ulogu tradicije u promicanju neoendogenog razvoja ruralnih područja. Prvi posebni cilj usredotočuje se na rasprostranjenost tradicijskih kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji te zastupljenost njihovih tipičnih tradicijskih elemenata i drugih oblika tradicijske kulture u njihovom poslovanju. Drugim posebnim ciljem sagledava se doprinos ovog oblika turizma integralnim razvojnim dimenzijama ruralnih područja (ekonomija, društvena zajednica, politika i okoliš), čija ravnoteža predstavlja okosnicu neoendogenog razvoja.

U svrhu realizacije drugog istraživačkog cilja provode se intervjui s vlasnicima tradicijskih kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Postupak intervjuiranja bit će sniman diktafonom i transkribiran u Microsoft Word dokumentu za potrebe analize podataka i interpretacije rezultata. Vaš će identitet biti poznat samo istraživaču, nigdje se neće bilježiti te će ostati u potpunosti zaštićen prilikom svih drugih istraživačkih faza i prezentacije rezultata istraživanja.

Rezultati istraživanja bit će korišteni isključivo u znanstvene svrhe. Intervju možete prekinuti u bilo kojem trenutku te ne morate odgovoriti na pitanja na koja ne želite. U slučaju bilo kakvih upita ili nejasnoća slobodni ste kontaktirati istraživača putem navedenih podataka.

Molimo Vas za iskrenost, strpljenje i otvorenost.

Unaprijed zahvaljujemo na sudjelovanju!

U potpunosti razumijem sve informacije te pristajem na sudjelovanje sukladno svim gore navedenim uvjetima:

(Potpis sudionika/-ice)

(Potpis istraživača)

8.6. Obrazac informiranog pristanka na intervjuje sa znanstvenicima i predstavnicima administrativnih tijela u turizmu

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

Poslijediplomski (doktorski) studij Humanističke znanosti

Modul: Mediteranski interdisciplinarni kulturološki studij

Toni Popović, mag.soc., doktorand

E-mail: tpopovic1@ffst.hr

Split, 2021./2022.

Poštovani/-a,

molimo Vas za sudjelovanje u istraživanju autora Tonija Popovića koje se provodi u svrhu izrade doktorske disertacije na temu *Refleksivnost tradicije u ruralnim područjima: studija slučaja kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji*. Disertacija se realizira unutar programa Poslijediplomskog (dokorskog) studija Humanističke znanosti (Modul: Mediteranski interdisciplinarni kulturološki studij) pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu.

Opći je cilj istraživanja razmotriti refleksivnost tradicije na primjeru ruralnih kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji, dočim su posebni ciljevi utvrditi: 1) u kojoj mjeri one čuvaju elemente tradicije i 2) ulogu tradicije u promicanju neoendogenog razvoja ruralnih područja. Prvi posebni cilj usredotočuje se na rasprostranjenost tradicijskih kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji te zastupljenost njihovih tipičnih tradicijskih elemenata i drugih oblika tradicijske kulture u njihovom poslovanju. Drugim posebnim ciljem sagledava se doprinos ovog oblika turizma integralnim razvojnim dimenzijama ruralnih područja (ekonomija, društvena zajednica, politika i

okoliš), čija ravnoteža predstavlja okosnicu neoendogenog razvoja.

U svrhu triangulacije rezultata istraživanja dobivenih unutar prve dvije istraživačke faze (analiza sadržaja internetskih oglašivača smještaja i intervjui s vlasnicima kuća za odmor), intervjui s ekspertima provode se unutar treće faze istraživanja sa znanstvenicima i djelatnicima administrativnih tijela u turizmu. Obuhvaćene teme tiču se ruralnog razvoja u Hrvatskoj, uloge turizma unutar istog te prepoznavanja tradicije kao razvojnog resursa ruralnih područja. Postupak intervjuiranja bit će sniman diktafonom i transkribiran u Microsoft Word dokumentu za potrebe analize podataka i interpretacije rezultata. Vaš će identitet biti poznat samo istraživaču, nigdje se neće bilježiti te će ostati u potpunosti zaštićen prilikom svih drugih istraživačkih faza i prezentacije rezultata istraživanja.

Rezultati istraživanja bit će korišteni isključivo u znanstvene svrhe. Intervju možete prekinuti u bilo kojem trenutku te ne morate odgovoriti na pitanja na koja ne želite. U slučaju bilo kakvih upita ili nejasnoća slobodni ste kontaktirati istraživača putem navedenih podataka.

Molimo Vas za iskrenost, strpljenje i otvorenost.

Unaprijed zahvaljujemo na sudjelovanju!

U potpunosti razumijem sve informacije te pristajem na sudjelovanje sukladno svim gore navedenim uvjetima:

(Potpis sudionika/-ice)

(Potpis istraživača)

8.7. Popis slika, tablica i grafičkih prikaza

Slike

Slika 1. Utjecaj modernizacijskih procesa na ruralna područja u Hrvatskoj.....	11
Slika 2. Međuodnos ruralnog turizma, seoskog turizma i agroturizma.....	37
Slika 3. Prostorni smještaj i administrativni ustroj Splitsko-dalmatinske županije	52
Slika 4. Etno-eko sela kao autentična ruralno-turistička ponuda	54
Slika 5. Primjeri dalmatinskih kamenih kuća.....	72
Slika 6. Elementi vanjskog i unutarnjeg izgleda tradicijskih kamenih kuća	73
Slika 7. Unutrašnjost tradicijske kuće u Dalmaciji.....	74
Slika 8. Odstupanja od tradicije u uređenju unutrašnjosti kuća za odmor (neautentično korištenje etnoloških elemenata, natrpavanje prostora i „ugodaž špilje“).....	75
Slika 9. Dalmatinske okućnice	76
Slika 10. Neautentični detalji dalmatinske okućnice.....	77
Slika 11. Konceptualizacija istraživanja.....	82
Slika 12. Primjeri odstupanja kuća za odmor od tradicijskog graditeljstva	93
Slika 13. Unutrašnjost tradicijskih kuća za odmor	96
Slika 14. Elementi okućnica (dvorišta) kuća za odmor	99
Slika 15. Ognjišta i konobe kao dio ponude kuća za odmor	100
Slika 16. Najčešći primjeri praksi koje je preporučljivo izbjegavati prilikom oblikovanja kuća za odmor	102

Tablice

Tablica 1. Kretanje ruralnog stanovništva u Hrvatskoj između 1953. i 2001. godine (%)	14
Tablica 2. Snage, slabosti, prilike i prijetnje ruralnih područja u Hrvatskoj	19
Tablica 3. Modeli ruralnog razvoja u Europi	22
Tablica 4. Znanstveni radovi o ruralnim područjima u hrvatskoj sociološkoj periodici (2006. – 2016.)	31
Tablica 5. Razlike masovnog i ruralnog turizma.....	38
Tablica 6. Potencijali razvoja turističkih proizvoda u Hrvatskoj	45
Tablica 7. SWOT analiza ruralnog turizma u Hrvatskoj	49
Tablica 8. Prirodne i kulturne atrakcije dalmatinskih regija	56
Tablica 9. Administrativno-prostorni smještaj tradicijskih kuća za odmor	90
Tablica 10. Ocjene tradicijskih kuća za odmor na platformama NOVASOL, Airbnb i Booking	104
Tablica 11. Komentari o tradicijskim aspektima ponude kuća za odmor	107
Tablica 12. Osnovni učinci tradicijskih kuća za odmor unutar procesa neoendogenog ruralnog razvoja u Splitsko-dalmatinskoj županiji	133
Tablica 13. Međudnos ruralnog razvoja, ruralnog turizma i tradicije.....	144

Grafički prikazi

Grafički prikaz 1. Razdoblje izgradnje tradicijskih kuća za odmor (%)	92
Grafički prikaz 2. Učestalost tradicijskih elemenata vanjskog uređenja kuća za odmor (%)	94
Grafički prikaz 3. Učestalost tradicijskih elemenata interijera kuća za odmor (%)	95
Grafički prikaz 4. Učestalost tradicijskih elemenata okućnica (dvorišta) kuća za odmor (%)	98
Grafički prikaz 5. Učestalost praksi koje je preporučljivo izbjegavati prilikom oblikovanja kuća za odmor (%)	101
Grafički prikaz 6. Učestalost komentara o kućama za odmor (%).....	105
Grafički prikaz 7. Komentari o tradicijskim aspektima ponude kuća za odmor (%)	105

SAŽETAK

Kuće za odmor dominantni su oblik ruralnog turizma u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Strateški dokumenti sagledavaju ruralni turizam kao važan razvojni potencijal na spomenutom području, pri čemu se ističe distinktivnost dalmatinske kamene gradnje kao tradicijskog obilježja koje doprinosi privlačnosti turističkih destinacija. U tome smislu, istraživački interes ove doktorske disertacije usmjeren je na tradicijske kuće za odmor, pri čemu se razmatraju adaptirani objekti i novogradnja koja uvažava elemente tradicijskog graditeljstva. Cilj istraživanja je utvrditi refleksivnost tradicije na primjeru kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji, analizirajući u kojoj mjeri takvi objekti doprinose očuvanju tradicije, kao i koja je njihova uloga prilikom promicanja neoendogenog ruralnog razvoja. Takav model razvoja podrazumijeva ravnotežu njegove ekonomske, sociokulturne, političke i okolišne dimenzije, a temelji se na umrežavanju lokalnih i ekstralokalnih aktera (lokalno stanovništvo, poduzetnici, regionalne i nacionalne vlasti, tijela EU itd.). Kao istraživački pristup korištena je studija slučaja s obzirom na specifičnost tradicijske gradnje u Dalmaciji i razvojne potencijale ruralnog turizma u Splitsko-dalmatinskoj županiji, a samo je istraživanje provedeno u tri sukcesivne faze između travnja i srpnja 2022. godine.

U prvoj fazi istraživanja provedena je analiza sadržaja internetskih oglašivača smještaja. Odabrane su platforme NOVASOL, *Airbnb* i *Booking*, koje vlasnici kuća za odmor često odabiru prema rezultatima prethodnih studija. Namjera je bila utvrditi broj tradicijskih kuća za odmor na području Splitsko-dalmatinske županije (N=328), njihov administrativno-prostorni smještaj, učestalost korištenja elemenata tradicijskog graditeljstva, kao i perspektive turista o takvim objektima.

Tijekom druge faze istraživanja realizirano je šesnaest intervjua s vlasnicima tradicijskih kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji kako bi se razmotrio doprinos takvih objekata neoendogenom ruralnom razvoju. U odnosu na ekonomsku dimenziju, interes je bio usmjeren na stabilizaciju prihoda i rast standarda vlasnika objekata, smanjivanje iseljavanja, korištenje proizvoda i usluga lokalnog stanovništva i formiranje mreža ponude. Sociokulturna dimenzija razmatrana je putem doprinosa kuća za odmor očuvanju lokalnog identiteta te jačanju ljudskog i društvenog kapitala, pružanja dodatnih sadržaja lokalnom stanovništvu (nekomercijalne koristi) te uvažavanja njegovih rutina. Politička dimenzija obuhvatila je participaciju vlasnika kuća za odmor i stanovništva unutar

procesa razvojnog planiranja i donošenja odluka na lokalnoj i ekstralokalnoj razini. Doprinos okolišu odnosio se na korištenje adaptiranih (otprije postojećih) objekata, recikliranje materijala prilikom opremanja kuća za odmor, korištenje obnovljivih izvora energije, promicanje bioraznolikosti unutar njihovog poslovanja i rast svijesti o potrebi čuvanja okoliša među lokalnim stanovništvom.

U trećoj fazi istraživanja provedeno je pet intervju s ekspertima, tj. znanstvenicima koji proučavaju ruralna područja i djelatnicima administrativnih tijela u turizmu. Ključne teme intervju bile su strateški razvoj ruralnih područja i ruralnog turizma, kao i prepoznavanje tradicije kao razvojnog resursa na političkoj, stručno-znanstvenoj i poduzetničkoj razini. Uvidi eksperata doprinijeli su pozicioniranju rezultata prethodnih dvaju istraživačkih faza unutar šireg društvenog konteksta.

Rezultati istraživanja ukazuju na popriličnu zastupljenost različitih tradicijskih elemenata na primjeru analiziranih kuća za odmor (npr. vanjsko i unutarnje uređenje te okućnica). Njihovo je korištenje, međutim, nesustavno. Također, trenutni je doprinos kuća za odmor ruralnom razvoju ograničen. Takvi objekti doprinose stabilizaciji prihoda i rastu životnog standarda njihovih vlasnika te većim mogućnostima tržišnog plasmana proizvoda i usluga obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava. Ipak, njihov je utjecaj na formiranje mreža turističke ponude gotovo neznan. Iako poslovanje kuća za odmor ne narušava rutine lokalnog stanovništva, a takvi objekti pružaju i dodatne sadržaje unutar zajednice, njihovi vlasnici ne sudjeluju u procesima razvojnog upravljanja i donošenja političkih odluka niti animiraju lokalno stanovništvo na slične prakse. Situacija je povoljnija s obzirom na dimenziju okoliša kao dijela neoendogenog ruralnog razvoja. Kuće za odmor imaju pozitivan utjecaj na sve razmatrane indikatore. Kada je riječ o njihovom doprinosu na rast svijesti o potrebi očuvanja okoliša, ipak je nužno istaknuti prisutnost problema ilegalnog odlaganja otpada u Splitsko-dalmatinskoj županiji.

Značajniji učinci kuća za odmor unutar procesa neoendogenog ruralnog razvoja ovise o strateškom pristupu politike u odnosu na takva područja, a koji još uvijek izostaje prema mišljenju intervjuiranih eksperata i dosadašnjim istraživanjima. U tome smislu, potrebno je poduprijeti različite djelatnosti financijskim mjerama (bespovratna sredstva, povoljne kreditne linije, porezno rasterećenje itd.), a ne samo poljoprivredu, kao i jačati ljudski i društveni kapital kao neophodne preduvjete njihove uspješnosti. Korištenje tradicije na primjeru kuća za odmor za sada se očituje kao nedovoljno afirmirani potencijal, kojemu nije pridana primjerena važnost na političkoj, stručno-znanstvenoj i

poduzetničkoj razini.

Ključne riječi: tradicija, kuće za odmor, ruralni razvoj, ruralni turizam, Splitsko-dalmatinska županija

ABSTRACT

Holiday homes are the dominant form of rural tourism in Split-Dalmatia County. Strategic documents recognize rural tourism as a significant development potential of the area, highlighting the distinctiveness of traditional Dalmatian stone construction as a feature that contributes to the attractiveness of the tourist destination. In this sense, the research interest of this doctoral dissertation focuses on traditional holiday homes, taking into consideration both adapted traditional houses and newly constructed ones that include elements of traditional construction. The aim of the research is to determine the reflexivity of tradition on the example of holiday homes in Split-Dalmatia County, analysing the extent to which such facilities contribute to the preservation of tradition and establishing their role in the promotion of neo-endogenous rural development. Such a model of development implies a balance between its economic, socio-cultural, political and environmental dimension, and is based on the networking of local and extra-local actors (local population, entrepreneurs, regional and national authorities, EU bodies, etc.). Given the specific nature of traditional construction in Dalmatia and the development potential of rural tourism in Split-Dalmatia County, the case study method was used as the research approach, with the study itself conducted in three successive phases between April and July 2022.

The first phase of the study included a content analysis of online vacation rental platforms. Based on the results of previous studies, the platforms of NOVASOL, *Airbnb* and *Booking* were selected, being those most frequently used by owners of vacation homes. The intention was to determine the number of traditional holiday homes on the territory of Split-Dalmatia County (N=328), their administrative and geographical locations, the frequency of use of traditional construction elements, as well as the perspectives of tourists regarding such facilities.

During the second phase of study, sixteen interviews were conducted with owners of traditional holiday homes in Split-Dalmatia County, with the aim to reflect on the contribution of such facilities to neo-endogenous rural development. In terms of the economic dimension, the focus of interest was on stabilisation of income and on rising standards of vacation home owners, reducing emigration, the use of local products and services and the creation of local supply networks. The socio-cultural dimension was considered through the contribution of holiday homes to preserve local identity and

strengthen human and social capital, the additional offer and contents provided to the local population (with no commercial benefit), and the appreciation of local routines. The political dimension involved the participation of holiday home owners and the local population in development planning and decision-making processes at the local and extra-local levels. The contribution to the environment included the adaptation of existing houses, the use of recycled materials in equipping and decorating holiday homes, the use of renewable energy sources, the promotion of biodiversity in their business activities and raised awareness of the need to preserve the environment among the local population.

In the third phase of the study, five interviews were conducted with experts in the field, i.e. scholars concerned with rural areas and employees of administrative bodies in tourism. The interviews primarily focused on the topics of strategic development of rural areas and rural tourism, and on tradition being recognized as a development resource at the political, professional and scientific and entrepreneurial level. Expert insights contributed to positioning the results of the previous two study phases within a broader social context.

The results of the study indicate a considerable presence of different traditional elements within the sample of holiday homes analysed (e.g. exterior and interior decoration and garden areas). Their use, however, is not systematic. Also, the current contribution of holiday homes to rural development is limited. Such facilities do contribute to the stabilisation of incomes and the rise of living standards of their owners and to greater market placement opportunities for family farm products and services. Their influence on the creation of tourist offer networks is nevertheless quite minor. Although the business of holiday homes does not disrupt the routines of the local population, and such facilities also provide additional contents and facilities for the local community, their owners neither participate in development planning and political decision-making processes nor motivate the local population to do so. The situation is better when it comes to the environmental dimension of neo-endogenous rural development. Holiday homes do have a positive impact on all indicators considered. In terms of their contribution to raising awareness of the need to preserve the environment, it is nevertheless necessary to point out the problem of illegal waste disposal in Split-Dalmatia County.

More significant effects of holiday homes in terms of neo-endogenous rural development depend on a strategic political approach to such areas, which, according to the experts interviewed and previous studies, is still lacking. In this sense, it is necessary to support various activities with financial

measures (grants, favorable credits, tax relief, etc.), not only agriculture, and to strengthen human and social capital as necessary prerequisites for their success. The use of tradition on the example of holiday homes appears as an insufficiently recognized potential, as yet undervalued at the political, professional, scientific and entrepreneurial levels alike.

Keywords: tradition, holiday homes, rural development, rural tourism, Split-Dalmatia County

ŽIVOTOPIS

Toni Popović, rođen je 1985. godine u Splitu, gdje je završio preddiplomski i diplomski studij sociologije pri Filozofskom fakultetu. Tijekom 2013. i 2014. godine bio je zaposlenik udruge Zdravi grad na radnom mjestu koordinatora i voditelja provedbe projekata. Tijekom 2015. i 2016. godine radio je pri Filozofskom fakultetu u Splitu kao koordinator ESF projekta *Izrada standarda zanimanja i standarda kvalifikacije stručnjaka za obrazovanje odraslih*. Od 2016. godine zaposlen je kao stručni suradnik – asistent pri Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Splitu. Poslijediplomski doktorski studij Interdisciplinarne humanističke znanosti – modul Mediteranski interdisciplinarni kulturološki studij (Filozofski fakultet u Splitu) upisao je 2014. godine, dok je Doktorski studij sociologije (Filozofski fakultet u Zagrebu) upisao 2017. godine. Do sada je objavio četrdesetak znanstvenih radova i aktivno sudjelovao na više od trideset znanstvenih i stručnih skupova u Hrvatskoj i inozemstvu. Primarna područja njegovog interesa su ruralna sociologija, sociologija obrazovanja, sociološke teorije i antropologija suvremenosti. Dobitnik je nagrade dekana za uspješnost tijekom studija i nagrade Filozofskog fakulteta u Splitu za izvrsnost u znanstveno-istraživačkom radu u kategoriji znanstvenika do 36 godina starosti. Član je Hrvatskog sociološkog društva (HSD), gdje djeluje kao zamjenik voditeljice podružnice u Splitu, kao i Europskog sociološkog društva (ESA – *European Sociological Association*).

Popis radova i aktivnih sudjelovanja na znanstvenim i stručnim skupovima dostupan je na stranicama Hrvatske znanstvene bibliografije (<https://www.bib.irb.hr/pregled/profil/33765>).

E-mail: tpopovic1@ffst.hr; toni.popovic62@gmail.com

Izjava o pohrani i objavi ocjenskog rada (završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada - podcrtajte odgovarajuće)

Student/ica: Toni Popović

Naslov rada: Refleksivnost tradicije u ruralnim područjima: studija slučaja kuća za odmor u Splitsko-dalmatinskoj županiji

Znanstveno područje i polje: humanističke znanosti, interdisciplinarne humanističke znanosti

Vrsta rada: doktorska disertacija

Mentor/ica rada (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

Prof. dr. sc. Renata Relja

Komentor/ica rada (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

Članovi povjerenstva (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

Prof. dr. sc. Ankica Marinović

Dr. sc. Mirjana Adamović

Prof. dr. sc. Srećko Jurišić

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanog ocjenskog rada (završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada - zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada.

Kao autor izjavljujem da se slažem da se moj ocjenski rad, bez naknade, trajno javno objavi u otvorenom pristupu u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama *Zakona o visokom obrazovanju i znanstvenoj djelatnosti* (NN br. 119/22).

Split, 12. srpnja 2023.

Potpis studenta/studentice:

Napomena:

U slučaju potrebe ograničavanja pristupa ocjenskom radu sukladno odredbama Zakona o autorskom pravu i srodnim pravima (111/21), podnosi se obrazloženi zahtjev dekanici Filozofskog fakulteta u Splitu.

Izjava o akademskoj čestitosti

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Toni Popović, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja doktora/doktorice znanosti u znanstvenom području Humanističkih znanosti, polje Interdisciplinarne humanističke znanosti, izjavljujem da je ova doktorska disertacija rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio doktorske disertacije nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ove doktorske disertacije nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 12. srpnja 2023.

Potpis:

